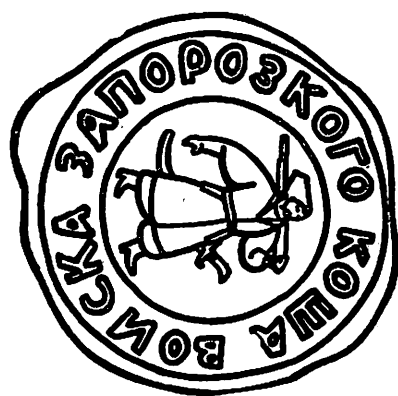

ВОЛОДИМИР ГОЛОБУЦЬКИЙ

ГОМІН, ГОМІН ПО ДІБРОВІ

ІСТОРИЧНІ РОЗПОВІДІ
ПРО ЗАПОРІЗЬКИХ
КОЗАКІВ

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ВЕСЕЛКА»
Київ 1968

9(C2)13
Г61

Неподалік од міста Дніпропетровська, там, де Дніпро круто повертає на південний захід, колись могутню течію ріки перетинало гранітне пасмо — страхотливі дніпровські пороги. Близько чотирьох віків тому в цій місцевості виникла Запорозька Січ. «Коли заснувалося славне Запорожжя... — писав Карл Маркс, — дух козацтва розлився по всій Україні».

Спалахують грізні народні повстання. У бойові походи за щастя й волю виряджають синів матері. По містах і селах, степах і дібровах котиться могутній, як весняна повінь, гомін боротьби. У лютих січах з польськими панами і татаро-турецькими загарбниками вкривають себе невмирущою славою запорозькі козаки. Складають про них пісні-легенди мудрі співці-кобзарі. Про героїчну боротьбу українського народу за свою свободу, про його уславлених синів — Северина Наливайка, Тараса Трясила, Богдана Хмельницького, Максима Залізняка, Івана Гонта та багатьох інших — і йдеться у книзі «Гомін, гомін по діброві».

Малював
АНАТОЛІЙ БАЗИЛЕВИЧ

Видання друге,
доповнене та виправлене

7-6-3
166-68М

ТАК ОСЬ ВОНА, СІЧ! ОСЬ ТЕ ГНІЗ-
ДО, ЗВІДКИ ВИЛІТАЮТЬ УСІ ТІ ГОРДІ
Й ДУЖІ, ЯК ЛЕВИ! ОСЬ ЗВІДКИ РОЗ-
ЛИВАЄТЬСЯ ВОЛЯ Й КОЗАЦТВО НА
ВСЮ УКРАЇНУ!

Микола Гоголь

НЕМА В СВІТІ ПРАВДИ,
ПРАВДИ НЕ ЗІСЬКАТИ,
БО ТЕПЕР НЕПРАВДА
СТАЛА ПАНУВАТИ.
СИДИТЬ КРИВДА НА ПОКУТІ
ПОРУЧ ІЗ ПАНАМИ,
СТОІТЬ ПРАВДА ПРИ ПОРОЗІ
РАЗОМ З МУЖИКАМИ.

Народна пісня

У ПАНСЬКОМУ ЯРМІ

Близько п'яти століть тому сумні часи переживав наш народ. Сусідні держави поділили між собою українські землі. Київщиною, Поділлям, Східною Волинню, частиною Лівобережної України та південних степів заволоділа Литва. Галичину й Західну Волинь захопила Польща. Закарпаття було силоміць приєднано до Угорщини. Буковина відійшла до Молдавії...

При владі стояли тоді великі землевласники — феодали. На них і гнули спину селяни й міщани. Тяжкою була доля трударя. За шматок поля і садибу, які вважалися панською власністю, селянин мусив віддавати панові добру частку свого прибутку. Зібравши врожай, він віз на панське подвір'я збіжжя, гнав телицю або вівцю, гусей, ніс

сир, масло, полотно. Якщо мав пасіку та ще полював на звіра, мусив віддати панові частину меду і воску, кілька бобрових, лисячих, вовчих шкур тощо. Це звалось натуральним оброком, або чиншем.

Майже все, що треба було панові для життя, стягувалося з селян або виготовлялося в панській господі ремісниками. Ремісники теж залежали від пана. З допомогою селян вони будували панові дім і різні надвірні служби, робили прості, невибагливі меблі, шили одяг і взуття.

Однак життя не стояло на одному місці. Пригноблені феодалами ремісники тікали з сіл. Найчастіше вони переселялися в міста, яких, до речі, тоді було дуже небагато, і ставали міщанами. Одночасно виникають і нові міста. Спочатку це були невеликі поселення на перехрестях торговельних шляхів, біля пристаней великих річок. Але згодом вони теж перетворювалися на значні ремісничі й торговельні центри.

Розвиток міст мав дуже важливі наслідки. Відтепер феодал міг завжди продати в місті сільськогосподарські продукти, хліб, м'ясо, масло, овочі, а також дерево, шкіру, вовну, льон — і купити привабливі вироби міських ремісників та небачені раніше заморські товари.

І справді, хіба можна було втриматись од спокуси? Коли пан із своєю панією приїздили до міста і заходили в торгові ряди, їхні очі розбігалися. Чого тільки не було тут! В одному склепі купець спритно розгортав перед ними великі сувої оксамиту, едвабу, китайки, тонкого сукна. В другому зір їхній вабили чудові іспанські мережива, легкий, як повітря, та білий, як сніг, французький батист. У третьому своїм блиском чарували золоті і срібні персні, сережки, брошки з коштовним камінням. В інших рядах продавали венеціанські дзеркала, чеський кришталь, меблі, килими, картини, рушніці, пістолі, шпаги, кінську зброю з срібними прикрасами, коляски, карети...

І пани хапалися все це купувати. Швидко змінювався весь панський побут. Пан уже не хотів жити в простому дерев'яному будинку, а споруджував собі велику кам'яницю або навіть справжній палац, прикрашав його колонами й всілякими візерунками з дерева, глини,

каменю, обставляв дорогими меблями, устилав м'якими килимами. Він тепер виїжджав до міста або в гості до сусіда в розкішній кареті, оббитій зсередини оксамитом і запряженій цугом шістьма-вісьмома кіньми. На кінських головах красувались високі султани з барвистого пір'я, а тулуби були вкриті поверх зброї білими, червоними і зеленими сітками. На передньому коні в сідлі підгецував форейтор і гукав на зустрічних, щоб давали дорогу. На підніжках карети, тримаючись за поручні, стояли гайдуки. А позаду тюпав кінний ескорт — загін озброєних слуг.

Пани починають гидувати тепер навіть їжею, виготовленою їхніми кухарями і пекарями. Вони вже вернуть носа від браги, пива, горілки — їм подавай вишуканих страв, усяких ласощів, східних прянощів, заморських вин.

Звичайно, від багатого пана не хотіли відстати середні й навіть дрібні панки. Кожен прагнув веселощів і розкошів. З приводу цього волинський шляхтич¹ І. Мелешко казав 1589 року на сеймі²: «Тепер, коли я... зодягну свою стару одягу, то моя жінка, пані Мстиславська, не може без сміху дивитись на мене... Довелось мені купити і годинник у Києві в торгових рядах; дав за нього три копи грошей... На столі не було раніш таких примх, як тепер; бувало, доброю була й гусятина з грибками, і кашка з перчиком, і печінка з цибулею або часником... Вина угорського не вживали, а скромно пили мальвазію, медок і горілку».

Тепер уже шляхта не хотіла навчати своїх дітей у сільських дяків, а посилала їх в єзуїтські колегії до Львова, Перемишля, Варшави і Кракова, а інколи і в західноєвропейські університети.

Але для всього цього потрібно було багато грошей. А добути їх можна було, тільки посиливши визиск селян. Тому пани почали збіль-

¹ Шляхта, або шляхетство, — назва феодалів у Польщі і Литві; панівний стан, що користувався найвищими правами і привілеями; головні з них — володіння землями і селянами та участь в управлінні державою.

² Сейм — найвища законодавча установа в Польщі і Литві, де вибирали також королів; шляхетський парламент.

шувати натуральний чинш, щоб спровадити його на продаж у місто. Крім того, певну частку чиншу було перекладено на гроші, що примушує і селянина частину своїх продуктів продавати в місті. Проте й цього було замало. Тоді пани почали заводити власні господарства, так звані фільварки.

Під фільварок відводили кращі орні землі, сіножаті й пасовиська, які силоміць відбирали в селян. «Там, де було 20 кметів (селян), — писав сучасник (XVI ст.), — лишилося 8 або 10. Має кмет доволі землі, забирають її на фільварок. Всіх можуть зігнати з землі і фільварок там заснувати».

Відтепер для хліборобів настали ще тяжчі часи. Кожен з них мусив з'являтися у фільварок із своїм реманентом — волами, кіньми, плугом, серпом, косою, щоб орати панське поле, засівати його власним збіжжям, жати, косити, молотити. Це звалося панщиною. Поволі панщина стала заміняти чинш і згодом перетворилась на головний спосіб експлуатації селян.

Панщина призвела до великих змін у житті селянства. Раніше селянин працював тільки у власному господарстві, поза очима пана. Тепер навпаки: він мусив працювати під наглядом панських посіпак. Де б не був селянин — чи на полі з плугом, чи на сіножаті з косою, чи в stodолі з ціпом — всюди над ним стояв з батогом або канчуком панський дозорець. На панщину треба було виходити ще вдосвіта, а повертатися з неї пізно увечері. Якщо селянин не виходив один день, мусив відробити цей день опісля. Якщо не виходив кілька днів, з нього стягали штраф і шмагали різками або канчуками. Із зростанням панських фільварків меншав селянський наділ і збільшувалась панщина. Дійшло до того, що в деяких панів селянин мусив відробляти панщину протягом більшої половини тижня, а то й цілий тиждень. Тільки неділя лишалася йому для власного господарства.

Згодом у частини селян zostалися одні городи та хати. Таких звали городниками. А тих, у кого відбирали на пана й город, лишивши тільки хату, називали халупниками, або комірниками. Були й такі, що не мали навіть хат, — гультяї, як тоді казали. Гультяєві вже

треба було щось платити за роботу, щоб він міг прожити. Тому пан часто зовсім не цікавився ними. Вони кидали рідне село і мандрували світ за очі, шукаючи заробітку. Де тільки носили їх ноги! Здебільшого гультяї йшли на великі ріки й наймалися там водити плоти з деревом або дуби (довбані човни) з різним товаром, працювали на рибальських і соляних промислах, у копальнях.

Звичайно, селяни не хотіли миритись із своєю долею. Вони відмовлялися виходити на панщину, розганяли панську адміністрацію, підпалювали панські садиби й навіть убивали самих панів. Тому й пани, щоб тримати селян у покорі, позбавляли їх найелементарніших людських прав. Дотепер найдорожчим правом селян була свобода переходити від одного пана до іншого. В кінці року, відбувши всі повинності, розрахувавшись із паном, селяни могли піти в інший маєток, сподіваючись на краще життя. Тепер усе змінилось. У XV столітті в Литві й Польщі майже всюди селян почали закріпачувати, тобто позбавляти права переходу. Феодальна держава йшла назустріч панам і видавала відповідні закони. Так було запроваджено кріпосне право і селян обернено на кріпаків.

З цього часу пан уже почував себе необмеженим господарем у своєму маєтку. Він робив із селянами все, що йому заманеться: відбирав у них не тільки землю, але й майно, брав хлопців і дівчат до свого двору, накладав великі збори й повинності. За найменший опір панові двірські посіпаки тягли селянина на розправу, били його, катували. Пан міг не тільки продати селянина, як худобу, але й убити його. Він за це не відповідав перед судом, бо кріпак був його особиста власність.

Посол німецького імператора С. Герберштейн, який на початку XVI ст. відвідав Польщу й Литву, писав: «Селяни тут... перебувають у такому жорстокому рабстві, що коли кого з них, буває, засудять на смерть, то він за наказом пана сам себе повинен убити. А як відмовиться це зробити, то його тяжко виб'ють... і все одно повісять». Трохи пізніше інший іноземець, Руджієрі, такими словами описував становище українських селян: «Життя їхнє таке тяжке, що навіть

під час найлютішої зими можна бачити погано зодягнених жінок, які босоніж ходять по снігу». За житло для селянина була низька, вросла в землю, закурена, без димаря хата.

Не набагато краще жилося й міським трудівникам. Тогочасне місто не схоже було з теперішнім. Подорожній, наближаючись до міста, спочатку запримічував удалині обриси якихось високих споруд. Підійшовши ближче, він уже розпізнавав великі вали з ровом унизу, наповненим водою. На валах стояли дерев'яні або муровані кріпосні стіни з бійницями і вежами. З мурів сторожа пильно оглядала дорогу й підступи до брами. У тривожні часи міст через рів піднімали на товстих ланцюгах і спускали тільки з дозволу начальника сторожі.

Аж ось подорожній зрештою проходив у браму. Тут перед ним, немов дрібно сплетена мережа, у всі боки розходились вузькі й звивисті вулички. Вони майже на кожному кроці перехрещувались, створюючи численні завулки й закутки. Вулиці були страшенно забруднені. За тодішнім звичаєм, туди викидали всякі нечистоти, сміття, мотлох, навіть падло. Все це лежало купами, в них рилися свині.

Подорожньому треба було довго блукати, щоб вибратися з цього лабіринта. Чвалаючи по багню, перестрибуючи через смердючі калюжі, він нарешті виходив на невеликий чотирикутний брукований майдан. Тут був центр міста. По один бік майдану стояв великий мурований будинок, над яким височіла гостроверха вежа з великими дзигарями посередині — гордістю мешканців міста. Це була ратуша — будинок міської управи.

Біля ратуші навколо майдану юрмились, немов набігаючи один на одного, двоповерхові муровані споруди. Їхні фасади були прикрашені колонами, іноді витесаними з каменю й оздобленими виліпленими з білої глини листям, виноградними гронами, квітами, фруктами. Невеликі вікна були засклені різноколірними шибками. В цих будинках жив патриціат — найбагатші міщани. Вони торгували з іншими містами і чужоземними країнами, мали склепи, комори, льохи з усякими товарами. Ці багатії керували всім життям у місті, обирали

з-поміж себе «батьків міста» — міську старшину: війта, його помічників і суддів.

За майданом, на вузьких і брудних вулицях, в маленьких хатках жили міщани-ремісники. Залежно від фаху вони об'єднувались у цехи. Кожен цех — ковальський, теслярський, чинбарський, шевський, кравецький, різницький тощо — обирав своїх старшин. Старшини пильно стежили, щоб жоден з тих, хто не належав до цеху, не займався ремеслом; керували збутом виробів, пильнували, щоб ремісник виготовляв речі належної якості. Ремісник був майстром, власником невеликої майстерні. Він працював із двома-трьома найманими підмайстрами й підлітками-учнями, яких йому віддавали «в науку». Підмайстри й учні разом з партачами¹, поденниками й утеклими селянами, що шукали в місті заробітку, становили найбільш численну і найпригнобленішу частину міського населення.

Найбільші міста були Київ і Львів. Слава про чудові вироби київських ремісників лунала не тільки по всій Україні, але й далеко за її межами. Київ був також пунктом, через який проходили торговельні шляхи з Росії на захід, а також на схід — у Крим, Туреччину, Персію. Київські купці торгували з різними країнами. Особливо міцними були їхні торгові зв'язки з Росією.

Міста поділялися на королівські, або великокнязівські, й приватні. Перші належали державі, другі — окремим власникам: багатій шляхті, єпископам, монастирям. Королівські намісники і власники міст примушували міщан відбувати численні повинності. Міщан вганяли будувати і ремонтувати міські укріплення, мости, гатити дороги, охороняти місто. Крім того, міщани мусили утримувати королівських урядників, працювати в маєтках власника міста: жати, косити, ловити рибу.

Тяжкий гніт, який терпів український трудовий народ, посилювався жорстоким національним гнобленням і релігійними утисками.

¹ Партачі — ремісники, яким не дозволялося вступати в цех; вони потай виготовляли і продавали свої вироби.

Польські пани разом із католицькою церквою зневажливо ставились до української культури: забороняли в офіційних установах українську мову, переслідували національні звичаї. Одночасно українців обмежували в різних правах. Дійшло до того, що у Львові, наприклад, українці-міщани могли проживати лише на одній Руській вулиці. Їм було заборонено торгувати сукном, займати міські посади тощо. Польські пани намагалися силоміць ополячити український народ.

У Литві й Польщі державна влада зосередилася в руках найбагатших землевласників (магнатів). У Литві, наприклад, усім верховодили князі Радзивіли, Сапіги, Острозькі, Вишневецькі, Чарторийські. Магнати володіли сотнями сіл і десятками міст. Їхні маєтки становили цілі великі округи. Магнати мали війська й фортеці. Своім багатством і розкішшю їхні резиденції мало чим відрізнялись від королівських палаців. Кожен магнат мав багато слуг із середньої і дрібної шляхти. Зовсім бідні шляхтичі служили у магнатів лакеями, кухарями, кучерами. Магнат мав право навіть відшмагати їх, як і кріпаків. Правда, шляхтича можна було побити, тільки поклавши на килим. Всі ці великі і малі магнатські дармоїди були цілком залежні від свого патрона (покровителя) і робили все за його вказівкою.

Сучасники називали магнатів королев'ятами. І справді, магнатські маєтності нагадували собою «держави в державі». Прагнучи розширити свої володіння, магнати воювали між собою. З юрбами озброєної челяді вони нападали один на одного, захоплювали села й міста, нещадно грабуючи народ.

Щоб зберегти і збільшити свої привілеї, магнати вели невпинну боротьбу також з королівською, або великокнязівською, владою. Повітові сеймики, тобто окружні збори шляхти, щоб догодити магнатам, обирали на послів до сейму саме тих, кого бажав магнат. Ось чому польські і литовські сейми були зборами справжніх магнатських ставлеників. Вони, ясна річ, чинили те, що їм наказували магнати. Король був обмежений у своїх правах і без згоди на те сейму, а

також купки магнатів, яка становила при ньому раду, не міг нічого робити — ні оголошувати війни, ні укласти миру, ні навіть виїздити за кордон; він неначе був бранцем магнатів. Магнати займали найвищі посади в державі — командували військом, були воєводами¹ і старостами², відали зносинами з чужими державами, порядкували державними коштами.

Кожен магнат, зрозуміло, дбав про себе, а не про державні інтереси. І це тяжко позначалося й на такій важливій справі, як оборона країни. Побоюючись, щоб король із допомогою війська не міг посилити свою владу, магнати заборонили йому набирати велику армію, будувати фортеці поблизу їхніх маєтків. Дбаючи про збільшення своїх володінь і поширення влади, магнати байдуже ставились до охорони держави. Південні й південно-східні кордони Польщі й Литви були майже відкриті. Тільки деінде — у Кам'янці-Подільському, Каневі, Черкасах тощо — стояли невеликі й напівзруйновані фортеці. На відбудову їх у магнатів завжди бракувало коштів. Південь і схід України були беззахисні перед нападами сусідів — татарських і турецьких загарбників.

Кримські татари були здебільшого кочівники. Татарські феодали — беки й мурзи — володіли величезними табунами коней, стадами худоби, маєтками. Вони жорстоко експлуатували залежних від них бідних кочівників і селян. Не задовольняючись цим, беки й мурзи постійно нападали на сусідні народи, убивали, грабували й брали в полон людей. На чолі Кримської держави стояв хан. Він жив у своїй столиці Бахчисараї в казкових розкошах. Ханові віддавали шану, наче богів. Навіть найзнатніші феодали, з'являючись до хана, могли доторкатися лише до його ступні. А втім, так було тільки зовні. Насправді ж беки й мурзи, подібно до польських і литовських магнатів, боролися проти хана, всіляко намагаючись обмежити його владу, і в той же час боролися між собою. Це послаблювало Кримську державу

¹ Воєводство — область; воєвода — начальник області.

² Староство — округа з державними маєтками, селами й містами; староста — начальник такої округи.

і врешті призвело до того, що наприкінці XV століття Туреччина поставила її в залежність від себе. Відтоді хан зробився васалом¹ турецького султана.

Туреччина, або, як її тоді називали, Османська Порта, перетворилася в XV—XVI століттях на найбільшу і наймогутнішу державу на Сході. Турецькі султани завоювали понад 30 різних держав і поширили свою владу на величезні простори. Їхні володіння на заході доходили до Гібралтарської протоки, а на сході межували з Персією. На півдні вони підкорили майже всі арабські племена. Турки вдерлися навіть у Центральну Європу й захопили також Чорноморське узбережжя. Просуваючи свої кордони в напрямку Угорщини, Молдавії, Польщі, Литви й Росії, турки всюди будували фортеці. Згодом на західному і північному узбережжях Чорного моря з'явилася ціла система турецьких укріплень. Гирла Дунаю замикали такі фортеці, як Тульча, Ізмаїл, Ісаакча; у гирлі Дністра було побудовано Акерман (Білгород); далі на схід виникли Гаджібей (сучасна Одеса), за ним Очаків, у гирлі Дніпра — Кінбурн. Турецькими фортецями було забудовано все Кримське узбережжя. Тут стояли Газлеві (сучасна Євпаторія), Кафа (сучасна Феодосія), Керч і Єнікале. Вихід з Дону в Азовське море теж був закритий турецькою фортецею Азовом. Із своєї столиці — Стамбула (Константинополя) султан (падишах) з погордою дивився на інші народи і вважав себе за володаря всього світу. Щоб підкреслити це, султан Сулейман II Прекрасний, наприклад, привласнив собі такий пишний титул: «...я сам, султан султанів, цар царів, що роздає корони монархам усієї земної кулі, тінь бога на землі, султан і падишах Білого (Егейського) й Чорного морів, Румелії, Анатолії, Караманії, Румської землі, Зулькадрошу і Діарбекру, Курдистану, Азербайджану, Персії, Дамаска, Алеппо, Кіпру, Мекки і Медини, Єрусалима, всієї землі Аравії, Йемену і багатьох інших земель, завойованих зброєю моїх благородних і знаменитих

¹ Васал — феодал, який залежить від іншого, сильнішого феодала; сильніший феодал у такому випадку називається сюзереном.

предків (хай освятить аллах їхні могили!), а також придбаних вогненним мечем і переможною шаблею моєї найавгустішої величності».

Після того як турки оволоділи північним узбережжям Чорного моря, напади татарських і турецьких феодалів стали страшним лихом для українського і російського народів. Правда, сильна Російська держава вживала серйозних заходів проти цієї агресії. На величезному просторі — від Нижнього Новгорода до Путивля і Новгорода-Сіверського — звивисто йшла так звана «Засічна лінія», тобто ланцюг великих і малих укріплень. Зовсім іншим було становище у Польщі й Литві. Кордони цих держав були оголені. Користуючись цим, татари кілька разів на рік вдиралися в українські землі.

Татарський воїн був озброєний луком, котяною або дерев'яною палицею, кинджалом і шаблею. Металеві щити й шкіряні панцири мали лише найбагатші. Простий воїн захищав своє тіло бавовняним халатом на ваті або кожухом, хутром назовні. Тому здалека здавалось, ніби на конях сидять чорні й білі ведмеді. На голову воїн надівав високу гостроверху шапку. Не такий вигляд мав багатий татарин. Він був зодягнений в каптан із сукна, оксамиту чи едвабу гарячих кольорів або в ошатний халат, на голові мав шапку, прикрашену лисячим чи соболиним хутром, а на ногах червоні або жовті сап'янці. Його зброя виблискувала сріблом, золотом і коштовним камінням.

Крім коня під сідлом, кожен татарин мав ще кілька коней, щоб везти здобич. Не злізаючи з сідла майже цілу добу, а пересідаючи на ходу з одного коня на іншого, татари за короткий час долали великі простори. Обозів вони не мали. Через ріки переправлялися плавом, тримаючись за гриви коней і прив'язуючи до їхніх хвостів невеликі плоті з очерету або хмизу. На такі плоті клали зброю, одяг і їжу. Кожен татарин мав при собі також кресало, шило і обов'язково «сирівці» — довгі ремені, зв'язувати бранців.

Татарські напади були несподівані і страшні. Похід найчастіше відбувався так. Татарська орда числом десять—двадцять тисяч чоловік наближалась до кордонів української землі. Тут, у певному місці,

вона поділялася на кілька загонів і швидко рухалась уперед. Привали татари робили рідко. Зупинялися тільки для того, щоб трохи відпочити й попасти коней. В такому разі ставали де-небудь у глибокій балці або біля лісу. Вогнів не розводили і їсти не варили, а харчувалися в'яленою кониною. Все було розраховане на те, щоб якнайшвидше заглибитись у країну, пограбувати її і так само швидко втекти із здобиччю.

Підійшовши до села непомітно, татари підпалювали скирти, сто-доли, хати. І коли починався переполох, кидалися на людей, вбивали всіх, хто пробував чинити опір, а також старих і малих, грабували різне добро, худобу, коней. Найголовнішою здобиччю був ясир — бранці. Тому старалися хапати і в'язати найздоровших чоловіків і жінок, парубків і дівчат. Жорстокості грабіжників не було краю. Сучасник (XVI ст.) писав: «Ми бачили, як їх (людей) вбивали, стинали їм голови... жорстокий ворог кидав у вогонь їхні тремтячі серця, вивиривав легені й оголяв нутроші». Шляхи, якими йшла орда, освітлювались страшними загравами пожеж і вкривалися трупами вбитих і замордованих мирних жителів.

Найбільшої шкоди й лиха від нападів зазнавали селяни. Адже здобути місто було не так легко, як село. Що ж до панів, то вони мали змогу рятуватися за міцними мурами замків.

Пам'ять про злочини кримських насильників, які протягом століть плюндрували й руйнували Україну, зберегла сумна народна дума:

Зажурилась Україна, бо нічим прожити,
Витоптала орда кінями козацької діти,
Малих потоптала, старих порубала,
А молодшим, середульшим назад руки пов'язала,
Під хана погнала.

Міцно зв'язаних сирівцями бранців гнали широкими українськими степами в далекий Крим. Мало хто міг витримати цей шлях. Багато вмирало від голоду, спраги й тяжких знущань. Та ще більше лихо очікувало полонених у Криму. Для багатьох татарський полон був

гірший за смерть. Пригнаних у Крим бранців ділили, відбираючи дітей у батьків, жінок у чоловіків, сестер у братів. Десяту частину невольників віддавали ханові в податок, частину брали мурзи для роботи в своїх маєтках. Поводилися там з невольниками надзвичайно жорстоко. В лахмітті, босоніж вони працювали літом під пекучим промінням південного сонця, а взимку на холоді. Щоб невольники не могли втекти, їм випікали тавра на чолі й щоках, відрізували вуха, калічили ноги, заковували в кайдани, на ніч замикали в темниці, кидали в ями. Звичайною поживою невольників, як розповідали очевидці, було м'ясо — падло, гниле, вкрите червами; воно викликало огиду навіть у собак.

Головна маса бранців призначалась на продаж. Найбільшими не-вільничими ринками, відомими далеко поза межами Криму, були Кафа й Газлеві. Закутих бранців виводили на базари. Їх було так багато, що один сучасник (XVI ст.), спостерігаючи, як вони безперервним потоком вливалися у міську браму, дивувався й питав: «Звідки така сила народу і чи лишилися ще люди на Вкраїні?»

Работоргівці з Туреччини, Персії та інших східних країн пильно оглядали живий товар: чи немає якої вади. Вони примушували не-вільників відкривати рота, показувати зуби, бігати. Молодих і вродливих дівчат та жінок перепродували в гареми. Здорових і дужих чоловіків відправляли в маєтки феодалів, у копальні. Чимало їх падало на турецькі каторги — великі веслові судна. Тут гребців розміщували в два ряди вздовж бортів по п'ять-шість чоловік за кожним веслом. Прикуті залізним ланцюгом до лавок невольники повинні були розмірено гребти під глухі звуки тулумбаса, старовинного інструмента, схожого на бубон.

Тяжкий кріпосницький і національний гніт, а також кривава агресія татар і турків породжували мужній опір народу. Дедалі частіше стали вибухати повстання.

Одним з найгрізніших проявів народного гніву в цей час було повстання Мухи. Почалося воно 1490 року на Покутті — біля Карпат, на території сучасної Івано-Франківської області. До невели-

кого селянського загону, на чолі якого стояв мужній і талановитий ватажок Муха, з усього краю почали сходитися селяни. Рідко хто з них мав рушницю — на той час це була дуже дорога зброя. Не кожен і пан міг придбати її. Мало хто приходив також з луком або шаблею. Більшість йшла до Мухи з косами, сокирами на довгих держаках, а то й просто з дубовими або буковими палицями й киями. Повстання перекинулося на Північну Буковину, яка тоді належала до Молдавського князівства, на Галичину й Західне Поділля — землі, давно захоплені польськими панами. Нечисленний загін Мухи перетворився на військо в десять тисяч чоловік. Муха рушив у Галичину.

По всьому Прикарпаттю запалали панські маєтки. Перелякана шляхта тікала у міста, де сподівалася знайти захист за міцними мурами замків. Але в цьому не завжди їй щастило. Бідне міщанство співчувало селянам і часто, знищивши міську варту, відчиняло замкову браму повстанцям.

Повстанці здобули Коломию, Снятин, Рогатин. Зупинившись на деякий час у Галичі, Муха пішов на Львів. Тепер повстання загрожувало не тільки прикарпатським панам, а й панству всієї Польщі. Стривожений король почав скликати до війська шляхту. Але вона не дуже поспішала ставати до бою. Не покладаючись на шляхетські загоны, король відрядив посланців у Пруссію просити допомоги в тамтешнього рицарства.

Невдовзі велике й добре озброєне панське військо почало тіснити повстанців. У лавах його було багато закутих в панцирі вояків з великим військовим досвідом. Повстанці не змогли стримати натиску численнішого ворога й почали відступати. Під Рогатином повстанське військо зазнало поразки. Багато повстанців полягло на полі бою, частина загинула в бистрих хвилях Дністра при переправі. Муха з невеликим загonom перейшов молдавський кордон.

Хоч як лютували пани, а потасити повстання не спромоглися. Окремі загоны селян боролися далі. Серед них з'явився новий ватажок — Боруля й спробував об'єднати повстанців. У 1492 році на чолі

повстанців знову став Муха й повів військо на Галич. Тепер пани обрали нову тактику. Не маючи надії перемогти у відкритому бою, вони по-зрадницьки схопили Муху. Закутого в кайдани славного повстанського ватажка було спроваджено до тодішньої польської столиці — Кракова. Там, у в'язниці, він і помер від нелюдських тортур.

Селянське повстання було придушене. Загинув його мужній керівник. Але не було такої сили, яка б могла стримати гнів народу. Боротьба не припинялася.

ДЕ БАЙРАК — ТАМ І КОЗАК.
КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ.

Народні приказки

ПОЯВА КОЗАЦТВА

Протест поневоленого люду прибирав різних форм. Зокрема, дедалі частішали втечі кріпаків од своїх панів. Селяни, а іноді й міщани групами і навіть селищами, з родинами, худобою та іншим майном переселялися на нові місця. Втечі набували масового характеру, і це лякало панів. Шляхетський поет XVI ст. П. Збілітовський писав:

Що очікує нас, коли будемо свої села руйнувати
І власних своїх хлопів, як і раніш, розганяти?
Нива моя батьківська неорана лежить,
Бо й останній хлоп од неволі біжить...

Куди ж прямували втікачі?

На півдні тодішньої Київщини і на Східному Поділлі починалися безкраї степи. Колись, ще за часів Київської Русі, тут, здебільшого по Дніпру, стояли укріплені міста. Навколо їх, обабіч Дніпра, були розкидані людні села. В містах, у стародавньому Каневі й Переяславі, височіли муровані церкви й палати князів та бояр, жило багато ремісників, вироби яких були широко відомі не тільки на Русі. Сюди приїздили купці з далекої Візантії, східних країн і Західної Європи. Але ще під час Батієвої навали цей чудовий край було страшенно спустошено. Квітучі міста зруйновано, села спалено, частину людності знищено.

А ще далі на південь простягалися вже мало відомі тодішній людині і разом з тим привабливі краї. «Щодалі,— писав Гоголь,— степ ставав ще прекрасніший. Тоді весь південь, всі ті простори теперішньої Новоросії, аж до самого Чорного моря, були золотою, незайманою пустелею. Ніколи плуг не проходив по незміряних хвилях диких рослин. Одні тільки коні, ховаючись у них, як у лісі, витоптували їх. Нічого в природі не могло бути кращого. Вся поверхня землі мала вигляд зелено-золотого океану, в який бризнули мільйонами різних квіток. Крізь тонкі, високі стебла трави просвічували голубі, сині і фіолетові волошки, жовтий дрок вискакував наверх своєю пірамідальною голівкою; біла кашка зонтикоподібними шапками рябіла на поверхні; занесений бозна-звідки колос пшениці наливався в гущавині. Між стеблами сновигали куріпки, витягуючи свої шиї. Повітря було наповнене тисячею пташиних свистів. У небі нерухомо стояли яструби, розплатавши свої крила, і пильно дивилися в траву. Крик диких гусей, що пливли, мов хмара, осторонь, відлунював хтозна в якому далекому озері. Із трави піднімалася мірними помахами чайка й розкішно купалась у блакитних хвилях повітря. Вся вона пропала у вишині і тільки мріє однією чорною цяткою. Кат вас візьми, степи, які ви гарні!»

На південь від Канева і Черкас Дніпро-Славути проклав собі дорогу в смугі лісостепу, вкритого широкими луками, зарослями

чагарника, гаями. Біля Канева берег ріки круто спускався у воду. Нижче Кременчука лісостеп переходив у безкрай степ. Літом він нагадував велетенський живий килим із тирси, типчака, тонконога, житняка, пирію, метлиці. В ті часи степові трави стояли суцільною стіною і були такі високі, що в тирсі, наприклад, міг легко сховатися вершник. Коли дув вітер, степ ставав схожим на море, по якому котились, набігаючи одна на одну, темно-зелені хвилі. Рухатися в такій траві було дуже важко, особливо возом, бо стебла її зразу міцно обмотували маточини.

Приблизно за 400 кілометрів од Канева (біля Дніпропетровська) Дніпро круто повертає на південний захід. Ще недавно тут могутня течія ріки натикалася на високе кам'яне пасмо. Це були знамениті дніпровські пороги.

Всіх порогів було дванадцять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчий, Звонецький, Княгинин, або Княжин, Ненаситець, Вольнинський, або Внук, Будилівський, Таволжанський, Літній і, нарешті, Вольний. Води Дніпра проносились через цю гранітну перепону з грізним шумом і ревом. Плавати тут можна було з величезними труднощами. Лець судно наближалось до порогів, усі, хто був на ньому, поділялися на дві частини. Одні виходили на берег, тримаючи в руках прив'язаний до судна канат і попускаючи його тільки за командою. Інші входили в воду і піднімали судно над гострими каменями. Перехід через пороги був нелегкою справою. Досить було на якусь мить загавитись, щоб судно налетіло на скелю й розбилося на цурки.

Найстрашнішим з усіх був Ненаситець, або Дід-пори́г. В цьому місці, яке звали пеклом, вода, падаючи з висоти 4,5 метра, кипіла й вирувала, як у велетенському казані. В небо злітали величезні клуби білої піни. Навіть навесні, під час повені, коли інші пороги вкривала вода, проводити судна через вузькі проходи Ненаситця було дуже небезпечно.

За порогами починався край, який пізніше стали називати Запорожжям. Тут Дніпро, вирвавшись із кам'яних обіймів, розливався по

широкій низині, яка простягається до Чорного моря. Плесо ріки було всіяне сотнями великих і малих островів. За останнім порогом лежала Хортиця (Велика і Мала), далі, в гирлі ріки Кінської,— острів Великий, ще нижче — Томаківка, потім — Базавлук...

За порогами в Дніпро впадає багато річок. З правого боку — Томаківка, Чортотлик, Базавлук, Інгулець із притокою Жовті Води та інші. З лівого — Московка (Суха й Мокра), Кінська, Білозерка, Рогачик, Лопатиха. В ті часи ці річки при впадінні в Дніпро створювали складну водну систему, відому під загальною назвою плавнів. Плавні являли собою непрохідні багністі простори, зарослі очеретом і чагарником. Це були справжні українські джунглі. Вони тяглися довгою смугою аж до Дніпрового гирла.

В степу, особливо в північній його частині, часто зустрічалися балки, порослі травою й чагарником, і байраки, вкриті лісом. Тут, а також по берегах річок росла сила-силенна диких яблунь, груш, вишень, слив; траплялись і виноградна лоза, дуб, клен, в'яз.

У Дніпрі та його притоках водилось безліч риби: білуга (іноді кількох метрів завдовжки), осетер, севрюга, сом, сула, щука, лящ, окунь, тараня. За словами сучасників, у гирлі Орелі великою мережею за один раз витягали понад дві тисячі штук різної риби.

У плавнях водились бобри, куниці, дикі свині, а також водяні птахи: качки, гуси, лебеді, баби (пелікани). У балках і байраках було багато лисиць, вовків, ведмедів, зайців, а також дроф, стрепетів, куріпок. У степу ходили табуни низькорослих диких коней, з довгими густими гривами та хвостами, стада сугаків (диких кіз); зустрічалися тоді й тури (величезні бики). Кинувшись, наприклад, на вершника, тур брав його на роги і перекидав разом із конем.

Багато було й бджіл. Вони гніздилися не тільки в дуплах дерев. У степу бджоли жили просто в ямах. І траплялось іноді, як писав сучасник, що подорожній несподівано провалювався у такий «вулик», наповнений медом, і знаходив тут «солодку смерть».

Дніпровські плавні були мало придатні для життя. Влітку повітря

тут наповнювали міріади комарів, отруйних мух і мошви. Від укусів цих комах тіло нестерпно свербіло, а обличчя набрякало: очі так запливали, що три дні не можна було підвести повіки. Плавні були вогнищем пропасниці та інших тяжких хвороб. У сухі весни вітер гнав із татарської сторони (так звали лівий берег Дніпра; правий називали руською, або козацькою, стороною) великі хмари сарани. Немов град, падала вона на землю і неймовірно швидко жерла всі злаки і трави, залишаючи по собі мертві, наче спалені вогнем, простори. Сарана не тільки вкривала землю. Вона проникала в усі щілини. Від неї ніде було сховатись. Розрізавши кавалок м'яса,— розповідали сучасники,— людина обов'язково розтинала й сарану, а відкривши рота, щоб проковтнути шматок, вона зараз же мусила виплюнути кілька комах, що вже встигли влетіти. У плавнях, байраках, чагарниках, у рясній і високій траві водилася сила-силенна гадюк.

Українські степи вабили людину своїми незліченними багатствами. Але в той же час вона боялась їх. Людину лякали не тільки бездоріжжя, звірі, гади та отруйні мухи. Найбільшим, найнебезпечнішим ворогом були татарські хижакі. Проте, здавалося, і від цього ворога було легше відбитися, ніж від панів.

До широких українських степів і прямували втікачі.

Зрозуміло, не легко було втекти від пана. Панські посіпаки пильно наглядали за селянами. Як тільки хтось тікав, зараз же посиляли погоню. І горе чекало того, хто попадав до рук безжалісних гайдуків. Якщо пани не могли переслідувати втікачів-селян власними силами, то зверталися по допомогу до державної влади. Тоді воеводи, старости й інші урядники посилали за втікачами озброєні загони. Ось чому тікали завжди наймужніші й найвідважніші люди, саме ті, кому воля була дорожча за життя, хто не боявся не тільки дати збройну відсіч панам, але й сміливо йшов у степ назустріч татарським загарбникам.

Готувалися до втечі з великою обережністю. Радилися таємно, домовлялися, обирали отамана, заготовляли харчі, риштували вози в

далеку дорогу. Брали з собою все сільськогосподарське знаряддя і ремісничі інструменти, а також мережі ловити рибу, пастки та всякі причандали, щоб полювати на звіра. Звичайно, всі старались озброїтись якнайкраще — луками, рушницями, шаблями, списами. А хто цього не мав, той брав просто дубового кия.

Балки втікачів виїздили в дорогу навесні, саме тоді, коли просохла земля вже вкривалася травною. Їхали з великою пересторогою, висилаючи у всі сторони дозорців. На ночівлю обирали затишне місце у балці або під гаєм. Тут ставили вози один біля одного у вигляді чотирикутника, всередину якого іноді заганяли худобу й коней. Заглибившись далеко в степ, куди, здавалося, вже ніколи не зайдуть пани й урядники, оселялися. Під селища обирали місця в глибоких балках і байраках, біля степових річок.

Оселяючись на нових місцях, втікачі вважали себе за вільних людей і називалися козаками¹. Описуючи це явище, письменник XVII ст. С. Грондський зазначає: «Ті з українського народу, хто... не хотів нести ярмо й терпіти владу місцевих панів, ішли в далекі краї, тоді ще не залюднені, й здобували собі право на свободу... засновували нові селища і, щоб відрізнитися від селян, що належали панам, стали називати себе козаками».

В другій половині XV — на початку XVI ст. у верхів'ях Південного Бугу, на Собі, Синюсі, Тясміні, Росі, а також на лівому березі Дніпра — на Трубежі, Сулі, Пслі — виникло чимало козацьких слобід² і хуторів.

Так з'явилося козацтво. До речі, те ж саме спостерігалось і в Росії. Із південно-східної частини Російської держави, здебільшого з Рязанської землі, селяни тікали від кріпацтва на Дон, де й утворилося донське козацтво. Такі ж утікачі згодом стали заселяти степи по Яїку (Уралу), де виникло яїцьке козацтво. Нарешті козаки з'явилися й на Тереку, пройшовши туди Каспійським морем. Поміж тер-

¹ Козак — слово тюркського походження і означає «вільна людина».

² Слобода — від слова «свобода», селище, де живуть вільні від феодалної залежності люди.

ськими поселенцями на Кавказькому гребені (горах) осіло гребенське козацтво.

Поява козацтва оживила малолюдні степи. З величезними зусиллями орали козаки цілину, вкриту рясною тирсою і терниною. Щоб перетворити царину з її буйною дикою рослинністю на квітучі лани, треба було орати плугом, в який впрягали дві-три, а то й чотири пари волів. Козаки прокладали дороги в невідомих раніше місцях, будували мости через безіменні річки, розводили сади. В безмежному степу, де раніше тільки шелестіла тирса та буйний вітер гойдав сиві голівки татарнику, а в синій височині клекотіли орли, з'явилися ниви золотистої пшениці, ячменю, молочно-білі лани гречки, ділянки льону, конопель. Цей розкішний килим, створений вже не природою, а невсипущою працею козацтва, слався довкола селищ, де зеленіли городи, вишневі та яблуневі садки, біліли привітні хатки. На степовому дозвіллі козаки поклали початок не тільки землеробству: тут почало розвиватися скотарство й різні промисли — рибальство, мисливство, селітроваріння.

Козакам здавалося, що вже ніколи не повернеться панська кормига і вони всі житимуть тепер вільно та в достатку. Ось як згадує про це народна пісня.

Зараз тая серед рая слобода засіла,
Там тишина, вся старшина не має к їм діла.
Тут сипуга, вийт¹ п'янюга вже не докучає,
І в підводу тут із роду ніхто не хапає.
Всі подубли, що їх скубли, сільській нахали.
Подеречі, колотнені всі уже пропали.
Утік кураж², здирства нема ж, пропали всі драчі,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі.

В цій пісні, треба сказати, відбилася не стільки реальна дій-

¹ Війтом у деяких місцях називали також сільського старосту, призначеного паном.

² Кураж — свавілля, чванство.

сність, скільки палка мрія трударів. Насправді ж і в слободах жилося не всім однаково. Річ у тому, що в козаки тікали різні селяни й ремісники. З одного боку, такі, що власними силами вели невелике господарство, з іншого — заможні. Ці брали з собою навіть наймитів. Про них С. Грондський писав: «Найзаможніші селяни... нагромадивши майно, забирали його і без дозволу своїх панів тікали в козаки, звідки їх було неможливо повернути». Нарешті, чимало було між утікачів і такої бідноти, яка не мала нічого, крім робочих рук.

На нових місцях склалася своєрідна козацька організація. Козаки об'єднувались у громади і всі найважливіші питання розв'язували на радах, або сходах. Тут же обирали й старшину — отаманів, осавулів, суддів. Кожен козак мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Здавалося б, тут усі були рівні. Але про яку рівність можна було говорити бідоласі, що мав на собі лише подерту свитину? Хіба міг він рівнятися з багатієм, до якого мусив іти в найми? Заможні козаки нещадно гнобили бідноту. Маючи великий вплив на громаду, вони захопили в ній усі керівні посади. В козацьких слободах теж точилася гостра класова боротьба.

Поява на окраїнах козацтва — вільної людності, яка не визнавала панської влади, — дуже непокоїла панів. Вони не тільки втрачали своїх підданих. Пани побоювалися того враження, яке справляло козацтво на весь пригноблений люд. Козацтво давало наочний приклад того, як можна позбутися панів і жити без них. Воно збуджувало у поневоленого народу надію на визволення. Ось чому пани напосідали на козацтво з усіх боків. Магнати Острозькі, Вишневецькі, Претвичі та багато іншої шляхти випрошували у короля грамоти на степи, заселені козаками, і будували там замки. Пани намагалися підкорити козаків своїй владі і одночасно зробити ці замки опорними пунктами в боротьбі з татарами. Іноді, як ми згадували раніше, будувала замки і сама держава.

На правому березі Дніпра, на високій горі, стояв Канівський замок. Це був довгастий чотирикутник довжиною сорок сажнів

(вісімдесят метрів) і шириною двадцять (сорок метрів). Його стіни складалися з двадцяти шести городень — високих, зроблених із товстих колод, зрубів, набитих землею. З зовнішнього боку, для захисту від вогню, стіни обмазували товстим шаром глини. Над стінами височіло шість веж. На помостах, між вежами, стояли гармати, гаківниці¹, аркебузи², бочки з водою для гасіння пожежі, бочки з розтопленою смолою, щоб стрічати ворога, лежало каміння. У дворі замку стояли будинок для старости, церква, кілька хат для замкової варти. Тут же були пороховий льох та інші приміщення. Від замку до берега Дніпра йшов підземний хід; під час облоги через нього доставляли воду. З містом замок сполучала вузька доріжка. Замок охороняла невелика, в кілька десятків чоловік, варта. Коли нападав ворог, сюди тікали люди з міста і найближчих околиць. Разом із вартою вони брали участь в обороні.

Недалеко від Канева, нижче по Дніпру, стояв Черкаський замок. Він був трохи більший і мав сильнішу залогу. Кілька разів на рік залога відряджала в степ невеликі роз'їзди.

Так було на початку XVI століття. Але за якихось 40—50 років усе це прийшло до повного занепаду. Недбальство Литовської держави, керованої магнатами, призвело до того, що Канівський і Черкаський замки стали зовсім не придатні для оборони. Все погнило й поопало. Небезпечно було не тільки лазити на стіни по драбинах, але й ходити по помосту. Навіть за найменшого вітру все хиталось і скрипіло, погрожуючи обвалитися і поховати під собою людей. Цілком зрозуміло, що такі фортеці в обороні краю не мали ніякого значення.

Єдиним захистом від жорстоких татарських хижаків було козацтво. Воно не тільки приймало на себе удари кримців, ногайців, буджацьких татар, турків, але й давало їм героїчну відсіч.

Життя в той час було таке, що козаки щохвилини чекали то

¹ Гаківниця — вид пищалі, великої ручної зброї; стріляли з пищалі з допомогою «ложа», або станка.

² Аркебуз — важка ручна зброя, попередник мушкета — рушниці.

появи панських загонів, то нападу татар. Ось чому козак мусив завжди бути при зброї. Виходячи в степ із плугом чи косою або на річку чи озеро з мережею, він завжди брав із собою шаблю й рушницю. Бути козаком означало не тільки вести господарство на вільній землі, але й постійно воювати. Тому в козаків усе було пристосовано до війни. Кожен з них мусив на свій кошт придбати зброю, коня, сідло, все бойове спорядження і завжди бути наготові виступити проти ворога. Козацька суспільна організація одночасно була і військовою організацією. Невпинна збройна боротьба загартовувала козаків, виховувала у них мужність і відвагу.

Пани не переставали насідати на козаків. Із загонами озброєних слуг вони з'являлися в козацьких слободах і вимагали данини. Про поворот на старі місця вже не було мови. З великокнязівських, королівських грамот, які вони показували козакам, було видно, що козацькі землі віддані цим панам «у державу»¹. Довго боролися козаки з панами. Але нікуди було подітись. І вони мусили давати на панів мед, рибу, боброві і лисячі хутра, сплачували сім грошей з «диму». Домагаючись слухняності козаків, пани йшли на хитрощі. Спочатку вони обкладали козаків невеликими поборами, помалу збільшуючи їх. У той же час пани підступно руйнували козацькі громади. Це робилося так: великими данинами обтяжували тільки небагатих і бідних козаків; що ж до заможного козацтва, то воно зобов'язувалося лише відбувати на свій кошт військову службу при замках, під рукою старост. Ці козаки ставали старостинськими служебниками. З вільних козаків вони перетворювалися на панських слуг; тільки назва «козак» говорила про те, що вони вийшли з козацьких лав.

Та частина козацтва, яка не хотіла коритись панській волі, відступала далі на південь — до порогів і навіть за пороги. Ці місця козацтво знало давно. Сюди ходили ловити рибу, полювати на звіра, добувати мед і віск. Місця таких степових промислів називалися

¹ Дістати землю «у державу» означало здобути право під час державної служби збирати з населення цієї землі чинш або примушувати відбувати панщину.

уходами. На початку XVI ст. за порогами вже чимало було козацьких уходів.

Але там не тільки займались промислами. Вкриті соковитими травами степи були прекрасними пасовищами. І козаки почали розводити худобу. На зиму для худоби робили загороди, або кошари, заготовляли сіно. Тут же ставили і невеликі хати з хмизу, обмазуючи їх глиною, або землянки. Така оселя називалася зимівником.

Повсякденна небезпека примушувала завжди думати про оборону. Тому козаки ставили у найзручніших для оборони місцях невеликі укріплення — городки, або січі. Січами вони називались через те, що їх робили з рублених, або січених, колод. Одна з таких січей, імовірно, була й на Хортиці, дуже вигідному для оборони й відомому на Україні з давніх часів острові.

Що завзятіше наступали на козаків пани, то більше з'являлося втікачів за порогами. Так виникло запорозьке козацтво.

КОЛИ ЗАСНУВАЛОСЯ СЛАВНЕ ЗАПОРОЖЖЯ...
ДУХ КОЗАЦТВА РОЗЛИВСЯ
ПО ВСІЙ УКРАЇНІ...

Карл Маркс

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Близько середини XVI століття окремі січі за порогами об'єдналися навколо однієї, головної, січі. Так виникла знаменита Запорозька Січ — осередок і одночасно організація вільного козацтва за дніпровськими порогами. Сучасник цих подій польський шляхтич Мартин Бельський писав, що Січ засновано на одному з островів: «На південь від Хортиці лежить острів Томаківка; на ньому найчастіше живуть козаки, й він, по суті, і є їхня найміцніша фортеця на Дніпрі».

Острів Томаківка лежить біля сучасного міста Марганець Дніпропетровської області, проти однойменної річки. Річка Томаківка,

права притока Дніпра, підходила до острова зі сходу й розділялась тут на два рукави. Один зливався з притокою Дніпра Ревуном, другий — з Річищем. Зараз усе це змінилося, особливо після збудування Каховської греблі.

Острів Томаківка панував над околицями і являв собою дуже добре природне укріплення. Зовні він трохи нагадував шапку (тумак по-татарськи — шапка) або півкулю і був укритий густим лісом. «З його вершини, — писав пізніше очевидець француз Боплан, — бачимо всю течію Дніпра від Хортиці до Тавані». Польський шляхтич Самуїл Зборовський, який був у Січі в XVI ст., розповідав, що острів цей «такий широкий, що може вмістити 20 тисяч чоловік і багато коней». Його круті схили спускались прямо в воду.

Виникнення Запорозької Січі мало велике значення. Для пригнобленого й закріпаченого українського народу Січ стала могутньою опорою у боротьбі проти кріпосницького чужоземного гніту. Своєю героїчною боротьбою запорозьке козацтво підтримувало у поневоленого люду дух протесту й надію на краще майбутнє.

Чим далі йшла слава про запорожців, тим більше прикростей завадала вона панам. Тому пани старалися якнайшвидше покінчити з вільним козацтвом. Уже 1533 року, коли зібрався сейм у Піотркові, черкаський староста Остап Дашкевич подав проект негайного спорудження на дніпровських островах цілого ряду укріплень. «Ця порада, — пише Бельський, — усім дуже сподобалась, але з неї нічого не вийшло». І справді, в литовському державному скарбі на це не було грошей.

«Гамувати» запорожців заходилися самі магнати, власними засобами. Пани Сенявські, Язловецькі, Замойські, Потоцькі, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Ружинські і багато інших з загонами озброєної челяді часто ходили по здобич у степ. Вони розпускали чутки, що йдуть у Дике Поле на татар і турків. Але головною метою таких походів було винищення вільного козацтва і загарбання його земель.

1541 року Канівське і Черкаське староства були віддані синові Михайла Вишневецького Івану. Після смерті князя Івана в 1551 ро-

ці черкаським і канівським старостою став його старший син Дмитро. Князі Вишневецькі були дуже багатими волинськими панами. Великі багатства мав і князь Дмитро. Жадібний і властолюбивий Дмитро Вишневецький намагався якомога збільшити свої скарби.

Не минуло й двох років після появи Дмитра Вишневецького в Черкасах, як він уже влітку 1553 року самовільно, без дозволу великого князя, їде в Стамбул до турецького султана Сулеймана II (Прекрасного). Чого Вишневецький шукав у Стамбулі в султана, лютого ворога українського й інших народів? Знаємо, що султан дуже приязно його прийняв і дав багаті подарунки. Очевидно, Вишневецького так ласкаво зустріли в Стамбулі тому, що сподівалися на якісь послуги з його боку.

Вишневецький плекав надію придушити запорожців і тим одночасно прислужитися й литовському великому князеві, й польському королю, й турецькому султанові, й кримському хану, а для себе захопити з їхньою допомогою запорозькі простори. Король простив Вишневецькому самовільний виїзд до Туреччини, і 1554 року Вишневецький знову став черкаським і канівським старостою.

Поклавши собі твердою ногою стати за порогами, Вишневецький влітку 1556 року з загоном своїх служебників їде на Запорозжя і будує фортецю. Місце для неї було обрано на острові Мала Хортиця. Ще й досі тут, у південно-східному куті, на найвищому місці збереглися сліди кам'яних укріплень і рештки валу. З цього боку Мала Хортиця відділялась від Великої Хортиці притокою Дніпра — Річищем. З північного заходу укріплення замикалось ровом і насипним валом з прорізом для воріт. Острів вкривав густий дубовий ліс.

Восени 1556 року будівництво фортеці було вже завершено. Проте Вишневецький не наважувався зразу вступити в боротьбу з запорожцями і звернувся по допомогу до великого князя литовського Сігізмунда Августа. Не діставши допомоги від великого князя, Вишневецький вирішив власними силами укріпити замок. Довідавшись, що Іслам-Кермен (татарська фортеця на місці сучасної Каховки) на

той час охороняла невелика залога, служебники Вишневецького 1 вересня 1556 року напали на укріплення, здобули його, забрали гармати і вивезли на Хортицю.

Відправляючи служебників на Іслам-Кермен, Вишневецький думав, що в Криму не звернуть на це великої уваги. Але сталося не так. Напад на прикордонну кримську фортецю дуже роздратував хана Девлет-Гірея. Навесні 1557 року Девлет-Гірей з великою ордою з'явився під Хортицею.

Після двадцятичотириденної облоги замку татари мусили повернутися в Крим.

Проте становище Вишневецького було дуже скрутним. Його служебники почали розходитись. А тим часом наприкінці літа хан з ордою знову приступив до Хортиці.

Вишневецький мусив спішно тікати в Черкаси, і татари зруйнували Хортицький замок.

Отже, спроба Вишневецького закріпитися на Запорожжі не вдалася. Восени 1557 року він просить російського царя прийняти його на службу і незабаром переїжджає в Росію. Тут Вишневецький сподівається знайти підтримку в своїх намірах щодо Запорожжя. Окрім того, підступний магнат намагається дізнатися про плани, пов'язані з підготовкою Росії до війни з Лівонією, і тим самим прислужитися литовському великому князеві. Коли ж ця війна розпочалася, Вишневецький тікає з Росії.

Прибувши до Черкас, Вишневецький задумав нову авантюру. В той час у Молдавії між боярами точилася боротьба за престол. Один із претендентів, Гераклід, звернувся по допомогу до польських панів, зокрема до магната Ласького, що був тоді в Хотині. Ласький уклав угоду з Вишневецьким. Після цього обидва магнати на чолі своїх загонів вирушили в Молдавію. Супротивник Геракліда Томша задумав відірвати Вишневецького від Геракліда. Він почав обіцяти Вишневецькому посадити його самого на молдавський трон, аби лише той зрадив Геракліда. Вишневецький не витримав такої спокуси і пішов у стару столицю Молдавії — Сучаву на з'єднання з Томшею. Однак

по дорозі його загін попав у пастку і був знищений Томшею. Вишневецький пробував тікати і сховався в стіг сіна, де його знайшли і відправили на суд до султана. Молдавія була васалом Туреччини, тому всі важливі молдавські справи розв'язували в Стамбулі. Восени 1563 року за наказом султана Вишневецького страчено: повішено за ребро на залізний гак.

Ми так докладно зупиняємось на особі Дмитра Вишневецького з багатьох причин. Треба сказати, що шляхетські й буржуазні історики поширили думку, ніби Вишневецький був великий лицар, мужній і невтомний борець проти татар і турків і тому загинув від рук султанських катів. За це, мовляв, український народ повинен шанувати його пам'ять як свого героя. Крім того, вони поширили вигадку, буцімто замок, збудований Вишневецьким на Малій Хортиці, — це і є Січ, тобто вони твердили, що засновником Запорозької Січі був не хто інший як Вишневецький.

Щоб переконати простих людей у тому, що буцімто Вишневецький є справжній народний герой, пани стали подекувати, ніби народ склав на честь Вишневецького прекрасну пісню, де й оспівав його під ім'ям Байди.

В Цареграді на риночку
Там п'є Байда горілочку;
Ой п'є Байда не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку...
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє;
«Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь мні лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»

Але Байда на це з презирством відповідає:

«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»

Розлючений султан наказує своїм слугам стратити Байду.

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»

Переборюючи жорстокі муки, Байда просить подати йому лук і потім пускає три стріли. Першою він убиває султана, другою — султанову жінку, третьою — їхню дочку.

Легко зрозуміти, що Байда не має нічого спільного з Вишневецьким. Вишневецький — це магнат, загарбник і ворог козацтва, а Байда — козак-нетяга. Попавши в неволю до турків, він мстить на султанові, як на лютому ворогові свого народу. Отже, в думі про Байду народ оспівав не своїх поневолювачів, подібних до Вишневецького, а свого улюбленого героя — козака.

І після Вишневецького пани не лишали надії підкорити запорожців. 20 листопада 1563 року Сігізмунд Август звернувся до козаків із закликом негайно залишити Запорожжя і з'явитись до старост прикордонних замків. За службу при замках їм було обіцяно нагороду. Але козаків не вдалося обманути. «Не було їх раніше так багато, — писав Бельський, — тепер уже їх тут кілька тисяч». В міру того як посилювався гніт на Україні, збільшувалось і запорозьких козаків.

Скоро для українського народу настали ще тяжчі часи. 1569 року між Польщею і Литвою укладено так звану Люблінську унію. Об'єднана Польсько-Литовська держава стала називатися Річчю Посполитою. Одним із наслідків унії було захоплення Польщею Східної України — Київщини, Поділля, частини Волині й Лівобережжя. Після цього польські пани лавиною ринули на Східну Україну. Вони гарбали селянські і козацькі землі і запроваджували кріпацтво. Незабаром тут виникли величезні маєтності панів Вишневецьких, Жолкевських, Потоцьких, Конецпольських та ін. Вишневецькі, наприклад, захопили майже всю Полтавщину, перетворили її на «князівство» із столицею в Лубнах, а місцеву людину обернули на кріпаків.

Посилення магнатів послаблювало королівську владу, а зростання кріпацтва посилювало опір народних мас. Стривожений усім цим польський уряд вирішив сформувати на Східній Україні військо, але таке, щоб майже нічого йому не коштувало. З допомогою такого війська король думав, з одного боку, придушити протест українського народу і боротися з запорожцями, з другого — стримувати непокірливих, свавільних магнатів і одночасно охороняти державні кордони з південного сходу.

1572 року Сігізмунд Август наказав сформувати невелике козацьке військо числом триста чоловік. Ці козаки вписувались у спеціальний реєстр (список) і називалися реєстровими. В реєстр набирали здебільшого заможних селян і дрібних українських шляхтичів. На чолі реєстровців поставлено, за королівським наказом, старшого (пізніше його стали називати гетьманом). Реєстр мав певні привілеї. Козаки звільнялися від усіх повинностей, здобували право володіти землею і підпорядковувались своїй старшині. За ці пільги вони мусили служити у війську на свій кошт. Щоб заохотити їх до служби, уряд іноді посилав їм невеликі суми грошей і сукна.

В 1578 році, за короля Стефана Баторія, реєстр було збільшено до шестисот чоловік.

Після заснування реєстрового війська уряд вважав за козака тільки того, кого вписували в реєстр. Усі інші позбавлялися цього права та імені. Реєстрове військо повинне було відбувати службу в Південному Придніпров'ї, здебільшого за порогами. Тут воно мало виставляти від себе залог. З цього часу це військо почали іменувати в офіційних актах «Запорозьким військом». Називаючи так реєстровців, уряд хотів підкреслити, що ніяких інших козаків, окрім цих, він не визнає. Але, щоб уникнути плутанини, ми називатимемо Запорозьким військом тільки справжніх запорожців, тобто вільне козацтво за порогами.

Реєстрові козаки вважалися привілейованими, але пани не хотіли визнавати за ними ніяких пільг. Воеводи і старости порушували права реєстровців: відбирали в них майно, примушували виконувати

різні повинності і стягували податки. Реєстровці чинили збройний опір. 1585 року вони вбили королівського комісара шляхтича Глубоцького. Наступного року загін у кілька сот козаків і «хлопів простих, які зібралися з сіл», на чолі з отаманом Лук'яном Чернинським напав на містечко Кодню (Уманщина) і сусідні панські маєтки. Повстанці захопили тоді майно коденського намісника й інших шляхтичів.

Після Люблінської унії почав посилюватися також національний і релігійний гніт. На Східній Україні з'явилися єзуїти. Як гриби, виникали католицькі костьоли, монастирі, єзуїтські колегії. У відповідь на незліченні утиски і знущання зростала боротьба народу. До селян і міщан приєднувались не тільки ті козаки, яких не визнавав уряд, але й реєстрові. Почались заворушення. Вони охопили і міста. 1589 року проти свого пана магната Острозького повстали жителі Білої Церкви.

Хоч Острозький був дуже багатий і сильний, але міг придушити повстання тільки з допомогою шляхти, зібраної з усього Київського воєводства.

Пани так боялися народного руху, що сейм 1590 року ухвалив спеціальну постанову — «Порядок щодо низовців і України». Цей «Порядок» був спрямований передусім проти запорожців. Коронний гетьман — начальник державного війська у Польщі — і його заступник — польний гетьман — мали в найближчий час виступити з військом за пороги, вигнати звідти козаків і поставити залог з реєстровців. Окрім того, було наказано пильно наглядати за тим, аби ніхто не міг втекти за пороги. Кожен, хто йшов у степ, мусив дістати на це дозвіл від урядників. Усіх, хто приходив із Запорозжя, хапали і страчували.

Разом з тим відбулася реорганізація реєстру. Число козаків збільшили до тисячі чоловік. Але одночасно вжили заходів до пильнішого контролю над ними. Крім старшого реєстру, яким був багатий пан Яків Оришовський, призначили ще верховного начальника. Цю посаду займав магнат, снятинський староста Микола Язло-

вецький, а комісаром при ньому став інший магнат — староста теребовлянський Яків Претвич. Полковників і сотників можна було призначати тільки з шляхтичів. Щоб підкупити реєстрову старшину, їй стали давати маєтки. Однак ніякими заходами не можна було примусити реєстрових козаків боротися проти свого народу.

КОЗАЧА ПОТИЛИЦЯ ПАНАМ-ЛЯХАМ
НЕ ХИЛИТЬСЯ.

Народне прислів'я

ПОВСТАННЯ

За сто верст на південний схід від Києва стояв Білоцерківський замок. Тут, за товстими кріпосними стінами, в розкішному палаці жив білоцерківський староста Януш Острозький. Князі Острозькі були найбільшими магнатами Східної України. Осередком їхніх величезних володінь вважався Острог на Волині, в той час досить велике і багате місто. Острог називали резиденцією старого князя Костянтина — київського воеводи, батька Януша. Проте старий князь жив найчастіше в Києві, на воєводському подвір'ї. Православні українські магнати Острозькі так само жорстоко гнітили народ, як і всі інші пани. Не чіпали вони поки що тільки православ'я, не будували костьолів, не наvertsали народ до католицтва. Ми кажемо

поки що. Бо хоч старий князь і вважав себе за опікуна православ'я, але діти його вже дивилися в інший бік — приятелювали з єзуїтами і помалу оберталися на католиків.

Знущення з народу гордовитого пана Януша не знало меж. Селяни і міщани, його піддані, були страшенно обурені панським здирством. Білоцерківське староство нагадувало пороховий льох. Досить було залетіти одній іскрі, і вибух стався б неминуче. Так і вийшло.

В різдвяні свята перед новим 1592 роком на Білоцерківський замок несподівано напав великий загін реєстрових козаків і селян. На чолі загону стояв Криштоф Косинський, обраний повстанцями на гетьмана. Як тільки повстанці з'явилися в місті, до них зараз же пристали міщани. Спільними силами замок було здобуто. Повстанці захопили гармати, різну іншу зброю, припаси. Вдершись у старостинський палац, вони передусім почали громити архів. Там зберігалися документи, які свідчили про «право» Острозьких і іншої шляхти Білоцерківського староства володіти маєтками і людьми. Ненависні папери повстанці рвали, палили.

Вісті про події в Білій Церкві блискавкою облетіли околиці. Селяни бралися за коси, вила, списи — що в кого було — і виступали проти панів. Скоро повстанські загони зайняли Трипілля і Переяслав. Скрізь по селах запалали панські садиби.

Вигнавши або вбивши свого пана, селяни оголошували себе козаками і запроваджували козацькі порядки: скликали раду, обирали отаманів і суддів, ділили між собою панське добро, всі до одного озброювались. Окремі селянські загони з виборними отаманами приєднувались до головного козацького війська з Косинським на чолі. Сили повстанців щодень зростали. Перелякана шляхта хапала найдорожче майно й тікала із своїх маєтків. По дорозі один пан з купкою челяді доганяв іншого. Незабаром збирався цілий шляхетський загін і старався пробитися до найближчого магнатського замку.

Стривожені магнати заходилися «гамувати хлопське свавілля». Терехівський староста Яків Претвич, черкаський Олександр Вишневецький, брацлавський Яків Струсь і барський Станіслав Гуль-

ський на чолі своїх надвірних військ і шляхетських загонів вирушили на Трипілля. До них пристав і начальник реєстру князь Язловецький.

Панське військо зупинилося під Фастовом. Магнати не покладали великої надії на свої сили. Їх вабив такий план: всякими обіцянками відлучити реєстровців од повстанської маси і цим знесилити весь рух. 10 березня 1592 року від імені Язловецького в Трипілля, до реєстрових козаків, було надіслано листа. Пани улещали козаків солодкими словами. Називаючи їх «панамі-молодцами», вони радили скласти зброю і видати Косинського. «Заради одного лотра (розбишаки), — писали вони, — ви не захочете терпіти кару».

Керівники повстання прийняли листа. Становище козацтва було нелегким. Повстання ще не набуло великої сили. А за кілька миль від Трипілля стояло добірне панське військо. Треба було вдавати покірливих і запевняти панів, що повстанці зараз же розійдуться. Тільки в такий спосіб можна було виграти час.

Керівники повстанців заявили, що вже усунули Косинського і приймуть на його місце нового гетьмана з панської ласки. Що ж до повстання, то відтепер воно припиняється, і козаки надалі будуть слухняніші.

На таких умовах і було укладено угоду. Дуже задоволені, що так легко пощастило «вгамувати своєвільство», пани почали роз'їжджатися по своїх староствах.

Повстанці справді ввели в оману панів. Як тільки не стало панського війська, повстання почало розгортатися з новою силою. В червні великий повстанський загін підійшов до Києва і обложив замок.

Восени і взимку 1592—1593 років повстання поширилось уже на Волинське і Брацлавське воеводства. На допомогу повстанцям прийшли загони запорожців. Страх охопив шляхетство. На своїх повітових сеймиках воно тільки те й робило, що обмірковувало спільні заходи проти повстанців і зверталось до короля по допомогу.

Тепер усі надії шляхта Східної України покладала лише на коронне військо. Занепокоєний король у вересні 1592 року скликав сейм.

Але на сеймі спалахнула суперечка. Магнати на чолі з Костянтином Острозьким наполягали на тому, щоб відрядити проти повстанців велике військо. Сеймові послі з України гучно підтримували їх. Проте шляхта центральних польських воєводств на це дивилась іншими очима. Як тільки військо вирушить із Польщі, міркувала вона, повстануть польські селяни — і тут буде те, що й на Україні. Тому вона не квапилась допомагати українським магнатам. Хай, мовляв, самі собі дають раду.

Король як представник усіх феодалів бажав, щоб повстання було якнайшвидше придушене. Але одночасно він побоювався східноукраїнських магнатів, які завжди боролися проти зміцнення королівської влади. Не хотів король на випадок селянського повстання залишати без допомоги і польську шляхту.

Ось чому сейм не послухав магнатів і не відрядив на Україну коронного війська. Але натомість ухвалив оголосити посполите рушення шляхти Волинського, Київського і Брацлавського воєводств під проводом князя Костянтина Острозького.

Магнати почали збирати військо. Костянтин Острозький звернувся до шляхти з закликом поспішати на збірний пункт — до Костянтинова. Тут же сходились і надвірні команди Вишневецького, Претвича, Гульського та ін. Януш Острозький збирав шляхетські загони в Галичині і вербував жовнірів в Угорщині.

Була холодна зима 1593 року. Земля промерзла майже на півметра. Дороги замело снігом. Численне панське військо на чолі з старим Острозьким вирушило в похід. Воно рухалось великим чотирикутником. Попереду щільними лавами йшла кіннота. Коні грудьми врізувались у високі кучугури і розмітали їх ногами, розчищаючи дорогу. В середині видно було артилерію, по боках — піхоту, а ззаду — довгий обоз під охороною озброєної челяді.

Старий Острозький міркував так: панське військо — здебільшого добірна кіннота; що ж до повстанців, то це переважно вбогі хлопи, без коней, погано одягнені і ще гірше озброєні; єдиний їхній захист — шанці; але як можна окопатися в мерзлій землі?

Власне кажучи, київський воєвода мав рацію. Варто було подивитись на надвірну корогву¹ легкої кінноти Острозького, щоб переконатися в цьому. Корогва йшла попереду колони. В кожного вершника на довгій перев'язі, перекинутій поверх панцира через праве плече, висіла шабля, за плечима — карабін (коротка рушниця). Голову жовніра захищав залізний шолом із шишаком; з-під шолома звисав кусок грубої вовняної тканини, закриваючи скроні, потилицю і плечі. Біля пояса були шило, кресало (ним гострили також шаблі), ніж та срібна або олов'яна ложка в сап'яновому футлярі, невелика шкіряна торбинка на горілку (тут вміщалася добра кварта), канчук, два-три пучки шовкових шнурів зв'язувати бранців. Все це, а також ріг, щоб чистити рота коневі, порохівниця, ладунка на набої й рушнична викрутка висіли з правого боку. За пояс був заткнутий пістоль. Ззаду теліпалось прив'язане до сідла дерев'яне відерце, з якого напували коня, і ремінні пута. Якщо вершник не мав рушниці, за плечима в нього висів лук, а на поясі — сагайдак із стрілами.

За легкою кіннотою йшла гусарія. На чудових конях сиділи гусари. Це були без винятку сини багатих панів. Кожен із них виступав у похід з чотирма кінними слугами. Пани просувались шеренгою з двадцяти чоловік, створюючи фронт (перед); ззаду кожного пана один за одним їхало четверо його слуг. Так складалася гусарська сотня. Всі гусари були озброєні довжелезними списами з залізними наконечниками. До ратища списа привішувався двоколірний прапорець (значок) — білий з червоним, синій із зеленим, білий з чорним. Коли гусари, нахиливши списи, йшли кар'єром в атаку, прапорці майоріли в повітрі і лякали ворожих коней. Крім панцира, наручників, наколінників і шаблі, гусарин мав також палаш і довгий меч. Палаш був прив'язаний до сідла з лівого, меч — із правого боку. Нарешті, частина гусарів була озброєна бойовими сокирами на довгих держаках. Удару такою сокирою не міг витримати ні панцир, ні шолом.

¹ Корогва — прапор і одночасно військова одиниця числом до ста й більше чоловік.

Панське військо було забезпечене всім потрібним на війні. В обо-зі везли не тільки сало, шинку, солонину. На возах стояли високі кухви горілки і медів, угорського вина й мальвазії.

Зовсім не такий вигляд мали повстанці. Тільки в реєстрових козаків можна було побачити рушниці й пістолі, шаблі й панцири. Селяни найчастіше мали одні тільки коси, сторч настромлені на кісся, вила, звичайні сокири, а то й просто дубові палиці та кілки. В постолах, у старих кожухах і свитах, вони терпіли велику скруту не тільки від холоду, а й від голоду. Становище їхнє було дуже тяжке.

І коли панське військо наблизилось до повстанського табору під Острополем, козаки мусили відступати. Косинський почав відводити їх на вигідніші позиції — під містечко П'ятку (на Волині, поблизу теперішньої залізничної станції Демчин). На початку лютого 1593 року тут почалася кривава битва. Вона тривала цілий тиждень. Надії панів на швидку перемогу розвіялись, як дим. Козаки билися самовіддано, мужньо і завдали панам таких великих втрат, що Острозький вирішив розпочати переговори.

10 лютого було укладено угоду. Козаки зобов'язались усунути Косинського від гетьманства, поставити на Запорозжжі залогу і повернути до замків усю захоплену там зброю. Реєстровці обіцяли також виключити з війська всіх, хто пристав до них під час повстання.

Як бачимо, обидві сторони мусили піти на поступки. Пани не згадували жодним словом про Запорозьку Січ і навіть допустили Косинського підписати угоду. Козаки ж сподівались після угоди піти на Запорозжжя і приготуватися там до нового походу.

Повстанці відступили на Запорозжжя, і Січ загула, мов роздратований вулик. Запорозьке козацтво ухвалило всім кошом йти з Косинським на Україну і вигнати звідти панів. Але хто допоможе козакам у цій нелегкій справі?

Повстаючи проти кріпацтва і національного гніту, український народ завжди звертав свої очі на північ, до братнього російського народу. Він мріяв полегшити свою долю шляхом возз'єднання України з Росією. І тепер Косинський звернувся до російського уряду з

проханням допомогти визволитися від польського ярма і прийняти українські землі під владу Росії.

Але Російська держава не могла тоді розв'язати це складне питання. Вона загоювала тяжкі рани від Лівонської війни (1558—1583 років).

Непокоїло її і боярське свавілля. Незважаючи на все це, російський уряд відгукнувся на прохання Запорозького війська: з Москви на Січ були відправлені гроші і припаси, в яких козаки відчували велику потребу.

Влітку 1593 року двохтисячне козацьке військо на чолі з Косинським уже вирушило з Січі. Одна частина його на човнах піднімалася вгору по Дніпру, друга йшла берегом. Скоро козаки підійшли до Черкас. Староста Олександр Вишневецький з іншими воєначальниками, з військом і шляхтою, що втекла з околиць до міста, опинився в облозі замку. Козаки розпочали обстріл замку з берега і з Дніпра.

Поява запорожців під Черкасами збурила все староство. В околицях почалося повстання. Загони повсталих селян, немов хвилі, котилися на Черкаси. В таких скрутних обставинах пани вирішили віроломно вбити Косинського, сподіваючись викликати замішання в повстанському таборі. Олександр Вишневецький запросив козацького гетьмана прибути до Черкас на переговори. Коли Косинський у супроводі загону козаків приїхав до міста, його підступно схопили і вбили. Сучасник Іохим Бельський пише, що вбивцями Косинського були «слуги князя Олександра Вишневецького». В народі ходили чутки, що пани схопили Косинського і замурували в кам'яний стовп у якомусь католицькому кляшторі (монастирі).

Смерть Косинського була тяжкою втратою для повстанців. Але вони не припинили облоги Черкас. Марні були надії Вишневецького на прихід коронного війська. В серпні місяці він мусив укласти угоду з козаками. Відтепер запорожці мали право виходити з Запорозжжя на волості, тобто на територію Речі Посполитої, а реєстрові козаки могли подавати скарги на утиски з боку старостинської адміністра-

ції. Крім того, Вишневецький обіцяв повернути козакам усіх захоплених у них коней, човни тощо.

Звичайно, пани й не думали додержувати угоди. Київський біскуп Верещинський відверто писав коронному канцлеру¹ Яну Замойському: «Угода з ними (козаками) вимушена була обставинами». І тут же додав: «Краще було б, безперечно, щоб козаків зовсім не було на Україні, але тепер не час про це говорити, бо сили у нас для цього нема».

Пани знущалися з козаків, як і раніше. Коли, наприклад, козаки спробували подати на Вишневецького скаргу київському воєводі Костянтину Острозькому, воєвода звелів схопити козацьких посланців і кинути у в'язницю. Внаслідок різних утисків з боку панів уже восени 1593 року на Придніпров'ї спалахнуло повстання. Знову зібралось велике козацьке військо і рушило на Київ «доходити справедливості на провинниках», як говорили козаки.

Саме в цей час у Київ «на рочки», щорічну судову сесію, з'їхалася шляхта. Довідавшись про наступ козаків, вона зараз же відправила до них послів — біскупа Верещинського і князя Ружинського. Ледве посли від'їхали від міста на півтори милі, як тут же, в урочищі Либідь, зустрілися з козацьким військом. Козаки відхилили пропозицію панів про переговори і рухались далі до міста. Шляхта добре знала, що її чекає. З цього приводу коронний гетьман Станіслав Жолкевський писав: «Повстанці пройняті такою упертістю і свавіллям, що не дивляться вже ні на бога, ні на короля і ні на що інше; боюся, щоб це не викликало якихось жахливих наслідків. Шляхта почала розбігатися, «не бажаючи, — як глузував Верещинський, — пити з київськими урядниками того пива, якого вони наварили».

Козаки приступили до Києва і почали облогу міста. Але вона тривала недовго. Скоро надійшла звістка, що на Січ напали татари. Магнати і польський уряд вже давно намовляли хана напасти на

запорожців. Та хана і не треба було довго просити. Татарські мурзи і самі очікували лише слушного часу, щоб вдертися на Запорозжя. Скориставшись із походу козаків на Київ, хан на чолі великого війська підступив до Січі. Невелика козацька залога мужньо зустріла ворога. Але не можна було довго стримувати малими силами багатотисячну орду. Діждавшись темної ночі, козаки вибралися з Січі і на човнах вирушили вгору по Дніпру. Вдершись до Січі, татари зруйнували всі її укріплення. Томаківської Січі не стало.

Вісті про зруйнування Січі примусили козаків припинити облогу Києва і повернутися на Запорозжя.

Народне повстання 1591—1593 років хоч і зазнало поразки, але завдало панам серйозного удару.

¹ Канцлер у Польщі фактично був голова уряду.

СІЧ — МАТИ,
ВЕЛИКИЙ ЛУГ — БАТЬКО.

З народної пісні

КОЗАКИ НА СІЧІ

Року 1593 козаки заснували нову Січ на Базавлуці.

Острів Базавлук лежав за якихось 30 кілометрів на південний захід від Томаківки, в тому місці, де в Дніпро вливаються три його праві притоки — річки Чортомлик, Підпільна й Скарбна.

Запорожці насипали на острові високі земляні вали, побудували дерев'яні палісади і все це оточили глибоким ровом. Як тільки замерзав Дніпро, навколо острова прорубували ополонки. Коли вони вкривалися тонкою плівкою льоду, їх засипали снігом. Ворог, який наважувався підійти до острова, неминуче знаходив тут свою смерть. Вали і палісади з'єднали вартовими вежами. Січ так нагадувала

грізну фортецю. З бійниць її визирали жерла гармат і дула козацьких самопалів. Посередині укріплення був майдан. Він відіграв велику роль у житті війська. На майдані збиралися козацькі ради, які розв'язували найважливіші військові справи. Тут же можна було запримітити стовп (біля нього карали злочинців) і великі литаври, — б'ючи в них, скликали козацтво на збори. В різних місцях навколо майдану стояли військова канцелярія, пушкарня, хати старшин, комори, а також кузні і майстерні, де лагодили й виготовляли зброю, робили порох тощо.

Нарешті, навколо майдану стояло кілька десятків низеньких довгастих хат — куренів, збудованих із сплєтених з лози щитів, обмазаних глиною і критих очеретом. Тут жили ті козаки, що складали січову залогу, а також новоприбулі до Січі втікачі.

Згодом поблизу Січі виросла невелика слобідка. Тут жили й працювали різні ремісники — кравці, шевці, ковалі, зброярі, а також стояли різні крамниці, шинки, пивниці. В слобідці був і базар, на який приїздили козаки з околиць, купці з України, Росії, Молдавії, Польщі, Криму, Туреччини.

Підступи до Січі охороняли з вартових веж — бекетів, висунутих далеко в степ. Козак, який стояв на вищі, пильно вдивлявся в далечінь. Забачивши ворога, він запалював бочку з смолою або оберемок сухого бадилля, сідав на коня і мчав до сусіднього бекету. Полум'я і стовп диму, що здіймався до самого неба, були знаком загрозової небезпеки. Його передавали від одного бекету до іншого, і скоро всі довідувались про наближення ворога.

На південний захід річище Дніпра помітно розширювалося. Тут починалась так звана Військова Скарбниця. За переказами, в цьому місці запорожці ховали військовий скарб. «Розповідають, — писав Боплан, — що козаки заховали тут у каналах безліч гармат і ніхто з поляків не знає цього місця, бо вони ніколи не бувають тут, а козаки, з свого боку, тримають це у великій таємниці». У Військовій Скарбниці, у вузьких звивистих протоках, серед густих заростів очерету і чагарника, стояла запорозька флотилія. Скрізь у надійних

місцях розташовані козацькі пікети. «Тут, — писав Боплан, — загинуло чимало турецьких галер... які заблудилися між островами і не могли знайти дороги, тим часом як козаки у своїх човнах стріляли в них з очерету. Відтоді, — додає він, — галери не заходять у Дніпро далі як на 4—5 миль від гирла».

Січ являла собою осередок запорозького козацтва, або товариства. На той час запорозькі простори були мало залюднені. Великих селищ зовсім не було. Козаки здебільшого поселялися хуторами — зимівниками. Такі хутірці, розкидані по всьому Запорожжю, найчастіше були на схилах балок і байраків, вкритих густим лісом.

Звичайно, не всі зимівники були однакові. Зимівник заможного козака був добре опорядженим господарством. Біля великої хазяйської хати, зрубленої з товстих дерев'яних колод, стояли невеличкі хатки або землянки для робітників, а далі — стайні, хліви для худоби, комори, льох. Усе обійстя було обгороджене камінням або обкопане глибокою канавою з високим насипом, обсажене колючою терниною. Зимівник заможного козака нагадував маленьке укріплення. Тут же були й великі загороди, або кошари, де тримали худобу зимою, а за ними — стоги сіна. За зимівником простягалися город та баштан, далі — лани пшениці, ячменю, вівса, проса.

Інший вигляд мав зимівник бідного козака. Найчастіше це була убога, темна й тісна землянка, або куга, як говорили на Запорожжі. Дарма було шукати багатства в такій степовій оселі. Усі її скарби складалися з кількох голів худоби та клептика поля або городу.

Заможні козаки не тільки розводили худобу і коней. На дорогах і в передмісті Січі вони держали шинки, пивниці з льодовнями, торгуючи горілкою, медом, брагою. Їм же належали заїжджі двори, крамниці з одягом, взуттям, зброєю й іншим товаром. Заможні козаки відправляли великі чумацькі валки з різними товарами, привезеними з України, в Крим і Волощину. А звіди привозили сіль та інші товари. З Запорожжя везли на продаж в українські села й містечка здебільшого сіль і рибу. В далеку й небезпечну путь багатий чумак посилав своїх наймитів.

Особливо великі прибутки запорозьким багатіям давало рибальство. Бідна людина не могла заснувати рибальського промислу. Для цього треба було мати великі гроші. По-перше, дорого коштував невід довжиною майже в півкілометра, а також великі і малі човни. По-друге, для обробки риби, засолу, виварки жиру тощо потрібні були кухви, кадуби, діжки, шапки, а також запаси солі. Нарешті господар такого промислу наймав цілу ватагу забродників — рибалок.

Умови роботи на промислах були надзвичайно тяжкі. Ранньої весни і пізньої осені треба було по пояс стояти в студеній воді і тягнути щосили довжелезну лямку. Жили забродники тут же в землянках або в очеретяних куренях. Нелегко було після такої роботи зігрітись і обсушитись біля багаття, розкладеного на березі річки. Господар жорстоко експлуатував рибалок. За тяжку, невсищу працю він давав їм половину улову. Це було дуже вигідно для нього: якщо риба не ловилась, господар нічого не давав забродникам. Та й те, що заробляли рибалки, лишалося в глибоких кишенях господаря: він купував у них за мізерну ціну рибу, вимінював її за харчі та горілку. Працювати на промисли найчастіше йшли прибиті злиднями козаки.

Такі ж сіромахи працювали у великих зимівниках, поганяли волів у багатих чумаків, громадили сіль на озерах.

Народ з великим співчуттям оспівав невеселу долю запорозької голоти — сіроми. Ось як зображає народна дума сіромаху:

На козаку, бідному нетязі,
Три сіром'язі,
Опанчина рогозová,
Поясина хмельová.
На козаку, бідному нетязі, сап'янці —
Видно п'яти і пальці.
Де ступить — босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка —
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці біг має,
Вона дощем покрита,
А вітром на славу козацьку підбита...

Зовсім не так виглядало заможне козацтво. Багатії одягалися в дорогі жупани з червоного і синього сукна або єдвабу, які застігалися аж до самого підборіддя, в суконні кунтуші з відкидними рукавами, прикрашені золотими й срібними галунами, в широкі шаровари червоного або синього кольору. Жупан підперізувався шовковим поясом, який кілька разів обмотувався навколо поперека. На голову надівали ясного сукна шапку з довгим верхом, з золотою китичкою на кінці. Внизу шапка була обшита вузькою смужкою дорогого хутра. Носили також і високі хутряні шапки з довгим звислим верхом. Взувалися в червоні й жовті сап'янці, підбиті срібними підковами.

Гоголь, безумовно, мав на увазі заможного козака, коли писав у «Загубленій грамоті»: «Гульвіса, по виду знати! Червоні, як жар, штани, ясний, барвистий пояс, при боці шабля і люлька з мідним ланцюжком по самі п'яти — запорожець та й годі!»

Усі козаки, за звичаєм, голили бороди і голови, лишаючи довгі вуса й оселедець, що звисав з маківки на лівий бік голови і часто намотувався на вухо.

Нерозлучною супутницею кожного козака була зброя — ніж, лук або рушниця з кремінним замком, а часто і пістолі, заткнуті за пояс. Кінний козак мав, крім того, шаблю, довгий спис, а також аркан. Дехто був озброєний келепом (бойовим молотом), ощепом (списом із гачком для стягування вершників з коней) тощо. Порох і кулі заporожці носили в порохівницях — шкіряних торбинках або в чересах — патронташах.

Потрапивши після довгої, сповненої різних лихих пригод подорожі на Запорожжя, втікачі йшли до Січі, щоб вступити до козацтва. За звичаєм, вони повинні були з'явитись до ватага запорозького товариства — кошового отамана. Приймали всіх, хто, звичайно, не викликав підозри. Переважну більшість прибулих становили українські селяни. Але Запорожжя давало притулок усім покривдженим і поневоленим. Тому на Січі можна було зустріти і втікачів інших національностей — передусім росіян, білорусів, волохів. Особливо

багато було тут донських козаків. Треба сказати також, що й на Дону було багато запорожців. На початку XVII ст. один донський старшина так розповідав про це: «На Дону є запорожців з тисячу чоловік. І на Запорозжжі донських козаків також багато... одні йдуть з Дону на Запорозжжя, а інші з Запорозжжя на Дон і живуть, де хто схоче. Здавна так повелося, що сходяться і живуть разом в одних куренях».

Кожен, хто вступав до товариства, приписувався до певного куреня. Згодом кількість куренів збільшилася; в XVIII ст. їх було вже тридцять вісім. Звичайно втікач, прибувши до Січі, шукав своїх земляків — вихідців з його місцевості, а то й родичів, і приставав до них. Тому спочатку курені об'єднували земляків. Про це свідчать і назви куренів: Канівський, Корсунський, Уманський, Переяславський, Полтавський, Батуринський, Іркліївський, Дінський (Донський) тощо.

Говорячи про курені, ми маємо на увазі не приміщення, де проживали козаки з січової залоги. Куренями називали також військові одиниці, на які поділялося все запорозьке товариство. Де б козак не жив, він повинен був відбувати всі військові обов'язки від того куреня, до якого приписувався. На курінній сходці козаки обирали курінного отамана.

Він користувався великими правами: вписував козаків у курінний компут (список), відряджав на службу, відав курінним майном, був суддею в своєму курені.

Кожен козак повинен був відбувати військову службу на власний кошт: із своєю зброєю, в певних випадках із своїм конем і всім спорядженням, на своїх харчах. Служба проходила в січовій залозі, в залагах інших укріплень, у різних командах, роз'їздах, на флотилії. Зрозуміло, що на такі витрати був спроможний тільки той, хто мав своє господарство. Незаможна і безпритульна сірома, що існувала на заробітки, не могла відбувати службу на свій кошт. А заможні козаки, з свого боку, не мали охоти підставляти свої груди під ворожі шаблі і кулі. Ось чому вже скоро після заснування Січі

січову залозу почали утримувати на військовий кошт. Тут і скупчувалися всі сіромахи, яким приходив час відбувати «чергу». Отже, січова залага була справжнім притулком для найбіднішого козацтва. До цього треба додати, що сіромаха, який служив у Січі, мав право і кинути службу, щоб піти на заробітки.

Охочих служити в Січі завжди було багато, і тому багатіям можна було відбувати чергу в місцевих укріпленнях, біля своїх осель.

Вищою владою на Запорозжжі вважалася військова рада. Її скликали для розв'язання найважливіших питань: щоб оголосити війну, прийняти послів, обрати кошову (військову) старшину. Право брати участь у раді мав кожен козак. Але не кожен міг використати це право.

Сірома, що працювала на зимівниках і промислах, розкиданих по всьому Запорозжжю, і частина дрібних господарів не мали можливості з'являтися на раду.

Скликаючи на раду, довбиші (військові служителі) били в литаври і казани, а іноді, в надзвичайних випадках, стріляли з гармати. Зібравшись на майдані, козаки ставали в коло. Ті, кому не вистачало місця, виходили на вали, злазили на покрівлі куренів. Аж ось осавул виносив військові клейноди — прапор і бунчук (довге держално з пучком волосся у вигляді кінського хвоста на кінці) і ставив їх посеред кола. Після цього із знаками своєї влади в руках на майдан виходила військова старшина: кошовий отаман ніс булаву, суддя — військову печатку, писар — великий срібний каламар. Старшина ставала під бунчуком, знімала шапки й кланялась товариству на всі чотири боки.

Потім кошовий говорив про справу, яку треба було розв'язати, і рада починалася.

Щороку 1 січня відбувалися перевибори старшини. В цьому випадку кошовий отаман, ставши під бунчуком, звертався до козаків зі словами: «Панове молодці! Чи не будете ви цього року, за давнім звичаєм, нових старшин обирати, а старих скидати?» Невдовгим звичаем, нових старшин обирати, а старих скидати? Невдоволене старшиною козацтво кричало: «Покинь, негідний сину, своє

кошев'я!» або: «Уже наїлися військового хліба, сякі-такі діти, кидайте своє панство!» Якщо старшини не могли відстояти себе, то клали на землю свої шапки і знаки, дякували за довір'я, яким козацтво вшанувало їх раніше, і виходили з кола. Ті, кого обирали, за звичаєм, двічі відмовлялися від знаків влади і приймали їх тільки після третього запрошення. Церемонія виборів кошового закінчувалася тим, що старі козаки, взявши з-під ніг жменю землі, клали її на голову новообраного. Це був символічний знак. Обранець мусив пам'ятати, що він — не більше як слуга товариства; останнє настановляє його своїм володарем, але й може перетворити на прах.

Незважаючи на всю свою урочистість, військові ради не мали великого значення в житті війська. Усі найважливіші питання обговорювались і розв'язувались заздалегідь на старшинських сходках. У таких сходках брали участь не тільки військова старшина і курінні отамани, а також усі ті, хто раніше займав старшинські посади, і, нарешті, «старі» і «значні» козаки, тобто взагалі багаті і впливові люди. Щоб примусити товариство схвалити рішення, яке суперечило його інтересам, старшина йшла на все. Козаків умовляли, піддурювали різними обіцянками, вдавалися до підкупів. Ще задовго до ради старшинські посіпаки готували, так би мовити, ґрунт: пускали різні чутки, намовляли козаків, частуючи їх у шинках горілкою і медом.

Часто ради перетворювалися на справжні бійки. Невдоволене козацтво кидалось бити старшин і виганяти їх із кола. Коли ж яка ухвала приймалася, козаки підкидали догори свої шапки.

Старшина обстоювала інтереси заможного козацтва. Спираючись на нього, вона зловживала своєю владою, чинила бідноті різні утиски: забирала найкращі військові угіддя, привласнювала військові прибутки, несправедливо судила козаків. Ось чому на Запорозжжі завжди точилась гостра класова боротьба.

Тяжкі умови життя і повсякденна воєнна небезпека виховали у козаків високі моральні і фізичні якості: волелюбність, мужність, самовідданість, стійкість, витривалість. Сучасник, лютий ворог ко-

заків, ксьондз Окольський писав: «Хоч серед козацтва нема ні князів, ні сенаторів, ні воевод... натомість є такі люди, що коли б не заважали тому видані проти плебеїв закони, між ними знайшлися б рівні своєю хоробрістю Цінціннату... або Фемістоклу»¹. Інший сучасник, Боплан, зазначає: «Козаки кмітливі і проникливі, винахідливі і щедрі, не побиваються за великим багатством, але над усе ставлять свободу, без якої життя для них неможливе». За Бопланом, козаки — «всі високі на зріст, відзначаються силою і здоров'ям»; вони «дуже рідко вмирають від хвороб, хіба тільки у великих літах; більшість конає на полі битви». Козаки легко зносили голод і спрагу, спеку і лютий мороз. Вони могли довго перебувати під водою, тримаючи в роті порожню очеретину.

У поході козаки задовольнялися одними сухарями і соломахою — варивом з борошна або пшона. Споживання в поході спиртних напоїв вважалося за великий злочин. Боплан писав: «Козаки відзначаються великою тверезістю під час походів... коли ж стрінеється між ними п'яний, старшина наказує (йдеться про морські походи) викинути його за борт».

Відвага і безстрашність запорозьких козаків викликали подив і повагу навіть у ворогів. Турецький літописець Наїма (XVII ст.) писав про запорожців: «Можна впевнено сказати, що неможливо знайти на цій землі сміливіших людей, які так мало дбали б про своє життя і так мало боялися смерті».

В одвічній боротьбі з ворогами запорожці створили високе воєнне мистецтво. Вирушаючи в похід, вони брали з собою сокири, заступи, мотузки, ланцюги — все, що було потрібне для оборони в полі. Їхні польові укріплення здобули собі велику славу. Звичайним укріпленням були шанці (окопи) з високими земляними валами. Коли обставини не дозволяли копати шанці, козаки будували табір з возів. У такому разі перекидали вози і міцно зв'язували їх або сковували ланцюгами, висунувши голоблі в бік ворога — на зразок

¹ Цінціннат і Фемістокл — видатні діячі Стародавньої Греції.

рогатин. За тривалої облоги вози засипали землею. Такий табір був неприступним. Боплан пише, що, як він сам бачив, під захистом такого табору сотня козаків могла відбитись од тисячі поляків і ще більшої кількості татар. Коли б, писав Боплан, козаки мали й таку кінноту, як піхоту, вони були б непереможними.

На війні запорожці відзначалися неабиякою винахідливістю. Різним витівкам і воєнним хитрощам не було кінця. Удаючи, наприклад, втечу з табору, вони чекали, поки ворог кине́ться грабувати навмисно залишене ними майно. І потім несподівано нападали на нього. Часто навколо табору робили різні тайники і «вовчі ями», в дно яких вбивали палі з повернутими вгору гострими кінцями. Іноді, щоб дезорієнтувати ворога, козаки переодягались у його одіж. Окольський, оглядаючи козацький табір на Старці 1638 року, після укладення миру, писав про те враження, яке справив на нього воєнний хист козаків. «Зверніть увагу на те,— писав він,— яка велика різниця між воїном, що від плуга й сохи береться за меч (йдеться про козаків. — В. Г.), і тим, хто ніколи не займався фізичною працею (йдеться про шляхту. — В. Г.); перші не тільки не знесилюються від роботи, а навпаки, від тяжкої праці стають здатними до ще важчої, тоді як останні зараз же знемагають».

Великий бойовий досвід запорозького козацтва для народних мас України був тим джерелом, з якого вони черпали високі зразки військового мистецтва. Це мистецтво широко використовувалося народом у запеклій боротьбі з поневолювачами.

Запорозькі козаки зробили великий внесок і в інші галузі культури українського народу. Їм належать видатні зразки художнього слова і музичної творчості. Запорозькі думи і пісні сповнені почуття безмежної любові до народу і ненависті до його гнобителів, до всіх тих, хто експлуатував народ і зневажав його гідність. Багатіям вони протиставляють представників пригноблених верств, відважних і мужніх народних месників. Говорячи про це, не можна не згадати відому думу про Хвеська Ганжу Андібера. Ось її зміст. Козак-сіромаха прибуває з Запорозжя до Черкас. Обірваний і втомлений,

він заходить до шинку. Тут сидять за столом і п'ють дорогі меди три дуки-срібляники — Гаврило Довгополенко переяславський, Війтенко ніжинський і Золотаренко чернігівський. Побачивши бідного козака, вони наказують шинкарці принести їм ще солодких напоїв, а його вигнати геть із шинку. Тоді козак відчиняє вікно і кличе на допомогу запорожців. Запорожці прибігають і чинять розправу над дуками.

Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці добре дбали,
Сих дуків-срібляників за ліб брали,
Із-за столу, наче волів, виводжали,
Перед вікнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:

«Гей, дуки,— кажуть,— ви, дуки!
За вами всі дуги і луки —
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попаси!»

Інші думи присвячені тяжкій долі невольників. Вони сіяли ненависть до турецько-татарських загарбників, прищеплювали любов до свого народу і краю. В одній із таких дум розповідається, як нещасні невольники в страшних муках

Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали...
Кайдани залізом ноги повривали.
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацьке проїдала...

Але ніякі благання невольників не можуть зворушити жорстоких мучителів. Турецький паша наказує яничарам ще тугіше зв'язати їх, а непокірних убити. Яничари виконують наказ. Вони

Із ряду до ряду заходили,
По тричі в одному місці бідного невольника затинали,
Тіло козацьке біля жовтої кості оббивали,
Кров християнську неповинну проливали.

В думі про славного отамана Самійла Кішку оспівується героїчна боротьба козаків з турецькими поневолювачами. Визволення невільників вважається тут за найблагородніший подвиг. Забачивши на морі турецьку галеру, Кішка наказує козакам стати до бою, винищити турків і визволити бранців.

Звертаючись до запорожців, він каже:

Хоч по дві гармати набивайте,
Тую галеру з грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте:
Як турки-яничари, то у пень рубайте,
Як бідний невільник, то помочі дайте.

Серед улюблених пісень на Запорозжжі можна назвати також думу про козака Супруна.

Ой не знав козак, ой не знав Супрун,
Як слави зажити;
Зібрав військо, славне запорізьке
Й пішов орду бити.

Ой у суботоньку рано-пораненьку
Супрун із ордою стаявся;
А в неділеньку, в обідню годиноньку,
Сам він в неволю попався.

«Ой ти, козаче, козаче Супруне,
Де ж твої преславні рушниці?»
«Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я, молодий, в темниці».

«Ой ти, козаче, козаче Супруне,
Де ж твої та воронії коні?»
«Мої коні в хана на припоні,
Сам я, молодий, в неволі...»

Ой виведіте, а хоч винесіте
На високу могилу,—
Гей, нехай стану, стану подивлюся
Я на свою Україну».

Тут за рідним краєм сповнює серце Супруна, і він знову звертається до варті зі словами:

«Ой виведіть або винесіть
Мене на Савур-могилу,—
Ой нехай я стану, стану подивлюся
На свою Вкраїну.

А з тої могили видно всі країни,
Сизокрил орел літає,
Стоїть військо, славне запорізьке,
Як мак, процвітає».

Вояки, що повсякчас дивилися у вічі смерті, не дуже-то дбали і про бога та його служителів. Окольський, добре знаючи козаків, писав: «Одне тільки у них було завжди неодоладне і небезпечне, а саме те, що вони не допускають до війська своїх священиків і тому мало думають про бога, а... покладаються тільки на свою силу».

Я ЗНАЮ, СМЕРТЬ ЧЕКА ТОГО,
ХТО ПОВСТАЄ ПРОТИ ГНОБИТЕЛІВ НАРОДУ,
АЛЕ СКАЖИ МЕНІ, КОЛИ І ХТО
БЕЗ ЖЕРТВ ЗДОБУВ СОБІ СВОБОДУ?

Кіндрат Рилєєв

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО

Тяжкі часи настали на Україні після придушення повстання Косинського. Панство святкувало свою перемогу. В костьолах правили молебні, дякували богові за «допомогу». В шляхетських будинках проходили урочисті прийоми та обіди. Ненажерлива шляхта з'їдала гори всіляких страв, виготовлених умілими кухмістрами, і висушувала величезні кухви горілки й медів. Але все це мало дуже мізерний вигляд порівняно з тим, що діялось у ці дні в Острозі. Замкова брама майже не зачинялася. З усіх кутків Волині і Київщини з'їжджали сюди в розкішних, запряжених цугом жаретах пишно зодягнені пани й пані.

Старий князь сам приймав гостей. Дві просторі зали було заповнено приїжджим панством. З третьої долинав мелодійний брязкіт срібного і золотого посуду. Гості тихо розмовляли між собою. Опівдні з'явився кравчий — особа, яка відала церемонією обідів у багатих панів, — і запросив усіх до їдальні. Різноманітною довгою стрічкою гості рушили до головної зали. Попереду йшли найпочесніші особи.

У величезній кімнаті стояли у вигляді букви «П» три довжелезні столи. Кожен з них був накритий трьома прекрасними скатертями і заставлений безліччю блюд з різними стравами. Біля стіни на протилежному кінці зали стояв буфет. Перед ним височіли стовпи срібних блюд і тарілок. Проти буфета, над дверима, на хорах розташувалися музиканти і співаки.

Гості зайшли до їдальні. Біля входу їх зустрічали чотири шляхтичі. Двоє тримали великий позолочений таз, а двоє — такий самий умивальник. Вимивши руки, гості підходили до господаря, який стояв трохи віддалік. Князь вітав гостей і вказував кожному місце за столом, відповідно до його багатства і знатності. Бенкет починався.

На перше подавали порізане великими кавалками варене м'ясо — воловину, свинину, баранину, курей, качок, різну рибу з відповідним до кожної страви соусом: то жовтим з шафрану, то червоним, вишневим, або чорним із слив, чи сірим з цибулі. Коли з'їли перше, слуги зняли верхню скатертину разом з усім посудом, поставили чисті тарілки і внесли друге.

На друге була печеня. Крім цілих поросят, телят, баранів, розрізаних на четверо, подавали смажених курей, гусей, качок, зайців, оленів, диких кіз і кабанів, а також іншу дичину: куріпок, жайворонків, перепілок з різними приправами — перцем, гвоздикою, шафраном, імбиром, часником, цибулею. Впереміжку слуги розносили квашену капусту, солоне сало з хроном тощо.

За другим подавали так звану закуску: протертий через сито варений горох із салом, пшоняну і ячну кашу з маслом, вареники з сиром, гречані млинці з маковим молоком. Після закуски зняли другу скатертину й поставили десерт: овочі, варені в меду й пато-

ці, і такі ж горіхи, маківники, солодке печиво й інші домашні та привезені з-за кордону ласощі.

З напоїв за обідом було тільки пиво. Воно стояло на столах у величезних дзбанах. Але коли гості наїлись донесхочу, почалося пияцтво. Хлистали угорські вина, горілку з різними приправами і міцні меди. Приклад подавав господар. Взявши в праву руку великий срібний келих, він звертався до найпочеснішого гостя з побажанням здоров'я і випивав вино. Гість у такий же спосіб відповідав господареві. Після цього всі присутні починали пити за здоров'я один одного. Незабаром зчинявся такий гомін і гармидер, що заглушав музику і співи на хорах.

П'яне панство вихвалялося своїми «подвигами» над «хлопами».

— Ну й випустили ж ми кровіці з хамів, прошу пана... Ха-ха-ха!

— Ото правда, свята правда, вашмосць. Знатимуть, як не слухати своїх панів, хе-хе-хе!

Панство кричало й реготало, мов невіжене. А сп'янівши зовсім, падало на підлогу або рачки вилізало з-за столу... Дехто напився до нестями. Таких слуги виносили геть із покоїв.

Ззаду, за стільцем у кожного гостя, стояло кілька його слуг. Наївшись і напившись до запаморочення, гість віддавав слугам недоїдки. Не один веселий пан розважав себе тим, що кидав скибки хліба і шматки м'яса в натовп челяді і спостерігав, як голодні слуги ловили їх на льоту.

В цей час Острог ніби вимирав. Міщанину небезпечно було показуватися на вулиці. Щохвилини він міг надібати на п'яну юрбу панів або їхніх гайдуків. Рідко приїздили до міста і навколишні селяни. Простий люд був пройнятий ненавистю до гнобителів. Незадоволення й нарікання чути було і серед надвірних козаків князя Острозького, яким всесильний магнат доручив охорону замку.

В числі цих козаків був один сотник, що користувався особливою ласкою і довір'ям Костянтина Острозького. Справді, в усьому князівському війську важко було знайти другого такого мужнього і досвідченого вояка, такого спритного їздця і вмілого пушкаря, як цей

молодий сотник. Звали його Северин Наливайко. Про минуле сотника ходили різні чутки. Розповідали, що він був сином чинбаря з міста Гусятина на Тернопільщині, яке належало магнатові О. Калиновському. Якось слуги Калиновського з'явилися до Наливайкового батька і наказали йому вибратись геть із хати. Коли старий став опиратися, його так побили, що за кілька днів він і помер. Мати Северинова нишком втекла з дітьми до Острога.

В Острозі Наливайки зажили трохи краще. Старшому братові Северина Дем'янові пощастило вступити до Острозької Академії. Закінчивши її, він став священником у надвірній церкві Острозьких. Іншим шляхом пішов Северин. Йому нудно було в курному містечку. Душа юнака рвалася на степовий простір — до вільних козаків, про славні подвиги яких він багато наслухався ще в дитинстві. І Северин утік на Запорозжя. Життя на Січі було для Наливайка великою школою. В походах, у кривавих сутичках з ворогом він загартувався, змужнів і набув бойового досвіду.

Але Северина все-таки тягло додому; і за кілька років він повернувся в Острог. Невідомо, чи мав Наливайко якусь таємну думку, повертаючись із Січі. Знаємо тільки, що незабаром він вступив до надвірного козацького війська Острозького і скоро став сотником. Сміливий і справедливий начальник заслужив любов і повагу козаків. Останні ладні були йти за ним усюди, куди він поведе.

Минали дні. Селяни, здавалось, покорилися своїй долі. Заспокоєні магнати знову заходились біля тих справ, які під впливом недавніх подій були відкладені на деякий час. Давно вже їм кортіло посадити на молдавський трон свою людину. І ось тепер, 1593 року, коли в Молдавії вибухнуло повстання проти турецького панування, магнати вирішили здійснити свої наміри. Але турецький султан зовсім не збирався поступатися Молдавією на користь польським панам. Він наказав кримському хану негайно вдертися з усією ордою в Молдавію, а по дорозі сплюндрувати і спустошити українські землі.

В Польщі аж ніяк не сподівалися такого кінця. Страх охопив усе

панство. Найбільш лякливі уже пакували речі, готуючись тікати з маєтків. Тривога пробралась і в резиденцію Острозьких.

— Кого ж відправити проти татар? — запитували в князя Костянтина.

«Шляхтичі, відома річ, не захочуть підставляти свої голови під гострі татарські шаблі. На них надійся, то й дожидай татар під самим Острогом або й під Львовом!» — думав князь. Всі були стурбовані, не знаходили собі місця.

Ось тепер Наливайко і вирішив скористатися з замішання. Він з'явився до Острозького і заявив, що захистив би край від татар, коли б князь дозволив йому набрати бодай невелике охоче козацьке військо.

Ясна річ, що охочими слугами могли бути тільки селяни, панські піддані. Князь здивовано поглянув на сотника. Але вже ніколи було вибирати, і він наказав видати Наливайку грамоту на право набору охочих.

Наливайко не гаяв часу. Його посланці зараз же розійшлися по українських селах, оголошуючи скрізь князівську грамоту. Закликаючи селян йти до війська, вони натякали на те, що коли ті стануть козаками, то вже самі вирішать, проти кого їм повернути зброю. Охочих було багато. Вже в квітні 1594 року Наливайко повідомив Острозького, що козаків зібралося більше, ніж він чекав, і всі вони люди хоробрі й надійні.

Тим часом, як тільки зазеленіла перша трава, татари вирушили в похід на Поділля. Довідавшись про це, Наливайко на чолі свого охочого війська швидко пішов їм наперейми і заступив путь. Уникаючи зустрічі з козаками, хан спішно повернув на Молдавію. Але козаки встигли завдати удару орді й відбити кілька тисяч коней та інше майно.

Отже, небезпека для України минула. Однак Наливайко не хотів розпускати свого війська.

Справді, хто міг бути певен, що татари, повертаючись із Молдавії, не спробують помститися — пограбувати і попалити українські

села й містечка? Наливайко заявив брацлавській шляхті, що мусить тимчасово в її маєтках розташувати своїх козаків. Шляхта спочатку запротестувала, але потім згодилась, бо нікому не хотілося в сирівцях відвідати Крим.

Перед Наливайком постало питання: чи не виступити зараз же проти панів? Адже і військо у нього є, і пани розгублені. Але в той же час він добре розумів, що до такої важливої справи треба підготуватися з усією ретельністю. Наливайко знав, крім того, що пани, захищаючи себе, не погребують укласти угоду з татарами і нацькувати їх на козаків. І він вирішив покликати на допомогу запорожців.

1 червня 1594 року до Січі прибуло від Наливайка двоє посланців. Вони привели з собою в подарунок запорозькому товариству дві тисячі чудових коней, відбитих у татар. На Січі вдарили в литаври і скликали раду. Крім запорожців, на раді були і представники реєстрових козаків. Усе козацтво радісно відгукнулося на заклик Наливайка. Проти була одна реєстрова старшина, яка не хотіла сваритися з польськими панами. Однак козаки не послушали її, і старшина мусила приєднатися до товариства. Обравши на гетьмана реєстрового полковника Григорія Лободу, козаки взяли гармати, сіли на коней і спішно вирушили на Брацлавщину.

Тим часом на Брацлавщині відбувалися важливі події. Спираючись на підтримку козаків Наливайка, селяни відмовлялись коритися своїм панам. Розлючена шляхта вирішила одним ударом покінчити з цим. Під приводом «судових рочків» озброєні юрби панів потяглися до Брацлава, де стояли головні частини Наливайка, і почали розташовуватись навколо міста. Наливайко зразу розгадав наміри панства. Однієї ночі, коли шляхта після бучного банкету розійшлася по наметах спати, козаки і міщани зненацька напали на неї. Панський табір був ущент розгромлений. Ті, кому пощастило врятуватись, — а таких було небагато, — прожогом, часто в самій білизні, кидались до своїх маєтків, забирали родини й тікали не оглядаючись на захід — до Бара, Вінниці, Луцька.

Але і в Барі та його околицях господарями стали козаки Наливайка. Скоро до них прийшли запорожці на чолі з Лободою, і обидва війська спішно вирушили на Вінницю. Після навального штурму впала і ця фортеця. Неймовірний жах охопив шляхетство.

Однак наближалася зима. В повстанському війську було багато беззбройних і погано одягнених селян, яким, до того ж, бракувало обізнаності з військовою справою. З таких селян, до речі, склалися славні загони отамана Матвія Шаули, колишнього сільського коваля, одного з найвидатніших сподвижників Наливайка. З огляду на таке становище, Наливайко вирішив зосередити повстанців у Барі, перезимувати там, озброїти військо і підготувати його до нового походу.

Навесні 1595 року повстанське військо поділилося на дві частини. Одна під проводом Наливайка рушила на Луцьк і, здобувши його, повернула на північ, у Білорусію. Змучені довгим переходом у весняне бездоріжжя, козаки підступили до Могильова і незабаром здобули місто.

Падіння цієї фортеці стало сигналом до масового селянського повстання в Білорусії.

Друга частина повстанського війська з Лободою і Шаулою пішла на Білу Церкву. Звідти вона мала просуватись на Київ і потім берегом Дніпра в Білорусію, де й передбачала з'єднатися з Наливайком. Якби цей задум здійснився, то все панство Східної України попало б у «мішок».

Справді, літо 1595 року принесло найбільший успіх повстанцям. Повстання невпинно ширилось по Україні й Білорусії. Шаула здобув Київ і рушив у Білорусію. Незабаром він досяг Пропойська. Селяни звідусіль виганяли панів, проголошували себе козаками і відправляли до повстанського війська людей і продовольство.

Починались повстання і в самій Польщі. А тим часом коронне військо на чолі з гетьманом Станіславом Жолкевським було в Молдавії, де брало участь у боротьбі за трон. Стривожений польський уряд спішно оголосив збір посполитого рушення в усій державі.

«Якщо шляхтичі не з'являться до війська,— писав король у своєму універсалі, — з ними станеться те ж саме, що вже спіткало їхню братію на Україні».

Не минуло й кількох місяців, як посполите рушення стояло вже наготові. Повернувся і Жолкевський з Молдавії. Що ж до литовських панів, то вони найняли 15-тисячне кінне військо і на чолі з воеводою М. Буйвидом кинули його на Могильов.

Настала зима. В Могильові лишилося не більш як півтори тисячі повстанців. Решта роз'їхалася по домівках. Однак козаки разом з міщанами чинили впертий опір. Всі приступи Буйвида були відбиті, і він мусив відійти від міста. Проте Наливайко вирішив не чекати тут Жолкевського, а вирушити якомога швидше йому назустріч — на Брацлавщину. До цього його спонукало, мабуть, і те, що не було ніяких вістей од Лободи і Шаули. В середині грудня темної ночі Наливайкові повстанці залишили Могильов і через Бихів пішли на Старокостянтинів. Скориставшись з цього, Буйвид вдерся до міста і вчинив криваву розправу над його мешканцями.

Дорогою Наливайко змінив свій план. У повстанському війську було багато поранених і хворих. Тому він вирішив ухилитися від бою з Жолкевським і рушити на Подніпров'я, щоб з'єднатися з Лободою. Але виконати це було дуже важко: козаки мали перейти страшне взимку Дике Поле. Наливайко був упевнений, що пани не наважаться переслідувати повстанців у цій сніговій пустелі.

Однак повстанці помилилися. Як тільки вони добилися до Синіх Вод, надійшла звістка про наближення Жолкевського. Переправившись через замерзлу річку, Наливайко відрядив військо вперед, а сам з невеликим загonom лишився на правому, високому, березі. Козаки викопали тут шанці і поставили гармати. Замаскувавши їх у заметеному снігом чагарнику, вони зробили ополонки на річці і засипали їх снігом.

Скоро з'явилася кіннота Жолкевського і з ходу кинулась до річки. Затріщав лід, люди і коні почали тонути. Хоч дехто і добився до протилежного берега, однак звісти вдарили з гармат і рушниць. Поль-

ські вершники повернули назад. Та ядра і кулі доганяли їх. Скоро берег річки вкрився трупами людей і коней. Скрізь валялася зброя, поламані вози, прапори. Козаки виграли бій.

Зазнавши великих втрат, Жолкевський перестав переслідувати повстанців. Все одно, думав він, козаки загинуть у студеному, малолюдному степу, бо не мають ні продовольства, ані годящого одягу. Заспокоєний тими думками, коронний гетьман повернув назад і заходився втихомирювати край.

Манівцями та битими шляхами нищпорили панські загани. В лютому 1596 року поблизу Луцька жовніри Жолкевського натрапили на загін Дем'яна Наливайка, Севериного брата. Вже в перші дні повстання Дем'ян Наливайко, згуртувавши невеликий загін, нападав на шляхетські маєтки, забирав коней, худобу і все це відправляв до головного повстанського війська. В запеклому бою загін Дем'яна Наливайка був розбитий, а сам отаман попав до рук панів. Ті зараз же одіслали його на розправу Острозькому.

Була зима 1596 року. Від часу повстання Косинського минуло вже п'ять літ. Незліченних страждань зазнав за ці роки український люд. Через безперервні військові дії селяни не могли як слід обробляти землю. Багато сіл і містечок було спалено жовнірами й татарами і зовсім запустіло. Злидні і голод примушували людей блукати від села до села, шукаючи порятунку. Але всі ці страждання не послабили духу народу, його прагнення боротися до кінця.

Повернувшись до Бара, Жолкевський скоро мусив визнати, що придушити повстання — нелегка справа, і почав збирати нові сили. Аж тут надійшла зовсім несподівана звістка: Наливайко перейшов Дике Поле і з'явився в Подніпров'ї.

Дійсно, понад два місяці тривав перехід повстанського війська через Дике Поле. Козакам довелося перебороти великі труднощі: війську бракувало продовольства, фуражу, палива. А зима була дуже студена. Степовий вітер пронизував людей до кісток. Руки і ноги дубіли. Холода у жилах крові. І все ж таки навесні 1596 року повстанське військо, хоч і дуже поріділе, підступило до Білої Церкви.

Тут уже багато місяців стояв Лобода. Його козаки не один раз поривалися штурмувати кріпость. Але Лобода, з яким Жолкевський вів переговори, не сприяв цьому. Як і дехто з інших старшин, зв'язаних з заможною верхівкою козацтва, Лобода боявся перемоги народу. Ось чому, почувши про наближення Наливайка, він зараз же відійшов з військом від міста і попрямував на північний захід, до Дніпра. Недалеко од Києва Лобода зустрівся з військом Шаули, яке поспішало на з'єднання з Наливайком. Дії Лободи викликали підозру в повстанців. На раді Лободу усунули з посади, і об'єднане військо на чолі з Шаулою рушило на Білу Церкву.

Тепер військо налічувало близько чотирьох тисяч боєздатних повстанців і могло приступити до штурму замку. Але тут же розвідники принесли звістку, що на Білу Церкву йде з великим військом Жолкевський. Це відразу змінило ситуацію. Не можна було стояти на місці і чекати, поки Жолкевський оточить повстанців і притисне їх до замку. Треба було відступити у більш залюднену місцевість, щоб мати поповнення. І Наливайко вирушив на Київ.

Але пани пильно стежили за козаками. Діставши відомості про маневр повстанців, Жолкевський зараз же кинувся навперейми. Біля Гострого Каменя закипів бій. Від гарматних пострілів, гучних залпів із самопалів, від несамовитих криків людей та іржання коней залпів із самопалів, від несамовитих криків людей та іржання коней тремтіла земля на багато верст довкола. Скрізь, де козакам загрожувала небезпека, можна було бачити могутню постать Наливайка. Бій тривав дотемна. Зазнавши великих втрат, Жолкевський наказав своєму війську відступити і послав по підмогу. Багато полягло і козаків. Шаулі відірвало ядром руку. Поранено було і Наливайка. Вночі, не розводячи вогнів, повстанці відійшли до Києва.

Вони думали переправитись біля Києва на лівий берег Дніпра, а потім іти на Переяслав, де повстання ще не було придушене. Проте дорогою довідались, що на допомогу Жолкевському з Литви йде велике військо на чолі з князем Огінським, а друге військо на чолі з Потоцьким поспішає до Переяслава, щоб перетяти козакам дорогу, коли б вони захотіли перейти до Росії.

Руйнуючи за собою всі переправи, козаки за кілька днів уже були в Переяславі. Тут Наливайко застав кілька тисяч повстанців, які рятувалися від ворога. Здебільшого це були старі, жінки і малі діти. Чи можна було за таких умов сподіватися на перемогу над численним і добре озброєним панським військом? На міському майдані скликали раду. Більшість повстанців наполягала на тому, щоб разом з родинами перейти в Росію. На цьому й погодилися і зараз же вирушили в дорогу.

Минувши Лубни, повстанці переправились через Сулу і підійшли до урочища Солониці. До російського кордону лишалось ще близько 100 кілометрів. Але козаки, обтяжені родинами, неспроможні були швидко рухатись, і Жолкевському вдалось наздогнати їх. Довелося зупинитись і закласти табір. На багnistому березі Сули козаки насипали вали і поставили на них вози, сковані ланцюгами. У валах зробили трое воріт, захистивши їх зрубамі з гарматами нагорі.

Здавалося, що можна було зробити з кількома тисячами повстанців у нашвидку збудованому таборі проти великого ворожого війська, яке мало і численну кінноту, і гармати для облоги, і багато чого іншого? До того ж стояла літня спека. Табір був переповнений людьми, кіньми, худобою. Ніде було ховати мертвих. Бракувало води.

Але ніщо не могло примусити повстанців завагатися. Вони трималися стійко і відхилили всі пропозиції Жолкевського здатися.

На початку червня Жолкевський почав готуватись до генерального штурму. Козацький табір було оточено з усіх боків.

В ці тяжкі години прихильники Лободи, якого було недавно страчено за зраду, відновили свою підступну діяльність. Вночі 7 червня вони, вдершись до намету пораненого Наливайка, зв'язали його разом із Шаулою та іншими керівниками повстання і поспішили видати Жолкевському, сподіваючись за цей ганебний вчинок здобути панську ласку. Спроба козаків відбити своїх ватажків не мала успіху.

Жолкевський розпочав штурм. На цей раз, втративши керівників, повстанці не витримали. Ворог вдерся до табору, і почалася страшна різанина. Пани не жаліли ні жінок, ні дітей.

Покінчивши з табором, пани поділили між собою полонених повстанців та їхнє майно і роз'їхались по домівках для довершення кривавої розправи. Наливайка разом із шістьма іншими керівниками повстання було відправлено до Варшави. У квітні 1597 року всіх їх прилюдно стратили. Особливо жорстоко пани катували Наливайка. Адже цілих два роки тремтіли вони при самій згадці його імені. Сучасники розповідали, що шляхта придумала для Наливайка страшну кару. Глузливо називаючи народного героя «царем Наливаем», кати посадили його на розжарений залізний престол, а на голову наділи розпечений вінець. Інші переказували також, ніби Наливайка спалили в мідному бичу, саме для цього зробленому.

Наливайко загинув. Але не загинули в пам'яті народній його славні діла. Образ самовідданого ватажка і тоді, й пізніше запалював поневолений люд на боротьбу за свободу. Про Наливайка в народі складали пісні, легенди. Через два століття, оспівуючи мужніх коліїв, на Україні згадували і їх славного попередника Наливайка:

У Варшаві, та на ринку, та суди судили,
Та спалити Наливайка в волі присудили!
Присудили Наливайка та ляхи спалити,
Присудили козаченьки ляхам відомстити...

Сходилися всі козаки, раду положили,
Та на раді на панів тих похід присудили.
Розходились козаченьки із своєї ради,
Вибирали з-під каменів великії клади...

Клади продавали, самопали купували,
Купували самопали, в похід виступали.
А попереду всіх Гонта соколом літає,
На конику вороненькім добре виграває...

Селянсько-козацькі повстання на Україні почалися саме тоді, коли в Західній Європі відбувалися важливі для всього світу зміни. В такій передовій на той час країні, як Нідерланди (Голландія), перемогла буржуазна революція. Феодалів було усунуто від влади. Селяни звільнилися від кріпацтва.

Захиталась земля під ногами кріпосників і в сусідній із Польщею державі — Німеччині. Там не припинялася боротьба селян. В Англії народ теж готувався до революції.

В західноєвропейському суспільстві загострювалась боротьба між двома силами — передовими, які виступали проти кріпацтва, за прогресивніший на той час буржуазний лад, і реакційними, що обстоювали старі, кріпосницькі порядки. В багатьох країнах розгорнувся рух, спрямований проти католицької церкви і феодалських відносин.

В цих обставинах Польща, якою правили магнати, виступала на боці реакції. Вона в союзі з Ватиканом і в себе дома, і за кордоном підтримувала всіх тих, хто боровся за збереження кріпацтва.

Отже, селянсько-козацькі війни на Україні підривали міць панської Польщі і разом з тим усього табору феодално-кріпосницької реакції в Європі.

РЕВЕ ГАРМАТАМИ СКУТАРА —
РЕВУТЬ, ЛЮТУЮТЬ ВОРОГИ;
КОЗАЦТВО ПРЕТЬСЯ БЕЗ ВАГИ —
І ПОКОТИЛИСЬ ЯНИЧАРИ.

Тарас Шевченко

НА СУШІ І МОРІ

Козацтво вело героїчну боротьбу з панами і одночасно захищало країну від татарських і турецьких поневолювачів. Величезні заслуги козаків в обороні України і Польщі мусили визнати навіть їхні вороги. Звертаючись до польських панів, сучасник, шляхтич Папроцький, писав: «Не маючи від вас жодної помочі, козаки забезпечують вам такий спокій, як поставленим на годівлю волам, а ви вважаєте себе вищими за них і випрошуюте собі в цих (українських) землях маєтки. Коли такий страшний звір, — пише далі Папроцький, — як султанська Туреччина, розкриває свою пащу на Польшу, козаки без страху кладуть туди свою руку. Козаки кидаються в безодню війни, нехтуючи всякою небезпекою, і коли зроблять щось корисне, для всіх вас множитья слава».

Козаки не тільки відбивали напади татар і турків. Вони відважно били ворогів у самому їхньому лігві, споряджаючи сухоходом і морем походи на Крим і Туреччину. Під час таких походів козацтво руйнувало прибережні ворожі укріплення, спустошувало маєтки татарських і турецьких феодалів, визволяло бранців і допомагало пригнобленій людині Туреччини і Криму боротися проти своїх поневолювачів.

Уже навесні у Військовій Скарбниці кипіла робота. Козаки рубали високі верби і липи, стругали дошки і щогли, будували човни, смолили їх, готували вітрила, гармати, порох тощо. Готовий човен був близько двадцяти метрів завдовжки, чотири метри завширшки і стільки ж у висоту. Перегородивши човен дошками і лавами, ставили щоглу і напинали вітрила. Це й була знаменита запорозька чайка.

Чайка не мала корми. Її заміняли два стерна — по одному з кожного кінця, що забезпечували судну швидкість під час поворотів. До бортів човна кріпили кочети на десять — шістнадцять весел і, нарешті, прив'язували ликом з липи або черешні снопи очерету. Це допомагало чайці триматися на поверхні води навіть за шторму.

Озброєння чайки становили чотири—шість дрібнокаліберних гармат — фальконетів. Вміщала вона від п'ятдесяти до сімдесяти чоловік. Кожному з них належало мати дві рушниці, шаблю, п'ять—сім фунтів пороху, свинець і т. ін. Перед походом чайку навантажували ядрами, порохом, сухарями, бочками з пшоном, борошном, водою.

Вирушивши в похід, запорожці спускались у пониззя Дніпра. В передньому човні плив отаман. За ним вервечкою, близько один від одного, рухались інші човни. У гирлі Дніпра козаків звичайно підстерігали вже турецькі галери. Щоб обійти їх, треба було витягувати човни з води і волокати берегом до визначеного місця, а потім знову спускати на воду. Коли турки довідувались про вихід запорожців у море, тривога охоплювала всю країну. Гінці мчали узбережжям, щоб оповістити правителів провінції про небезпеку.

За гарної погоди чайки йшли під парусами, а в шторм або при

зустрічі з ворогом — на веслах. Чорне море майже ніколи не буває спокійним. Маленькі суденця, наче тріски, кидало з хвилі на хвилю. Щохвилини їх могла поглинути безодня. Та козаків це не лякало. Вони мужньо боролися з дикою стихією.

Легкі і рухливі, чайки, наче птахи, линули по морю і за дві-три доби сягали південного Чорноморського узбережжя — Анатолії. Турецький флот тоді вважали за один з найкращих у всьому світі. Зустрінутись у відкритому морі з турецькими галерами було справою дуже небезпечною. Ці судна мали міцний корпус, грізну вогнепальну зброю і численний екіпаж. Тому запорожці уникали зустрічі з галерами вдень. Але коли бій ставав неминучим, козаки, — як про це згадує Боплан, — були непохитні. Ніхто не покидав свого місця: одні набивали рушниці, інші стріляли з них: тому стрілянина не припинялася ні на хвилину. Галери із свого боку били по чайках з гармат.

Туркам важко було помітити запорожців. Чайки лише на півтора-два метри виступали з води. Зате високі й великі галери було видно здалека. Побачивши їх, козаки зараз же спускали вітрила, бралися за весла і відходили від ворога настільки, щоб він не зник з очей. Так чекали вечора. А опівночі, коли темрява оповивала море, непомітно наближались до галер і кидались на штурм: одна половина козаків починала з усієї сили гребти веслами, друга ставала наготові з рушницями і з запалами до фальконетів. Підпливши на кілька кроків до галери, козаки давали залп і потім брали її на абордаж. Ворожий екіпаж винищували, забирали гармати, припаси, а галеру пускали на дно.

Щоб закрити козакам вихід у море, султан наказав перегородити Дніпро біля Тавані великим залізним ланцюгом. Ланцюг протягли від Кизи-Кермена до острова Тавані і звідти до Аслан-Кермена, залишивши на середині ріки «ворота». На це місце з кріпосних веж націлювали гармати. Але козаки знаходили вихід. Підпливши вночі до Тавані, вони спускали поперед себе дерева з прив'язаними до них різними металевими речами. Дереву з брязкотом і гуркотом

билися об ланцюг, і налякані турки зчиняли шалену стрілянину. Коли все вшухало, запорожці вмить розривали ланцюг і пливли далі.

Іноді обирали інший шлях, безпечніший, хоч і довший: піднімались по Дніпру до Кодака і звідти входили в річку Самару, а з неї — у Вовчі Води. Від Вовчих Вод до Кальміуса або до Міуса тягли чайки волоком, а потім виходили в Азовське і, нарешті, через Керченську протоку в Чорне море. Цією дорогою козаки часто поверталися назад, на Запорожжя, коли натикалися в Дніпровському гирлі на турецькі галери.

1609 року козаки напали на фортеці Ізмаїл, Кілію, Акерман. В 1614 році вони несподівано з'явилися на тім боці Чорного моря, біля Трапезунда. Того ж року захопили Синоп, спалили арсенал і всі кораблі в гавані. Довідавшись про це, оскаженілий султан наказав повісити великого візира (першого міністра) Насуха-пашу.

Навесні наступного 1615 року запорожці на 80 чайках з'явилися під самісінькою турецькою столицею. Це була нечувана сміливість. У Стамбулі, крім моряків, завжди перебувала гвардія султана — 24 000 яничар і 6 000 сипахів — воїнів з числа підкорених Туреччиною народів, дрібних феодалів. Козаки спалили портові споруди і потім повернули назад.

Тоді саме султан жив у своїй літній резиденції за містом і тішився ловінням риби. Сидячи на шовкових подушках, він пильно дивився на поплавця. Раптом його увагу привернули освітлені багрянцем полум'я чорні стовпи диму, що повільно здіймалися вгору за морською косою, саме там, де була столиця. Вудлище випало з рук падишаха. Він схопився на ноги, гукаючи варту. Гонець, що прискакав на коні, сповістив про напад козаків. Султан наче збожеволів. Він бігав по березі, тупав ногами, наказував негайно схопити і розтерзати тих, хто так несподівано і владно порушив спокій його величності.

Зараз же відрядили погоню. Ціла флотилія вийшла в море. Але козаки були вже далеко. В підзорну трубу ледве можна було роз-

пізнати на обрії рядки невеличких чорних цяток. Козаки гребли що-сили на північ. Турецька флотилія наздогнала їх тільки на третій день поблизу Очакова — тодішньої турецької фортеці. Побачивши ворога, козаки вишикували чайки в бойові лави і ринули на галери. Взявши на бордаж кілька суден, зокрема і те, на якому плив головний начальник, вони вмить розгромили їх. Решта галер повернула назад. Захоплені судна козаки спалили тут же, на очах очаківської залози.

1616 року козаки під керівництвом Петра Сагайдачного напали з моря на Кафу, здобули фортецю, винищили велику залозу і вивозили багато невільників. Після цього вони штурмували Трапезунд. Проти них було послано флот із 6 галер і кількох допоміжних суден. Козаки, хоч їх було не більше двох тисяч чоловік, і цього разу розсіяли турків і потопили 3 галери. Повертаючись назад, вони знову напали на передмістя Константинополя, а потім через Азовське море щасливо повернулися на Запорожжя.

Характеризуючи воєнне мистецтво і безстрашність запорожців, італієць д'Асколі, який довго жив у Криму, писав: «Козаки такі відважні, що не тільки рівних силою, але й 20 чайок не злякаються 30 галер падишаха, як це видно щороку на ділі».

Ненависть турецьких феодалів до запорожців не знала меж. Султан Мурад III (1546—1595 рр.), дорікаючи польським послам у Стамбулі за те, що їхній уряд не може стримати запорожців од нападів на турецькі володіння, кричав: «Чи ви збожеволіли? Хто і коли міг мені протистояти?.. Мене страшилась Персія, тремтять венеціанці, у мене просять пощади іспанці, німці мусять давати все, що скажу... увесь світ тремтить переді мною».

Особливо грізними для турків і татар були спільні походи запорозьких і донських козаків. 18 травня 1618 року в Стамбулі відбулася навіть спеціальна нарада, де обговорювались заходи проти нападів запорожців і донців. На нараду турецький уряд запросив послів Нідерландів, Венеції та інших європейських країн.

1620 року між Туреччиною і Польщею почалася війна. Війна

виникла через молдавські справи. Польща намагалася посилити свій вплив у Молдавії, а Туреччина чинила опір цьому. Польський уряд відправив у Молдавію велике військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. У битві під Цецорою (село поблизу Ясс), а потім біля Дністра турки вщент розгромили поляків. Загинув і сам Жолкевський. Стята його голова, настромлена на спис, була виставлена біля намету турецького паші, а потім її послали султанові в Стамбул.

Підбадьорена перемогою під Цецорою, Туреччина вирішила завдати Польщі остаточної поразки. Турецький уряд розпочав велику підготовку до нової війни. В Стамбулі перед палацом султана поставили бунчук. Це означало, що військо поведе сам султан Осман II.

Вісті про розгром польського війська в Молдавії і смерть Жолкевського викликали у Варшаві велику тривогу. А коли згодом надійшла звістка про підготовку султана до нового походу, зчинилася справжня паніка. Спішно скликаний сейм ухвалив збільшити коронне військо, оголосити посполите рушення і набрати 20 тисяч охочих козаків, поклавши їм 100 тисяч злотих на рік. Одночасно на посаду коронного гетьмана призначено було великого литовського магната, віленського воєводу Карла Ходкевича, а до реєстрових козаків з королівською грамотою відправлено шляхтича Бартоша Обалковського.

В цей час на Україні точилася гостра боротьба. Наприкінці 1619 року вибухнуло народне повстання. Випишки (так називали виведених із реєстру козаків) і селяни вимагали визнати за ними козацькі права. Повстанці оголосили скинутим із посади тодішнього гетьмана реєстрового війська Петра Конашевича Сагайдачного, підтримуваного польським урядом і українськими панами, і обрали на його місце Яцька Неродича Бородавку, до якого горнувся простий люд.

15 червня обидва козацьких війська — одне на чолі з Сагайдачним, друге з Бородавкою — зішлись на раду в Суху Діброву (між Ржищевом і Білою Церквою). Це була незвичайна рада. В Сухій Ді-

брові зібралось близько 40 тисяч козаків. З Києва прибув православний митрополит Іов Борецький з духовенством, а також королівські посланці.

Виступаючи на раді, Бородавка казав: «Перед військом Запорозьким тремтить земля польська, турецька і весь ворожий світ». Озброєне козацтво підтримувало його грізними вигуками. Створилася надзвичайно бурхлива обстановка. Очевидець ксьондз Оборницький з тривогою писав: «Треба боятися, як би не дійшлося до селянської війни. Надто вони тут розходилися, побачивши себе в такій силі... Боронь, боже, тутешніх католиків... їм нікуди буде тікати... Усе живе піднялося в козацтво».

Королівські посланці від імені сейму просили козаків вирушити в похід, а в Варшаву, для переговорів з урядом, відправити своїх представників. Рада погодилася з цим. Козацьке військо на чолі з Бородавкою вирушило в Молдавію, куди вже вступило турецьке військо, очолене Османом II, а козацькі представники — Сагайдачний, володимирський єпископ Курцевич і ще двоє старшин поїхали до Варшави, де вже збирався сейм.

У липні 1621 року султан підійшов до Білгорода (Акермана). Його військо являло собою страшну силу: сімдесят п'ять тисяч турків, тридцять тисяч арабів, сорок сім тисяч балканських християн, тридцять тисяч татар, десять тисяч султанської гвардії — яничар. Величезна була і артилерія: турки везли двісті шістдесят гармат. Щоб настрашити «гяурів» (невірних), султан вів із собою чотирьох бойових слонів. Турецьке військо налічувало двісті тисяч чоловік, окрім численної обозної челяді. Здавалося, в похід вирушила вся Османська Порта.

Ворог стояв уже на порозі Речі Посполитої, а там ще не зібрали війська. Стривожений усім цим гетьман Ходкевич писав литовському канцлеру Сапезі: «Якщо так ідуть діла спочатку, то що ж буде далі?» Нарешті з великими труднощами військо було зібрано і на чолі з Ходкевичем лише в першій половині серпня відправлено до Дністра. Воно налічувало близько сорока тисяч жовнірів і мало

тридцять вісім гармат. Підійшовши до Хотина з протилежного, лівого, берега річки, Ходкевич розташувався біля села Браги.

В турецькому таборі обмірковували плани кампанії. Одні пропонували переправитись на лівий берег Дністра зараз же, поки не підійшли козаки, і напасти на польське військо з тилу. Інші вважали це дуже небезпечним, бо козаки могли з'явитись кожної хвилини, а в такому разі турки опинилися б між двома вогнями. Тому було ухвалено вирушити до Хотина і розпочати бій з поляками до того, як туди надійдуть козаки.

Але козаки сплутали карти. Вони зіткнулися з турками раніше, ніж ті гадали. 40-тисячне військо з двадцятьма мідними і трьома залізними гарматами переправилось на правий берег Дністра, вступило в Молдавію і в безперервних боях поволі просувалось до Хотина.

В той час, як козаки на чолі з Бородавкою билися в Молдавії, запорожці громили турків на морі. Ще на початку червня 1621 року, коли султан з військом тільки-но вирушив із Стамбула, запорожці захопили кілька кораблів, на яких турки везли в Білгород облогові гармати, порох, ядра і продовольство. Потім запорожці з'явилися перед Стамбулом, зруйнували один з його фортів і вступили в Галату — місто на азіатському березі Босфору. Після цього вони повернули назад. Турки відрядили погоню. Але їм вдалося захопити лише двох козаків. Останніх зараз же було доставлено в похідну квартиру султана (під Адріанополь). З наказу Османа II бранців стратили на палях. Проте звістка, що запорожці нападають на столицю і палять узбережні міста, сполошила турецьке військо. Наляканий візир просив султана повернутись до Стамбула.

Коли турецьке військо перейшло Дунай, запорожці розділилися на дві частини. Одна напала на Трапезунд, друга — на Білгородську татарську орду. Налякані татари з родинами й отарами кинулися тікати в Ізмаїл, під охорону турків. Турки відправили проти козацьких чайок галери, що стояли в гирлі Дунаю і стерегли тут міст. Начальник їхній, Галіл-паша, спробував напасти на козаків, але зазнав повної поразки: запорожці потопили галери.

Козаки, як бачимо, мужньо боролися з турками на суші і на морі, а польські воєначальники ніяк не наважувались перейти Дністер. Вони вирішили чекати приходу козаків Бородавки. Бородавка, проте, погоджувався приєднатись до коронного війська тільки після того, як воно перейде на правий берег, у Молдавію. Він, мабуть, побоювався, щоб пани не зрадили козаків — не помирилися з султаном і не напали на його військо з двох боків. Так тривало до середини серпня, аж поки Ходкевич не наказав своїм жовнірам переправитись на правий берег і розташуватися під Хотинком.

Польська фортеця Хотин стояла на високому правому березі Дністра, пануючи над околицями. Її високі мури з наріжними вежами було видно здалека. Але в цій війні Хотин не мав великого значення. Справа йшла не про Хотин, а про те, чия сторона переможе в полі. Польське військо стало фронтом на південний захід, впираючись обома крилами в берег Дністра і маючи в тилу Хотин. За кілька днів до Хотина прибув з 16-тисячним військом королевич Владислав.

З години на годину можна було чекати нападу турків. А козаків ще не було. Це дуже непокоїло панів. «Що воно буде, як козаки спізняться?» — говорили в польському таборі. А тут пройшла чутка, як писав очевидець шляхтич Собеський, що «козаки зовсім не прийдуть; розпач було видно на обличчях жовнірів і начальників; голови схилилися; почулися дорікання, коли ця смутна новина пройшла по наметах».

Скоро в польський табір прямо з Варшави прибув Сагайдачний. Його радісно зустрів Ходкевич. Коронний гетьман поважав Сагайдачного, бо, як каже Собеський, Сагайдачний був «завжди вірний королю і Речі Посполитій... і суворий у справі придушення козацького свавілля; часто, навіть не задумуючись, карав на горло за найменші провини». Ходкевич підніс Сагайдачному дорогі подарунки і зараз же відрядив його до козацького війська з наказом якнайшвидше привести козаків у польський табір. Однак ледве Сагайдачний виїхав, як до Ходкевича прибув від Бородавки полковник Дорошенко із

звісткою, що козаки підходять уже до Могильова (сто п'ятдесят кілометрів од Хотина).

Прибувши до козацького війська, Сагайдачний дбав передусім про те, щоб якнайшвидше покінчити з Бородавкою. В поході, коли козаки вже наблизились до коронного війська, Сагайдачний при підтримці своїх прихильників схопив Бородавку, закував у кайдани, звинуватив у різних злочинах і за кілька днів стратив.

1 вересня козацьке військо, на чолі якого тепер уже стояв Сагайдачний, зайняло позиції на лівому крилі польського табору. З ним було кілька сот донських козаків.

На другий день, 2 вересня, під Хотин підійшло турецьке військо і татари. Турки стали табором на горі, за милю від польського війська. Поряд розташувалися татари.

Турецький табір являв собою не зовсім звичайну картину. На великому просторі вздовж Дністра розкинулись білі намети. Їх було так багато, що, здавалося, годі й лічити. Тут же стояли хури, а також коні, верблюди, осли. Гомін, крики, іржання, рев — усе зливалося в нестерпний гамір. Посередині табору маячили строкаті, з багатими прикрасами намети воєначальників. Над ними виблискували позолочені кулі, майоріли різнобарвні прапорці й сіріли опудала орлів з широко розпростертими крилами. Останні символізували в турків могутність і знатність. На горбі височіла ставка Османа. Своїми розмірами і розкішшю вона, як писав очевидець, більше нагадувала «ряд палаців, збудованих кількома монархами в спокійні і квітучі часи, ніж військове житло одного султана». Її стіни було обтягнуто шовком і золотою парчею. Ставку султана охороняла численна варта з яничарів. Навколо табору, який, до речі, не мав польових укріплень, стояло кілька сотень гармат. Ядра найбільших із них важили понад шістьдесят кілограмів.

Основну масу турецького війська становила піхота. За найкращу її частину вважали яничар, озброєних ятаганми — кривими вигостреними з одного боку мечами — й рушницями. Найбільшу за кількістю частину турецького війська складали сіпахи. Замість рушниць у

них були луки, списи і дротики. Власної кінноти під Хотиним у турків майже не було, якщо не брати до уваги тридцять тисяч білгородських, кримських і ногайських татар.

Гетьман Ходкевич, дуже моторний і рішучий, коли йшлося про придушення селянсько-козацьких повстань, тепер виявляв незвичайну повільність і стриманість. Його девізом було, каже Собеський, «незважаючи на все, додержуватися тактики оборони та обережно чекати воєнного щастя». Великі надії Ходкевич покладав на свої шанці, «із-за яких думав спокійно обстрілювати ворога і відбивати його приступи».

3 вересня, не давши своєму війську відпочити, султан повів його на польський табір. Він самовпевнено заявив, що обідатиме не інакше, як у польському стані. Всю силу свого удару турки спрямували на козаків. Вважаючи козаків за найбільш боездатну частину польського війська, вони вирішили передусім розгромити їх, а потім уже покінчити з поляками. Почалася запекла січа. Козаки мужньо відбили турків. Через великі втрати султан наказав своєму війську відступити. Козаки переслідували ворога.

Зовсім не так поведелися поляки. Стрімка атака турків викликала страшенний переполох у польському таборі. Почалася паніка. Королевич Владислав так заслаб, що потім майже цілий місяць не міг встати з ліжка.

5 вересня, на світанку, перешикувавши своє військо, султан знову повів наступ на польський табір одночасно з кількох боків. Тепер турки змінили свою тактику. Основний удар було скеровано на позиції, зайняті польською шляхтою. Остання з самого початку воєнних дій виявляла страх і намагалася по можливості уникнути бою. «Багато шляхтичів, — писав ображений поведінкою своєї братії Собеський, — які належали до найзначніших родин, ховалося на возах між провіантом; їх силоміць витягали з цих сховищ». Коли шляхта під натиском турків кинулася тікати, або, як делікатно висловився Собеський, відступати, дорогу ворогові заступила челядь. Челядь, до якої шляхта завжди ставилася зневажливо й презирливо, не тільки

відбила турків. Об'єднавшись із козаками, вона погнала за ворогом і вдерлась у турецький табір. Козаки і челядь рубали турків, брали в полой, перекидали намети, хапали зброю, коней. «Запорозькі козаки,— писав очевидець,— захопили кілька турецьких гармат, але, не маючи можливості везти їх, бо гармати були сковані ланцюгами, порубали під ними колеса». Героїзм козацтва і челяді трохи підбадьорив польське військо і зменшив страх його перед ворогом. Собеський з жалем і образою за шляхту писав: «Натовп черні... а не зброя мужнього лицарства, захитав грізну турецьку силу».

Ввечері 9 вересня, зовсім несподівано для ворога, козаки з частиною челяді вдерлися в турецький табір. Серед турків почалася дика паніка. Осман із двома обозами втік за три милі від табору. За султаном кинулось тікати все військо. Втративши кілька тисяч чоловік, а також багато гармат і різного майна, турки залишили свій табір.

У козаків, проте, не вистачило сили, щоб остаточно розгромити турків. Вкрай потрібна була допомога. Коли їхній гонець примчав до коронного гетьмана із звісткою, що козаки вже захопили турецький табір і просять допомоги, Ходкевич верхи на коні стояв біля воріт свого окопу. Вислухавши гінця, він під приводом пізнього часу (наставала ніч) наказав припинити бій. Перемогу було випущено з рук.

Не маючи можливості утримувати далі турецький табір, козаки з частиною захоплених гармат і інших трофеїв повернулися на свої позиції.

Події цього дня справили на турків величезне враження. «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа,— писав Собеський,— турків охопила паніка: люди всіх звань і станів були в тривозі, яку не можна описати; сам Осман, який ще зовсім недавно думав, ніби нема нікого в світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю непевність свого становища». Султан оповістив, що не буде ні їсти, ні пити доти, поки не покінчить із козаками. В безсилій дюті він проклинав своїх воєначальників і навіть свою долю.

Він кричав: «Ті, що божилися мені битись, як леви, самі безсоромно тікали з переляку».

За кожну доставлену йому козацьку голову Осман II обіцяв у нагороду 50 злотих.

В той час як козаки безстрашно билися з ворогом, шляхта і жовніри знущались над мирним молдавським населенням. Пани споряджали цілі експедиції в молдавські села. «Невинних людей,— як розповідає Собеський,— кидали з високих скель і з хотинського моста в безодню ріки; і не тільки дорослих; кидали у воду немовлят, відірваних од материнських грудей, і підлітків, вихоплених із батьківських обіймів; віддавали на глум дівчат на очах у батьків...»

У відповідь на це у Молдавії почали з'являтися народні месники. Загони селян нападали на «шляхетних» грабіжників та вбивців і громили їх.

Турки скоро побачили, що поляки всіляко уникають наступальних дій. Наочним доказом цього була поведінка Ходкевича 9 вересня. Тому вони вирішили обложити польський табір і відрізати його від зовнішнього світу. Одночасно султан відправив на Україну татар. Скоро запалали Поділля, Брацлавщина, Волинь. Татарська орда докотилась аж до Галичини. Під Хотиним з'явилися бранці, захоплені в українських містах і селах, і «стогін полонених наповнив турецький табір...» Тяжко було козакам бачити і чути це. Кожен з них згадував свою сім'ю; що там сталося з нею? А тим часом Ходкевич і не думав наступати, спокійно сидів в облозі.

Козаки щодня приходили до Сагайдачного із скаргами на польських воєначальників.

Після 9 вересня, протягом майже трьох тижнів, воєнні дії були дуже мляві. Тільки козаки турбували ворога своїми несподіваними вилазками. Під час однієї з них вони знову вдерлися в турецький табір. Сам перший візир Гусейн-паша, захоплений зненацька, ледве вирвався. Тікаючи, він кинув зброю, чалму і навіть одяг. Цілу ніч блукав Гусейн-паша в лісі. Нарешті знайшов якусь нору, заліз туди, накрився листям і переховувався тут до самого ранку.

Скоро, однак, до турків прийшла підмога: Каракаш-паша привів 20-тисячне військо. Султан підбадьорився і вирішив розпочати новий штурм. Настадо 28 вересня. Випав перший сніг. Околиці Хотина оповила густа снігова імла. Як тільки розвиднілось, заревли всі турецькі гармати, обстрілюючи польський табір. Немов велика і бурхлива річка прорвала гать — так кинулись на козацькі і польські позиції ворожі полчища.

Але взяти польський табір так і не вдалося. Це був останній великий наступ турків.

І тепер, як читаємо в польській реляції, «дуже багато ворогів вивели з ладу запорозькі козаки». Вони обійшли турків і несподівано вдарили на них із тилу.

Хоч турків і було відбито з великими для них втратами, але становище в польському таборі чимраз погіршувалось. Бракувало продовольства, ядер, свинцю для куль, пороху. Почалась пошесть. Великого лиха завдала дизентерія. Військо тануло, мов сніг проти сонця. 27 вересня помер і гетьман Ходкевич. А тим часом про посполиті рушення, яке скликав король, не було, як то кажуть, ні слуху ні духу.

В таких умовах польські воєначальники вирішили укласти мир. 29 вересня польний гетьман Станіслав Любомірський, який заступив померлого Ходкевича, відправив у турецький табір своїх представників. Почалися переговори, і 9 жовтня було укладено мирний договір.

Цікаво, що в першому його пункті, — на якому дуже наполягали гурки, — Польща зобов'язалася стежити за тим, щоб козаки не нападали на турецькі володіння.

Першими вирушили з-під Хотина козаки. За ними 14 жовтня через Дністер, по мосту, почало переправлятися польське військо. Поляки дуже поспішали. Тепер, коли козаків уже не було, вони боялись залишатися з турками й татарами віч-на-віч. Тому переправа проходила в жахливому безладді. Жовніри кидались на міст, штовхали і затримуючи один одного.

В воду почали падати люди, коні, хури, гармати. З цього замішання скористалися татари. Вони брали людей у полон, хапали зброю і майно.

Майже одночасно з поляками кинули свій табір і турки. Осман повів своїх недобитків назад. Його плани захопити українські і польські землі розвіялись, як дим.

Хто ж здобув для Польщі перемогу під Хотином? Навіть ті з польських сучасників, що лише інколи дивилися правді у вічі, й то мусили визнати заслуги українського козацтва і ганебну поведінку польської шляхти. Собеський писав: «Якщо боягузтво небагатых може зганьбити цілий народ, то тіні наших предків можуть соромитися своїх нащадків, бо під час цього походу чимало було таких, які кидали свої корогви, тікали вдень і вночі, воліючи загинути в бистрих хвилях ріки (Дністра), ніж зі славою відбивати грізну для вітчизни небезпеку».

Отже, честь перемоги в хотинській війні належить передусім українському козацтву, його винятковій сміливості, мужності й завзяттю.

Перемога козаків під Хотином викликала радість і задоволення у всіх народів, які стояли під загрозою турецької навали.

Великі наслідки мала хотинська війна і для Османської Порти. Поразка турецького війська підживила надію підкорених турками народів на своє визволення, загострила боротьбу простого люду проти феодалів. Скоро після того, як Осман II повернувся з походу, в Стамбулі почалися заворушення. Яничари звинувачували султана і його прибічників у поразці війська під Хотином. До них приєдналася бідна людинність, незадоволена непосильними податками й утисками урядовців. Яничари обложили султанський палац. 19 травня 1622 року повстанці захопили султанську резиденцію, вбили великого візира, начальника двірської варти і багато іншої знаті. Самого Османа з мотузкою на шиї водили вулицями Стамбула, а потім теж стратили.

Звичайно, козаки не зважали на ті обіцянки, що їх дали польські

дипломати туркам під Хотиним. У братній спілці з донцями вони нападали на турецькі і татарські володіння, палили маєтки феодалів і визволяли бранців.

1622 року об'єднана флотилія запорожців і донців з'явилася перед Трапезундом. Козаки спалили турецький флот у гавані і спустошили місто.

Влітку 1624 року запорожці й донці напали на Стамбул. Як розповідають сучасники, вони, наче вітер, мчали на 150 човнах, напнувши вітрила й налягаючи на весла. Діставши звістку про наближення козаків, султан звелів стамбульським слюсарям лагодити великий ланцюг, який зберігався ще з часів здобуття Константинополя турками (1453 р.), і замкнути ним Босфор. Окрім того, було наказано розмістити на берегах протоки десять тисяч вояків. Одночасно назустріч козакам вийшов флот із п'ятисот різних суден.

Козаки, проте, подолали всі перепони. Вдершись у гавань, вони спалили маяк і інші споруди, після чого щасливо повернулися додому.

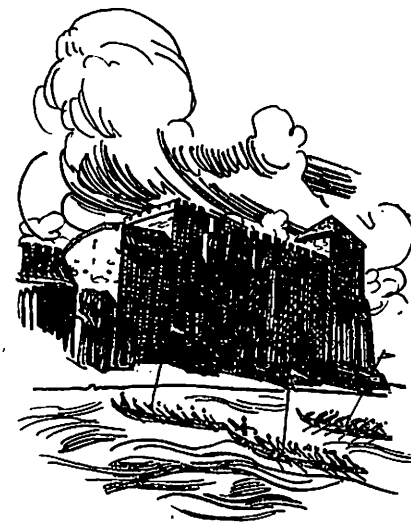
1630 року турецький уряд відрядив проти козаків велику експедицію; в море вийшло п'ятнадцять галер із п'ятьма тисячами яничарів. Недалеко від Константинополя, поблизу православного монастиря Сизебола, турецька ескадра зіткнулася з шістьма чайками, на яких було всього триста чоловік запорозьких і донських козаків. Козаки кинулися до монастиря. Ченці відчинили перед ними браму. Вісім днів тривали безперервні й безуспішні атаки. Аж ось на дев'ятий день на морі з'явилося вісімдесят козацьких чайок.

Забачивши їх, яничари зняли облогу монастиря і повернули на Стамбул.

Султан у найкатегоричнішій формі став вимагати від польського уряду негайно знищити Запорозьку Січ. Але поляки відповіли, що не можуть нічого вдіяти з запорожцями, бо не мають сили, крім того, козакам співчуває й допомагає сама турецька людність. «Козаки раніше,— писали поляки,— і моря не знали, поки ваші ж турки на

чолі з Рейзою, одним із ватажків повстанців, не показали їм... і тепер вкупі з ними воюють проти вас».

Український літописець, переказуючи те враження, яке справляли на Туреччину походи запорозьких козаків, згадує, що султан казав із гнівом: «Коли на мене йдуть сусідні панства (держави), я сплю на обидва вуха, а коли козаки — мушу одним вухом слухати».

ЗАСПІВАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ
ПІСНЮ ТІІ НОЧІ,—
ТІІ НОЧІ КРИВАВОЇ,
ЩО СЛАВОЮ СТАЛА
ТАРАСОВІ, КОЗАЧЕСТВУ,
ЛЯХІВ ЩО ПРИСПАЛА.

Тарас Шевченко

ТАРАС ТРЯСИЛО

Перед тим як вирушити з-під Хотина на Україну, козаки відрядили до короля своїх посланців. Вони просили визнати козацькі права за всіма учасниками війни, а також дозволити їм проживати в магнатських маєтках. Козаки сподівалися, що польський уряд зважить на їхні великі заслуги в боротьбі з турками і задовольнить принаймні ці найважливіші вимоги.

Але панська пам'ять у таких випадках була дуже коротка. Польський уряд вислухав козацьких посланців і зробив усе навпаки. Призначеній у козацьких справах комісії було доручено вжити таких заходів: переглянути реєстр і звести його до трьох тисяч чоловік; решту козаків, тобто приблизно 40 тисяч учасників війни, виписати

з реєстру і повернути під владу їхніх панів. Одночасно польський уряд забороняв будь-які зв'язки української людності з Запорозжям. За втечу туди і продаж запорожцям хліба, зброї, пороху, свинцю то-що наказано було карати на горло.

Але козаки і слухати не хотіли про ці постанови. Повернувшись на Україну, вони не розходились по домівках. Навпаки, зберігаючи військовий устрій — полки і сотні, — козацьке військо розташувалось «на квартирах» у маєтностях магнатів і шляхти. До нього зразу ж почали приєднуватись селяни.

Якраз у цей час, 10 квітня 1622 року, помер тяжко поранений під Хотиним визначний військовий і політичний діяч гетьман Петро Сагайдачний. Сагайдачний відіграв помітну роль у національно-визвольному русі, особливо в боротьбі з турецько-татарською агресією. Але, разом з тим, він не стояв за скасування кріпацтва й не підтримував народних повстань проти польсько-шляхетського панування. Ось чому польські правлячі кола зустріли смерть Сагайдачного з жалем і тривогою. Волинський магнат князь Юрій Збаразький писав королю: «Вчора дістав звістку — помер Сагайдачний, такий вірний і відданий вашій королівській милості і Речі Посполитій гетьман запорозький; легко зрозуміти, що за його життя легше було б домовитися з козаками. Бозна, кого вони оберуть тепер собі на гетьмана: дуже ймовірно, що, за своїм звичаєм, найбільш свавільного».

І справді, на раді, яка відбулася в надто бурхливій обстановці, козаки примусили урядову комісію вийти з кола. На гетьмана було обрано Оліфера Голуба. Голуб хоч і належав до заможного козацтва, однак підтримував зв'язок і з козацькою масою.

Отже, в Східній Україні стояло велике козацьке військо, більша частина якого складалася з колишніх кріпаків. До того ж воно чимраз збільшувалось. Дуже стурбовані цим, король і магнати почали збирати своє військо. Закликаючи шляхту до зброї, король писав, що козаки на Україні, «забувши вірність і підданство, встановлюють свою удільну Річ Посполиту (республіку), зазіхають на життя і майно невинних людей (шляхти). Вся Україна підкорена ними, шляхтич у домі

своєму не вільний, в містах і містечках... все управління, вся влада у козаків... Не один шляхетський дім... скривавили власні піддані, що іменують себе козаками».

Влітку 1625 року пани зібрали в Барі, на Поділлі, великі сили. Як і раніше, Бар був резиденцією коронного гетьмана. Тепер цю посаду займав магнат Станіслав Конецпольський. 15 вересня Конецпольський із військом вирушив з Бара. За ним ішло й посполите рушення, зібране з українських воеводств. Панське військо налічувало близько 30 тисяч чоловік. Отже, пани збиралися кинути на козаків такі приблизно сили, які чотири роки тому послали під Хотин. Скоро до Конецпольського приєднались ще королівські комісари, магнати: Костянтин Вишневецький, Юрій Збаразький, Адам Калиновський, Мартин Казановський та інші. Вони вели з собою надвірні команди.

Близько 20 жовтня польське військо переправилось на лівий берег Південного Бугу і через Паволоч вирушило на Білу Церкву. Район Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас і Чигирин якраз і був основним місцем зосередження козацтва. Отже, Конецпольський хотів придушити козацтво в самому його гнізді.

Коли польське військо з'явилося на річці Росі, в козацькому середовищі розгорілася гостра боротьба. Особливої сили вона набрала на Запорозжі, де реєстровська залога з'єдналася з запорожцями. На чолі прихильників угоди з панами тут стояв реєстровий полковник Михайло Дорошенко, що був колись у близьких взаєминах із Сагайдачним. Противники такої угоди, тобто основна частина козацтва, об'єдналися навколо запорожця Марка Жмайла. В ході боротьби то один, то другий табір висував свого гетьмана. Спочатку на гетьмана було обрано Дорошенка, пізніше ним став Жмайло.

11 жовтня коронне військо підійшло до Канева. Тут було 3 тисячі козаків. Не бажаючи коритися панам, вони вийшли з міста в напрямку Черкас. Туди збиралося козацтво і з інших місць. Із Черкас козаки вирушили далі, в напрямку Запорозжя. В гирлі ріки Цибульки, правої притоки Дніпра, в селі Таборищі (розташованому неподалік од

Кременчука), вони зустрілися з запорожцями під проводом Жмайла, які йшли на об'єднання з ними. Жмайло віз із собою артилерію. Біля Таборища, за милою від містечка Крилова, козацьке військо стало табором. Тут зібралося близько двадцяти тисяч повстанців.

Ледве встигли козаки покопати шанці і насипати вали, як 24 жовтня до Крилова підійшов Конецпольський. За якусь годину біля козацьких позицій з'явилися польські комісари. Вони запропонували козакам погодитись на скорочення реєстру до п'яти тисяч чоловік. Решта козаків повинна була повернутися до своїх панів. Увечері до Конецпольського прибуло тринадцять козацьких старшин з відповіддю. Вона було коротка: козаки відкидали панські умови. Розлючений Конецпольський закричав: «Ви скоро покуштуєте наших шабель!» — і наказав затримати старшин. Він хотів виграти час, щоб ранком напасти на козацький табір.

На світанку другого дня почався бій. Просторий степ вкрили жовніри. Посередині йшло коронне військо з Конецпольським і загони посполитого рушення на чолі з князем Збаразьким. На правому крилі старшинувал киявський воєвода Хома Замойський, на лівому — галицький каштелян Мартин Казановський. Наблизившись до козацького табору, польське військо рушило на нього, як бурхлива річка. Польська артилерія розпочала страшену стрілянину. Проте козаки не тільки витримали приступ, а й завдали ворогові тяжкого удару. Великих втрат зазнали пани від козацької кінноти, захованої в яру. Розгорнувшись у лаву, вона несподівано атакувала праве польське крило. Казановський кинув свої частини на правий, слабо укріплений кут козацького табору. Але вдертися в табір йому не вдалося. «Козаки, — писав очевидець, — відбивали кожен новий приступ дедалі частішими залпами».

Бій тривав цілий день. Увечері, коли все оповила темрява, Конецпольський відвів своє військо на попередні позиції і почав готуватись до нового штурму. Весь день 26 жовтня жовніри плели туруси — високі циліндричні кошики, в які насипали землі. Військо запасало порох і кулі.

Вночі до козаків прибіг польський жовнір і сповістив про підготовку штурму. Тієї ж ночі козацьке військо непомітно залишило табір і попрямувало на схід — до озера Розсоховатого.

Перейшовши в двох місцях це довге й вузьке озеро, козаки зупинились біля другого — Курукового озера. Щоб затримати поляків, вони залишили біля першої переправи 1500, біля другої — 2000 чоловік і почали шукати місця для табору. Найпридатнішим здавався простір між озером і рештками старого городища. З городищем межувало болото, вкрите густою і високою осокою. Воно могло стати пасткою для ворога.

Часу для влаштування табору було замало, бо Конецпольський вже відрядив погоню — Станіслава Потоцького з кіннотою. Біля першої переправи через Розсоховате козацька засідка зустріла панську кінноту кулями. Потоцькому вдалося відтіснити козаків. Але подолати засідку біля другої переправи він не міг і почав чекати підходу головного війська. Тільки під натиском великої сили козаки залишили переправу і відступили до Курукового озера.

Перебрівши Розсоховате, Конецпольський всіма силами повів наступ на козаків, не давши їм як слід укріпити свої позиції. Але біля самого табору поляки потрапили в багно. Козаки відкрили по них згубний вогонь. Пізніше біскуп Пясецький писав: «Від козацьких самопалів полягло чимало кінноти, а особливо іноземної піхоти». Конецпольський з Казановським і самі ледь вибрались із болота. Козаки відбили наступ з великими втратами для ворога.

За кілька днів, 1 листопада, випав сніг і настали морози. Зима і великі втрати людей примусили Конецпольського подумати про мир, і він відправив у козацький табір посланців. Почалися переговори. Становище козаків теж було тяжке. Воно ще більше ускладнювалося внутрішніми суперечностями: реєстрова старшина прагнула до угоди і миру з панами.

5 листопада в козацькому таборі стався переворот: від Жмайла було відібрано булаву і проголошено гетьманом Михайла Дорошенка. На другий день Дорошенко з усією старшиною прибув до Конец-

польського і прийняв усі умови польської сторони. Підписаний тут так званий Куруківський трактат містив такі пункти: реєстр міг мати не більше 6 тисяч чоловік; решта козаків повинна була повернутися до своїх панів. Складати реєстр треба було не на місці, а після повернення козаків додому. Всі, хто проживав у маєтках магнатів і шляхти, мусили вийти з них. Оголошувалась амністія учасникам повстання.

Окремі пункти торкалися Запорожжя. Реєстровці зобов'язувалися поставити на Запорожжі залог у одну тисячу чоловік, спалити запорозькі човни і припинити будь-які зв'язки по Дніпру між Запорожжям і волостю. Інакше кажучи, пани намагалися відрізати Запорожжя від інших українських земель, аби потім розгромити низове козацтво.

Щоб забезпечити старшині складання реєстру, Конецпольський залишив на Наддніпрянщині 15-тисячне військо на чолі з Казановським. Воно мало розташуватися в Києві, Василькові, Трипільлі, Ржищеві, Стайках і Фастові.

Складання реєстру проходило в напруженій обстановці. Заворушення в Східній Україні тривали. Основна маса козаків добре розуміла, що їй не попасти до реєстру.

Наприкінці грудня 1625 року реєстр уже було складено. Приблизно тоді ж реєстрове військо поділили на шість полків — Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Полки іменувалися за назвою міста або містечка, де було управління полку і проживала полкова старшина на чолі з полковником. Полки поділялися на сотні. В сотні старшинували сотники із сотенною старшиною. Артилерія реєстру з майстернями, а також військова музика були розміщені в Каневі.

Після Куруківського договору пани ще дужче почали гнобити простий люд. Розташовані в містах і містечках жовніри бешкетували і грабували жителів. Кривавими заходами впроваджувалась унія і католицтво. Не набагато краще було і становище реєстровців. Багатьох козаків обернули на кріпаків. Коронний гетьман Конецпольський використовував реєстрових козаків для охорони своїх маєтків. Місце-

ві пани зневажали козацькі вольності — силою притягали козаків до відбування повинностей, забирали у них майно, хапали й мордували, як своїх кріпаків. У скарзі, адресованій сеймові, козаки 1627 року писали, що ні у кого не можуть знайти захисту від насильства. Старшина, з свого боку, скаржилась на те, що місцева шляхта чинить їй різні утиски: не дозволяє торгувати, заводити промисли і шинки.

Рятуючи себе від панського свавілля, селяни, міщани і козаки тікали на Запорожжя. Урядовий комісар реєстру Хмелецький у травні 1629 року писав королю: «На Запорожжі зібралось козаків майже стільки, скільки їх було під Хотиним, або навіть більше».

Наприкінці 1629 року на Східну Україну повернулося військо, виряджене за три роки перед тим у Прибалтику в зв'язку з польсько-шведською війною. Воно було в руках уряду каральною силою. Прихід його означав, що на Україні знову почнеться розправа з народом.

Навесні 1630 року на Запорожжі почалося повстання. На чолі козацтва стояв талановитий і відважний проводир Тарас Федорович (Трясило). Під його керівництвом 10-тисячне військо вирушило на Черкаси. Там була резиденція панського прибічника, гетьмана реєстрового війська Чорного, і стояла частина реєстровців із старшиною. Тарас Федорович звернувся до українського народу з універсалом, закликаючи повстати проти гнобителів і вигнати карателів. Заклик до боротьби пролунав по всій Східній Україні. Звідусіль до Черкас почали збиратися селяни, міщани й козаки.

В середині березня запорожці вступили в Черкаси. Чорного було схоплено, а потім страчено як зрадника.

Довідавшись про арешт Чорного, реєстрова старшина втекла з Черкас до Корсуня, де стояв загін жовнірів. У Корсунь почали прибувати й інші старшини з загонами реєстровців. Скоро там зібралось близько 3 тисяч реєстрових козаків.

Запорожці вирушили слідом за реєстровою старшиною і 4 квітня підійшли під Корсунь. В місті спалахнуло повстання. Міщани стріляли в жовнірів з вікон хат, з горищ. Реєстровці залишили свою старшину і приєдналися до повстанців. Старшина і польські офіцери з

частиною жовнірів утекли в Бар — головну квартиру Конецпольського. Вони просили коронного гетьмана «захистити їх — вірних королівської милості воїнів — від свавільників».

Конецпольський звернувся з відозвою до магнатів і шляхти Східної України. Оповідючи їх про повстання, коронний гетьман писав: «Прошу Вас, моїх милостивих панів, до яких найближче ця пожежа і які вже раніше зазнали, що таке хлопське свавілля, добровільно прибути до війська його королівської милості, щоб гасити цей вогонь хлопською кров'ю». Шляхта із збройною челяддю і жовніри почали з'їжджатися до Бара.

Повстання тим часом ширилось. Після Корсуня козаки здобули Канів, а потім Переяслав. З усіх боків до Бара надходили тривожні звістки. Конецпольський став поспішати. Він відправив на Переяслав, де почали збиратися повстанці, з загоном шляхти відомого своєю жорстокістю коронного стражника Самуїла Лаща. Як лютий звір, Лашч мучив і нищив місцеву українську людність. Лашцівці вирізували, не милуючи ні старих, ні малих, цілі містечка. Зокрема, вони вчинили криваву розправу в Лисянці й Димері.

Слідом за Лашчем вирушив і сам Конецпольський. Своїй ганебній місії Конецпольський хотів надати характеру хрестового походу проти іновірців. До Бара на проводи коронного гетьмана зібралася вся навколишня шляхта. Під час урочистого богослужіння члени католицького ордену домініканців обнесли навколо костюлу, а потім освятили меч Конецпольського, благословивши коронного гетьмана, як писав очевидець, «Русь викорінити». У війську коронного гетьмана було 12 тисяч чоловік.

За кілька днів польське військо вже зайняло позиції під Переяславом.

Коронне військо переважало козаків. Окрім піхоти, воно мало численну кінноту і сильну артилерію. Проте Конецпольський не наважився зразу ж наступати на Переяслав, а став чекати підходу нових частин і намагався не пропустити в Переяслав повстанські загони. Одного разу Лашч одвістив його, що до міста наближаються

повстанці. Конецпольський з двома тисячами добірних жовнірів кинувся на них і оточив з усіх боків. Повстанців було всього кілька сотень. Вони засіли в шопі, яка самотньо стояла в полі, і мужньо відбивалися. Але сили їхні майже вичерпалися, і смерть уже літала над головами. В цей час із польського війська в Переяслав до козаків перебігло двоє слуг. Вони розповіли про те, що діялось в полі. Тарас Федорович негайно вирушив на польський табір, де лишився за старшого польний гетьман Микола Потоцький. Почалась жахлива січа. На допомогу Потоцькому в табір повернувся Конецпольський. Бій припинився тільки тоді, коли линула грізна злива. Козаки захопили три гармати, дві гаківниці, різну іншу зброю і відійшли до Переяслава. Обидві сторони зазнали великих втрат. Козаки вбили прибічника Конецпольського, його радника ротмістра Ганнібала, «за яким, — писав сучасник, — сам пан гетьман, як за батьком, плакав». Загинуло багато іншої «значної» шляхти.

Близько середини травня, вночі, невеликий козацький загін пробрався у ту частину польського табору, де розташувався штаб Конецпольського. Штаб охороняла Золота рота. В цій добірній корогві було сто п'ятдесят шляхтичів із «найзнатніших» родин. Захоплена зненацька козаками, Золота рота після короткого бою була винищена.

Тарас Шевченко так зобразив події цієї ночі:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!

Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Козаки без кінця нападали на польський табір. Неспокійно було і в польському тилу. Біля Києва, щоб пани не могли переправити Конецпольському підмогу, повстанці спалили 50 великих човнів; між Баришівкою і Бурджанами винищили півторатисячний загін жовнірів, що йшов під Переяслав. Повстанці нападали на польські заго-ни також у Копачеві, Димері, Білгородці.

На початку червня відбувся ще один бій. Натхнені надією покін-чити з ворогом, козаки навально рушили на польський табір. Конецпольський зазнав великих втрат. Щоб не дати полякам мож-ливості відступити, козаки знищили пороми й човни і позбавили переправи через Дніпро. Тепер становище польського війська було майже безпорадним. За кілька тижнів поляки втратили під Переясла-вом близько десяти тисяч чоловік. Жовніри нарікали на коронного гетьмана і загрожували бунтом. Хоч скоро до Конецпольського і прийшла підмога, він уже не сподівався на успіх і вирішив роз-почати переговори.

Під Переяславом козаки завдали великого удару панському вій-ську, але не змогли закріпити свої перемоги. Цьому, як і в попередніх повстаннях, заважала боротьба в козацькому таборі. Старшина і частина колишніх реєстровців, які боялися поширення повстання, наполягали на угоді з панами. Тарас Федорович з де-сятьма тисячами козаків, що стояли за дальшу боротьбу, залишив табір і пішов на Запорожжя.

8 червня між козацькою старшиною і Конецпольським було укладено трактат. Пани погодилися збільшити реєстр до восьми тисяч чоловік. З свого боку реєстровці зобов'язались утримувати на Запорожжі залог у дві тисячі чоловік, повернути гармати, захоп-лені у коронного війська, і полонених, а також виступити за першим наказом короля на захист Речі Посполитої.

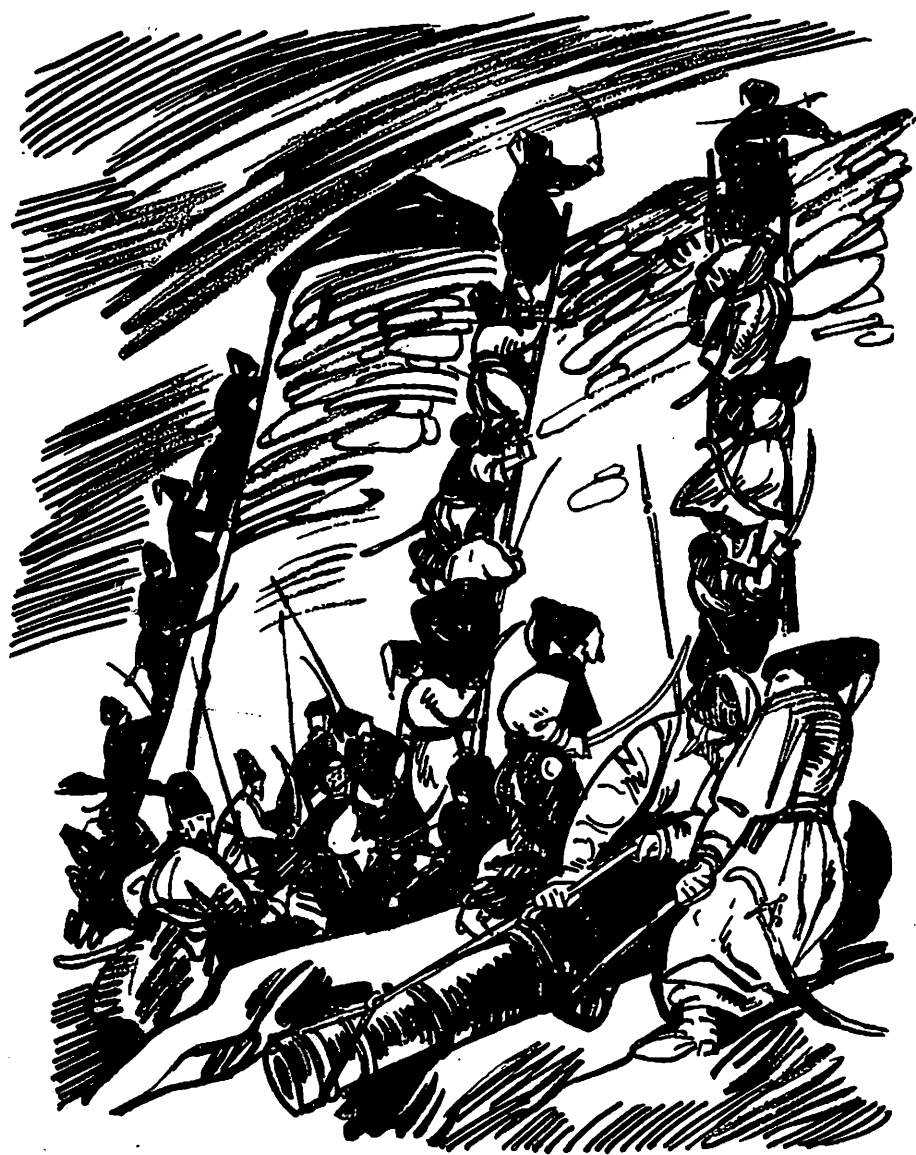
Народ з обуренням зустрів угоду козацької старшини з поль-ськими панами. До того ж Конецпольський порушив трактат. По-вернувшись до Бара, він заявив, що Переяславський договір не має сили: козаків повинно бути тільки 6 тисяч, як про це домовилися

біля Курукового озера. Слідом за тим, на початку 1631 року, Ко-нецпольський поставив частини кварцяного війська в Києві, Ніжині, Бихові, Березані, Дівиці й інших містах.

Але це не допомогло панам. У Ніжині, а потім у Канівському і Черкаському старостах незабаром вибухнули повстання. На допо-могу повстанцям з Запорожжя знову вирушило козацтво на чолі з Тарасом Федоровичем. Козаки прагнули вигнати жовнірів і ви-зволити Україну з-під гніту шляхти. На випадок поразки вони ду-мали повернутися на Запорожжя і просити російського царя при-йняти їх під свою владу.

На цей раз, однак, повстання не набуло такого розмаху, як ра-ніше. Реєстровій старшині вдалося різними заходами стримати ре-єстровців від участі в русі. Тому запорожці мусили повернутися назад.

ОБІЗВАВСЯ СЕРЕД СІЧІ
КУРІННИЙ СУЛИМА:
«ГЕЙ, ДАВАЙТЕ, ХЛОПЦІ, ЗВАРИМ
ВРАЖИМ ЛЯХАМ ПИВА!»

Народна дума

КОДАЦЬКА ФОРТЕЦЯ

Намір знищити Січ не полишав панів ані на мить. Але бракувало на це сили. На реєстровців годі було покладатися. «Реєстровим козаком проти українського народу воювати — все одно, що вовком орати», — казали пани. Тому шляхта стала міркувати, як би відрізати Запорозжя від України. Зрештою було вирішено спорудити десь на Дніпрі велику фортецю, котра назавжди поклала б край зв'язкам України із Січчю.

Про це дуже багато говорили на початку 1635 року на сеймі у Варшаві шляхетські послы з різних українських провінцій. Нарешті сейм ухвалив доручити коронному гетьману Конецпольському негайно побудувати на Дніпрі фортецю й поставити велику залогу.

Хоч у польській державній скарбниці завжди бракувало грошей, але пани не пошкодували коштів на таку справу: сейм наказав за раз же видати на будівництво фортеці 100 тисяч злотих. Як тільки настала весна, Конєцпольський заходився будувати укріплення. Місцем для нього було обрано Кодак.

Перед першим порогом, саме там, де Дніпро круто повертає на південний захід, на правому березі ріки височить гора. Це місце було добре відоме і самому Конєцпольському, і його поплічникам. У почті коронного гетьмана особливо відзначались два офіцери — французи Гільюм Боплан і Жан Маріон. Боплан уже чотири роки жив у Польщі. Дрібний французький дворянин, Боплан дістав на батьківщині добру освіту. Військовий інженер за фахом, він був майстер будувати фортеці. Енергійна, спостережлива і допитлива людина, Боплан перед приїздом у Польщу вже відвідав кілька західно-європейських і східних країн, багато дечого бачив і знав. Призначений на посаду королівського інженера, він попав безпосередньо до штабу Конєцпольського. Конєцпольський скоро запитав моторного і спритного іноземця і почав давати йому різні спеціальні доручення. Боплан часто і багато їздив по Україні, досліджував топографію окремих місцевостей, складав географічні карти, подавав проекти будівництва кріпостей, вивчав воєнні звичаї татар, знайомився з побутом українського козацтва. Він об'їздив Східну Україну і побував на Запорозжі.

Через дванадцять років після того часу, про який іде мова, напередодні визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, Боплан залишив Польщу, повернувся до Франції й оселився в невеликому батьківському маєтку. До освіченого, бувалого й веселого господаря часто приїздили в гості сусіди. За столом, за кухлем пінистого нормандського сидру, мова часто заходила про далекі краї, де минула майже половина життя Боплана.

Боплан з великим захопленням розповідав своїм слухачам про те, що бачив сам і що чув від інших на чужині. Найчастіше згадував він Україну.

Допитливим Боплановим гостям дуже подобались ці розповіді, і вони не раз просили гостинного господаря записати й видати свої спогади. Боплан так і зробив: надрукував дуже цікаву книгу під назвою «Опис України».

Хоч симпатії Боплана цілком на боці польської шляхти, він все ж таки написав багато правдивого про український народ, про українське козацтво.

Ось як, наприклад, розповідає Боплан про українське селянство: «Хлібороби надзвичайно бідні, бо мусять працювати на користь свого володаря три дні на тиждень, із власними кінями, й давати йому, відповідно до кількості одержаної від нього землі, багато мірок хліба, безліч каплунів, курей, курчат і гусей... Вони мусять возити панові дрова й відбувати багато інших робіт, яких, по правді, не повинні були б виконувати. Поміщики вимагають від них грошових податків, крім того, десятину від баранів, поросят, меду, воску, всіх плодів, а також третього бика через кожні три роки. Одне слово, селяни мусять віддавати своєму панові все, що йому заманеться. Тож нічого дивуватися, що ці нещасні, так тяжко закріпачені люди неспроможні нічого заощадити. Але все це відступає перед безмежною владою панів не тільки над майном, а також і над життям їхніх підданих. От які великі привілеї польського шляхетства, котре живе, ніби в раю, в той час як селяни перебувають, наче в пеклі. Тому, коли ці нещасні попадають у кріпацтво до такого пана, доля їхня буває гірша, ніж у каторжників на галерах... Таке рабство є першо-причина численних втеч. Найвідважніші селяни рятуються, тікаючи на Запорозжя. Це — головне сховище козаків на Дніпрі».

Особливо вражала Боплана волелюбність українського народу та його невпинна і самовіддана боротьба проти кріпацтва й іноземних загарбників.

Особа Жана Маріона нам менше відома — він не лишив по собі ніяких творів. На противагу Боплану, інженеру й топографу, Маріон був суто військовою людиною з розряду тих захожих іноземних офіцерів, які наймалися на службу до того, хто дорожче платив.

На ті часи в польському коронному війську багато було таких зайд, здебільшого дрібних дворян з Німеччини, Австрії, Франції, Швейцарії.

Ось цим двом іноземцям — Боплану і Маріону — Конецпольський і доручив збудувати Кодацьку фортецю. Вже взимку 1635 року під Києвом почали заготовляти дерево — рубали столітні дуби і звозили їх на берег Дніпра. А як тільки пройшла крига, до Кодака стали гнати величезні плоти і байдаки. Конецпольський наказав старостам мобілізувати в королівських маєтностях кілька сот селян на побудову фортеці.

Пригнали туди й полонених татар. Будівельні роботи йшли швидко, і за кілька місяців, уже в липні того ж року, укріплення було закінчено.

Кодацька фортеця мала вигляд чотирикутника. З трьох боків її оточував глибокий рів. Стіни четвертого боку височіли на крутих схилах Дніпра. Фортеця здавалася неприступною. Глибочезні рови її скидалися на справжні провалля; в їхнє дно вбили дубові кілки з загостреним верхнім кінцем. Пройти в фортецю можна було тільки через підйомний міст. Щоб утруднити підступи до неї з боку степу, на великому обширі розкидали в траві металеві шипи проти ворожої кінноти. З високих бастіонів визирали жерла гармат. Кріпосна зала містилася у маленьких хатках і землянках з вікнами, затягненими пузирем.

Тут же стояв дерев'яний будинок для коменданта і офіцерів, а біля нього було споруджено комори з припасами, льохи з порохом тощо.

На коменданта Кодака Конецпольський призначив капітана Маріона, а на комісара — шляхтича Пшияловського, свого прибічника. Залогу фортеці складали дві сотні драгунів з іноземних найманців. Драгуни вартували на стінах, звідки відкривалася панорама Дніпра і степу. Сторожа мала змогу контролювати місцевість у радіусі кількох десятків кілометрів.

Кінні роз'їзди щодня оглядали околиці Кодака. Вони затримували

всіх, хто йшов на Запорозжя або звідти на волості, і примушували до важких робіт.

На ніч спійманих втікачів заковували в кайдани і замикали в темницю.

Кодак справді став на заваді утечам з України на Запорозжя та зносилам запорожців з волостями. Втікачі прямували на Запорозжя здебільшого влітку і найчастіше Дніпром. У степу дуже легко було попасти до рук татарина. Пливали в човнах обережно, вибираючи темні ночі, бо дуже стереглися і татар, і польських роз'їзних команд. На світанку забивалися з човнами в очерети або в прибережний чагарник і тут чекали ночі. Відтепер, після збудування Кодацької фортеці, важко було проскочити через пороги. Пам'ять про це народ відбив у пісні:

Не хотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги,—
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю,
Ще й прислали в Кодак військо —
Чужу-чужаницю.
Іде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі...

Запорожці добре розуміли значення Кодака. Було ясно, що пани хочуть закріпитися на найближчих підступах до Запорозжя і звідси наступати далі. Кодак був для козаків немов порошина в оці. Його

треба було якнайшвидше позбутися. І на Запорозжжі почали готуватись до нападу на фортецю.

Народна дума так розповідає про це:

Обізвався серед Січі
Курінний Сулима:
«Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Обізвавсь Павлюк-хорунжий:
«Допомоги дати!
Щоб ту лядську перепону
Ущент зруйнувати!»

Зібрався великий загін. Тут були і старі запорожці, і недавно прибулі з волості втікачі. На отамана обрали Івана Сулиму. Цього старого козака дуже поважали в Січі. Сулима не раз брав участь у морських походах і уславився як досвідчений воєк, мужній і відважний ватажок.

Увечері 3 серпня запорожці непомітно підійшли до Кодака. Ніщо не порушувало нічного спокою. Тільки легенький вітрець лоскотав сухі пожовклі стебла степової трави, і вони стиха шелестіли; та чувся неясний гомін з-за товстих кріпосних мурів.

Козацькі розвідники уважно обшукали всі околиці. Треба було стерегтися роз'їзної драгунської команди. Але ніщо не викликало підозріння.

Опівночі, коли все в кріпості заснуло, козаки швидко перекинули невеличкі містки через кріпосні рови, піднялися на вали і приставили до стін високі драбини. Настала вирішальна хвилина. На бастіонах ніхто не подавав жодного звуку. Там спали. Козаки почали лізти по драбинах. Вилізши на мур, вони схопили і тут же знищили кількох сонних вартових. Але один із них все ж таки встиг сіпнути за мотузку сигнального дзвоника. В одну мить прокинулася вся залога. В страшній метушні драгуни хапали зброю. Та було запізно. Козаки вже спускалися по сходах у фортецю. В непроглядній темряві,

що просвічувалась тільки вогнем від пострілів з самопалів і пістолів, почалася кривава січа. Скоро вся залога була винищена. В числі вбитих був і комендант Кодака капітан Маріон. Врятувалася тільки одна невелика роз'їзна команда. Вона прибула до фортеці якраз у момент штурму і поспішила сховатися в степу. Козаки розбили темницю і випустили на волю в'язнів.

Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували —
Військо вибили дощенту,
Кодак зруйнували.

Чутка, що запорожці здобули Кодак, облетіла всю Україну. Про цю подію довідались і за кордоном. Народ радів, а пани тривожилися. Вони побоювались, щоб запорожці не вирушили на волость. Тоді там неминуче вибухнуло б народне повстання. А тим часом коронного війська не було. Конєцпольський ще навесні вивів його в Прибалтику, бо Польща готувалася до війни із Швецією. Волинський магнат Адам Кисіль, що тимчасово заступав коронного гетьмана, почав готуватися до походу на Кодак. На його думку, з цієї справою треба було поспішати. «Поки Річ Посполита послала б сюди своє військо, — казав він, — ми б тут, на Україні, всі загинули».

Кисіль почав підмовляти реєстрову старшину. Від імені польського уряду він обіцяв щедро нагородити її і реєстрових козаків, якщо вони виженуть запорожців з Кодака. Підкуплена обіцянками старшина скликала кілька тисяч реєстровців і вирушила в похід. Вона добре знала завзяття запорожців і не дуже вірила в те, що Кодак можна буде захопити штурмом. Тому перед виступом війська наперед була відправлена купка зрадників. Удаючи втікачів з України, вони повинні були підійти до Кодака, упроситися, щоб їх пустили у фортецю, і сприяти її захопленню.

Так і вийшло. Зрадники підійшли до Кодака і почали благати запорожців врятувати їх від погоні — пропустити в ворота. Вони казали: «Прийміть нас до себе, і будемо разом оборонятися». За-

порожці спочатку взяли під сумнів їхні слова, але потім повірили й відчинили ворота. Скоро під Кодаком з'явилася реєстрова старшина з військом. Почалася тривала і тяжка облога. Захисники Кодака не мали спокою ні вдень, ні вночі: відбивши один приступ, мушили готуватися до другого. Однак усі атаки було відбито. Реєстровці втратили близько тисячі чоловік тільки одними вбитими. Тим часом настала зима. В укріпленні не вистачало не тільки харчів, пороку і свинцю, але не було навіть палива. Голод і холод мучили заперожців. Знайшлися і легкодухі. Ці вже шкодували, що пішли за Сулимою і тепер попали в таку біду.

В цю тяжку для запорожців годину і заворушилися зрадники. Вони почали нашіптувати, що причиною всього є Сулима і деякі з його товаришів: треба, мовляв, схопити їх і видати реєстровій старшині. За це всіх не тільки помилують, а й щедро нагородять. Діждавшись слушного часу, зрадники організували змову, схопили Сулиму й п'ятьох інших керівників і відчинили ворота фортеці.

Закувавши славного Сулиму і його вірних товаришів у кайдани, реєстрова старшина відправила їх до Варшави на розправу. Решту захисників Кодака карали на місці: одним стинали голови, інших калічили: відрізували носи, вуха і засиляли в маєтності Конецпольського на тяжкі роботи.

За наказом польського уряду Сулимі та його товаришам стяли голови, а потім четвертували. Щоб залякати народ, відрубані частини тіла страчених були настромлені на кілки і виставлені в людних місцях.

Найчастіше то були ярмарки й базари. Коли кати в супроводі гайдуків або жовнірів з'являлися із страшними доказами панського свавілля й жорстокості серед народу, ярмарковий гамір одразу вщухав, очі людей зверталися до скривавлених козачих останків. А поміж тими людьми були нерідко й побратими закатованих. Скупі, пекучі сльози котилися по обвітраних лицях старих, загартованих у боях козаків. Але то були сльози не жалю й каяття, не свідчення

безсилля й безпорадності — в них кипів гнів і ненависть до гнобителів, жадання помсти за потоптану й понівечену свободу.

Ні, недовго тішитися панам своєю перемогою!..

А багатострадною землею українською мандрували сліпі кобзарі. Битими шляхами, манівцями несли вони людям свої думи, пісні про звияжне запорозьке козацтво, про його безстрашних ватагів. І в піснях тих героїчних був заклик до боротьби.

Минуло два роки, й на Україні вибухнуло нове повстання.

ТО НЕ ХМАРИ З БУЙНИМ ВІТРОМ
З ДНІПРА НАЛЯГАЮТЬ —
ТО ПАВЛЮК ТА ОСТРЯНИЦЯ
ЛЯХІВ ОБСТУПАЮТЬ.

Народна дума

ПРОВІСНИК БУРІ

Повернувши Кодак і стративши Сулиму, пани ще більше стали напосідати на поневолений люд. На сеймі, що зібрався зараз же після захоплення Кодака, магнати знову наполягали на тому, щоб розпустити реєстр. Але король не погоджувався з ними, бо в такому разі Польща не змогла б захистити себе від нападів турків і татар.

Пани, однак, не слухали короля і почали самовільно обертати реєстровців на своїх підданих. Так поведився з козаками, наприклад, родич магнатів Жолкевських багатий пан Ян Данилович, коли дістав собі в управу Корсунське і Чигиринське староства. З'явившись сюди з великим загоном жовнірів, він шаблею приводив до «послушенства»

не тільки селян і міщан, але й козаків. І біда була тому, хто не корився чванливому пану. «Яке мені діло до ваших прав,— кричав Данилович на козаків,— у мене є лицарі кращі за вас!»

Правда, не всі пани так відверто тиснули на козаків, як Данилович. Хитрий і улесливий Адам Кисіль, сеймовий комісар реєстру, радив підкопуватись під реєстрове козацтво зсередини. Старшину, казав він, треба підкупити різними подарунками, до заможних козаків і до всіх тих, хто на них озирається, ставитись ласкаво і ні в чім не зачіпати їх, а голоту нещадно карати шаблею.

Реєстровці добре розуміли, куди гнуть пани. На початку весни 1637 року частина їх подалася на Запорозжя. На чолі цього козацтва став Павлюк — Павло Бут. Павлюка добре знали не тільки в реєстрі, а й на Запорозжі. Разом із Сулимою Павлюк брав участь у штурмі Кодака, і разом з ним його було відправлено на страту до Варшави. Тільки завдяки якомусь щасливому випадкові Павлюку вдалось уникнути смерті. Самовільний вихід частини реєстру на Запорозжя провіщав нове повстання.

Скоро до Киселя і коронного гетьмана Конєцпольського надійшли ще тривожніші звістки. Переказували, що реєстровці, які лишилися на волості, теж готуються скинути старшину та йти слідом за Павлюком, а селяни продають воли та інше майно і купують зброю, коней, сідла. Більше того, Павлюк із загonom козаків несподівано напав на Черкаси, де стояла реєстрова артилерія, захопив її і знову повернувся на Січ.

Обраний запорожцями на гетьмана, Павлюк розіслав універсали. Він закликав усіх йти на Запорозжя, вступати до козацтва і боротися за волю. Одночасно, звертаючись до панів, Павлюк загрожував їм жорстокими карами, якщо вони не припинять знущатися над народом. Люди уважно прислухались до цих закликів. Багато селян збиралось докупити і простувало на Запорозжя.

Наприкінці літа Павлюк на чолі козацького війська вирушив на Східну Україну. Дійшовши до Крилова, він відправив на Лівобережжя загін з полковником Карпом Скиданом і Семеном Биховцем.

Їм наказано було заарештувати реєстрову старшину, яка в цей час була в Переяславі, об'єднати навколо себе місцеві повстанські загони і прибути з ними в Чигирин.

Скидан і Биховець дійшли до Переяслава і захопили реєстрового гетьмана Саву Кононовича та багато інших старшин, потім переправились на Правобережжя і прибули в Чигирин. Козацька рада ухвалила розстріляти заарештованих старшин як зрадників.

Проте дехто із старшин утік із Переяслава. Між них був Іляш Караїмович. Добившись до Бара, Караїмович з плачем розповів Конєцпольському про події на Задніпрянщині. На закінчення Караїмович додав, що повстанці хочуть об'єднатися з донськими козаками і визнати владу російського царя.

Переяканий Конєцпольський зараз же видав універсал. Сповідуючи шляхту і старост про повстання, він наказував негайно хопати всіх «бунтівників» і приставляти їх до нього в Бар. Щоб настрахати тих, хто пристав до повстанського війська, Конєцпольський звелів мордувати і вбивати їхніх жінок і дітей, грабувати майно і палити оселі. «Краще,— писав розлючений коронний гетьман,— щоб на тих місцях росла кропива, ніж множилися зрадники його королівської милості і Речі Посполитої».

В Барі почали готуватися до походу на Задніпрянщину. В усі кінці полетіли гінці з наказами: частини коронного війська повинні були якнайшвидше сходитися до Бара. Але жовніри не поспішали. Дуже хоробрі перед беззбройною людністю, вони тепер, коли йшлося про козаків, пригадували Курукове озеро. Тільки за три місяці, вже пізньої осені, Конєцпольському вдалось відправити військо з Бара. Це була досить велика сила, бо до коронного війська пристали магнати із своїми надвірними частинами і загони місцевої шляхти. Командувати всім військом було доручено польному гетьманові Миколі Потоцькому.

Коронне військо вирушило в напрямку Білої Церкви. По дорозі воно зустріло багато шляхтичів, що тікали з Лівобережжя. Дивлячись на їхні злякані, розгублені обличчя, капелан (священник) корон-

ного війська, патер Окольський глузливо казав: «Вони справді шанують те святе правило, що краще ликове життя, ніж шовкова смерть». «На Задніпрянщині,— писав Потоцький,— показались усі до останнього. Князівські міста — Ромни і всі інші¹ дають величезні юрби своєвільників; і мій Ніжин² приєднався до них». «Тут,— писав трохи згодом Потоцький,— що хлоп, то і козак».

Дорогою до Потоцького пристав Іляш Караїмович з загоном зібраних звідусіль реєстрових козаків. Дуже ревний панський підніжок Караїмович доповів Потоцькому про все, що йому вдалося розвідати: де стоять повстанці, які в них сили, скільки мають гармат.

Наприкінці листопада Потоцький підійшов до Білої Церкви. Він сподівався на урочисту зустріч. Але вітати польного гетьмана вишла тільки мізерна купка реєстровців із полковником Клишею.

З Білої Церкви Потоцький хотів негайно вирушити на Чигирин, де стояли Павлюк і Скидан, щоб розгромити козаків раніше, ніж повстання набере більшої сили. Але жовніри стали бунтувати. Вони вимагали видачі затриманої платні і твердили, що ніякого ворога нема і не треба нікуди йти. Дарма офіцери умовляли їх: «Якщо слухатимете наказів пана гетьмана,— казали вони,— то заживете невмирущої слави на цьому світі, а на тому дістанете вічне блаженство; а якщо не підете на ворога, то тут же вас ганьба і кара, а «там» — пекло». Проте жовніри більше боялись козаків, ніж чортів у пеклі. Не слухали вони і самого польного гетьмана, який звернувся до них «з плачем і сльозами». Тільки після того, як до Потоцького прибули Лука Жолкевський і інші пани з своїми загонами, а також коронна артилерія, жовніри стали слухняніші.

Тим часом Павлюк і Скидан з військом покинули Чигирин і вирушили до містечка Мошни, на річці Ольшанці. Сюди мали сходитися повстанські загоны із Задніпрянщини, а також реєстровці з Канева, Корсуня, Стеблева і взагалі всі, хто пристав до повстанців.

¹ Ромни, Лубни тощо належали князеві Яремі Вишневецькому.

² Микола Потоцький був ніжинський староста.

Довідавшись про це, Потоцький пішов назустріч козакам. Два війська зіткнулися поблизу Мошен — під Кумейками.

Польське військо зайняло вигідні позиції. З одного боку його захищало болото і ріка, з трьох інших — вози, поставлені в десять рядів. За возами стояли піхота та артилерія, а за ними кіннота.

Павлюк і Скидан вирішили першими напасти на ворога. Наблизившись до польського табору, козаки з ходу рушили на ту його частину, яка прилягала до болота. Поява козаків справила велике враження на панів. Очевидець патер Окольський писав: «Наступ селян являв собою виразну картину: вони йшли табором у шість рядів, з чотирма гарматами на чолі, двома по боках і двома ззаду, а всередині між возами йшло військо... правильно розподілене на полки і сотні». Над козацькими лавами майоріли прапори.

Якраз біля самого табору козаки наткнулися на присипане снігом багно. Сильний вітер від підпалених Кумейок гнав на них густий дим. Гарячий попіл сліпив очі. Павлюк дав наказ відступати, і козаки, стріляючи з гармат і самопалів, почали відходити до Мошен.

Потоцький послав погоню. Козаки ледве встигли зупинитись на рівному місці й оточити себе возами, як на них насіла польська кіннота. Окопуватися вже не було часу. Але і за таких умов козаки бились, як леви, і тричі відкинули ворожу кінноту. «Хлопи,— писав Потоцький,— виявляли завзяття та стійкість і як один відмовлялись од миру. Ті, у кого не було зброї, били жовнірів голоблями і дишлами». Незабаром підоспіли головні польські сили і навалилися на козацький табір. Почався вирішальний бій.

Становище козаків було тяжке. Жовнірам вдалося підпалити в козацькому таборі вози з сіном і соломою. Вогонь дійшов до бочок із порохом. Стався вибух. Але й після цього козаки мужньо боролися свої позиції. Часто беззбройні повстанці голими руками стягували з коней польських вершників. Втрати козаків були дуже великі. Особливо гостро відчувався брак пороху. Все це й примусило козаків відступити на Мошни.

Дехто з почту польного гетьмана радив переслідувати козацьке військо. Але Потоцький не згодився, бо боявся своїх жовнірів. «Навіть старі вояки казали,— писав Окольський,— що ніколи не бували в такому тривалому і сильному вогні і не бачили такої кількості трупів». Крім того, в польському війську не вистачало куль. Потоцький велів роздати жовнірам свинець і наказав зараз же робити кулі.

А на другий день польське військо вирушило на Мошни. Коли воно підійшло до містечка, козаків уже не було там: вони простували на Черкаси, а звідти на Боровицю. Дорогою козаки розділились: Павлюк з кількома тисячами козаків залишився в Боровиці, а Скидан пішов на Запорозжя, щоб підготуватися до нового виступу.

20 грудня польське військо підійшло до Боровиці, оточило й підпалило її, відрізавши козакам дорогу до води.

Проте мужність і завзяття козаків розвіяли у Потоцького надію перемогти їх силою зброї. Тієї ж ночі він запропонував їм розпочати переговори. Козаки прийняли пропозицію і відправили в польський табір своїх уповноважених — Павлюка з чотирма старшинами. Потоцький і комісар у козацьких справах Кисіль заявили, що забезпечують козакам життя і свободу, якщо вони припинять опір. Старшина, зважаючи на тяжке становище повстанців, згодилась на це. Але як тільки козаки вийшли з містечка, Потоцький наказав схопити Павлюка і інших старшин — учасників переговорів; їх закували в кайдани і відправили до Варшави.

За кілька днів Потоцький оголосив козакам умови капітуляції. Козаки мали неухильно виконувати всі накази коронних гетьманів і ліквідувати Запорозьку Січ. Тут же Потоцький призначив нову реєстрову старшину. Посаду старшого реєстру було віддано Іляшу Караїмовичу, військового писаря — Богдану Хмельницькому, осавулів — Федору Лютаю і Левку Бубновському. Призначено було і нових полковників.

Треба сказати, що за винятком Іляша Караїмовича, відомого прибічника Потоцького, та інших, подібних до нього, призначені стар-

шини були учасниками повстання. Цим, а також порівняно легкими умовами капітуляції Потоцький хотів вплинути на всіх інших повстанців і спонукати їх скласти зброю.

Удаючи з себе під час переговорів «ласкавого пана», Потоцький, як тільки переговори скінчились, кинувся придушувати повстання. В той час, коли частина коронного війська палила села і містечка, мордувала, вішала й садила на палю людей на Правобережжі, сам Потоцький з великим загоном вдерся на Лівобережну Україну. Він лютував, мов дикий вепр. За прикладом Потоцького мстилася на невинних людях і місцева шляхта. Лівобережжя підпливало кров'ю. Вступивши в Ніжин, центр свого старства, Потоцький звелів по всіх шляхах, що вели в місто, поставити шибениці із страченими людьми. Було схоплено славних ватажків місцевих повстанців: Кизиму, його сина Кизименка, Кушу і багатьох інших самовідданих і мужніх борців.

Напившись крові в Ніжині, Потоцький вирушив на Київ. Тут, перед стінами замку, на горі Киселівці, він наказав передусім посадити на палю Кизиму та його сина і стати голову Куші. З Києва, всюди залишаючи за собою шибениці й палі, Потоцький пішов на Поділля.

Охоплені почуттям негасимої ненависті до поневолювачів, селяни й міщани тікали на Запорозжя. Туди ж відступали і повстанські загоны. Січ і тепер була тим вогнищем, звідки мала початися нова пожежа.

Справді, вже на початку лютого 1638 року польські урядники одержали звістку, що на Запорозжжі зібралося близько п'яти тисяч повстанців. Занепокоєний цим Конєцпольський наказав поставити в Чигирині і Кременчуці великі залоги і просунути коронне військо ближче до порогів. Але було вже пізно. В березні запорожці вирушили на волю. На чолі їх стояв обраний на гетьмана Яцько Острянин.

Вирушивши на Україну, повстанське військо розділилось на три частини. Одна, з Острянином, перейшла на Лівобережжя, зайняла

Кременчук, а потім повернула на Хорол і Омельник. Запорозька флотилія, очолена Гунею, піднялась по Дніпру і захопила переправи в Кременчуці, Максимівці, Бужині і Чигирин-Діброві. Скидан з рештою війська пішов правим берегом і зайняв Чигирин. Повстанці ставили перед собою складне завдання: винищити частини коронного війська, які стояли на Лівобережжі під начальством Станіслава Потоцького, брата польного гетьмана. Щоб відрізати Потоцького від Правобережжя, вони поспішали захопити дніпровські переправи.

Острянин просувався дуже обережно. Але Станіслав Потоцький довідався про нього і зразу пішов назустріч козакам. За ним потягнувся й Іляш Караїмович із частиною реєстровців. Ворожі сили були великі, а Острянинові малі. Тому він вирішив зайняти Голтву і тут оборонятися. Голтва була вигідний пункт. Вона стояла на високому місці, на лівому березі однойменної річки, саме при впадінні її в Псьол. Місто було обгороджене палями і мало замок, сполучений з багnistим і вкритим лісом правим берегом Псла вузьким довгим мостом. Зайнявши Голтву, козаки збудували нові укріплення. Відкритий бік півкруга — від одного берега до другого — загородили земляним валом, а високу могилу перед ним перетворили на редут і втягли на нього гармати.

На початку травня до Голтви підійшов Потоцький. Поставивши табір якраз проти козаків, поляки теж насипали вал між обома річками. Збудувавши укріплення, Потоцький відправив на правий берег Псла два полки іноземної піхоти і кілька тисяч реєстровців на чолі з Караїмовичем. Їм було наказано негайно захопити замок. Острянин розгадав цей план і перекинув на правий берег, у тил ворога, загін козаків.

Перейшовши річку, Караїмович кинувся по мосту до замкової брами. Зустрінутий градом куль, він мусив відступати. Але дорога до переправи на лівий берег вже була завалена деревами. Засівши за ними, повстанський загін відкрив сильний вогонь і примусив ворога шукати порятунку в лісовому болоті. Реєстровців Караїмовича та іноземну піхоту було винищено майже до ноги.

На другий день, 6 травня, Потоцький розпочав штурм козацького табору. Мужньо відбиваючи шалені приступи ворога з фронту, козаки одночасно напали на нього з тилу. Поляки опинилися, як кажуть, між молотом і ковадлом: спереду на них рухався козацький табір, ззаду — козацька піхота. В польському війську зчинилася паніка, і воно зазнало поразки.

Потоцький став відходити на Лубни. Тепер він уже шукав надійного місця для оборони. Дійсно, в лубенському замку зберігалися великі запаси зброї і продовольства. Крім того, в Лубни мала прийти підмога, просити яку Потоцький вже відправив гінців до коронного гетьмана в Бар. Щоб затримати Острянина в Голтві, він хотів зав'язати з ним переговори.

Але Острянин відмовився від переговорів і також вирушив на Лубни. Він теж чекав підмоги. До нього вже поспішав загін запорожців і донців на чолі з отаманом Муркою.

Повстання розгорялося. На Правобережжі діяли загони отаманів Сокирявого, Соломи й Бардаченка. За Лубнами, в тилу у ворога, теж діяло кілька повстанських загонів.

Ледве Острянин підійшов до Лубен, як Потоцький кинув на нього своє військо, не давши козакам, втомленим довгим переходом, укріпити свої позиції. В полі біля Лубен розпочався запеклий бій. З одного боку на козаків, які все-таки встигли обгородити себе водами, кидалась польська піхота і кіннота, з другого — в них стріляли реєстровці з задалегідь збудованих гуляй-городів: рухливих дощаних укріплень, поставлених на колеса. Козаки зазнали чималих втрат. Ворогові вдалося кілька разів розірвати лінію возів, і козаки відкинули його назад з великими труднощами. «Поле, — писав Окольський, — вже густо окропилося кров'ю, стрілка годинника давно вже перейшла за південь, вже проспівали вечірню, а битва все ще тривала, залишаючись невирішеною». Аж ось надвечір козаки сильним ударом відкинули і погнали поляків з їхнього табору. Старий міст не витримав великого натовпу і поховав під собою багато жовнірів і реєстровців.

Хоч козаки і виграли бій під Лубнами, однак були дуже зне-
силені. Крім того, їм бракувало пороху і продовольства. Тому тієї ж
ночі, тобто проти 17 травня, Острянин почав відходити на північний
схід, а потім повернув на Миргород. Там були великі старостин-
ські селітряні варниці й порохіві льохи. Вступивши у Миргород,
Острянин довідався, що на допомогу Станіславу Потоцькому вже
поспішають два війська: Миколи Потоцького і Яреми Вишневець-
кого. Острянин вирішив остаточно розбити Станіслава Потоцького
раніше, ніж до нього надійде підмога, і вийшов з Миргорода. Обі-
йшовши з півдня Лубни, Острянин вирушив через Лукомль на Слі-
пород, а потім на Жовнин.

Але по дорозі Острянин зазнав великих втрат, і коли підійшов
до Жовнина, його сили вже були надто малі. А тим часом Потоць-
кий наступав на п'яти. Козаки нашвидку зайняли позиції недалеко
від впадіння Сули в Дніпро. Це було невигідне для оборони місце.
Скоро Потоцькому вдалося прорвати в кількох місцях козацьку лі-
нію оборони. Вважаючи дальший опір недоцільним, Острянин із час-
тиною війська переправився через Сулу й перейшов російський
кордон.

Та й повів свій кіш
Отаман Остряниця
У московські землі,
Щоб там поселиться.

Після виходу Острянина козаки, що лишилися в таборі, обрали
нового гетьмана. Це був Дмитро Гуня, відомий козацький ватаг,
представник запорозької сіроми і мужній вояк. Під його керівни-
цтвом козаки швидко відбудували табір і ще кілька разів одкинули
ворога.

Аж ось 20 червня в Жовнині довідались, що в Переяслав з ве-
ликим кінним військом прибув польний гетьман Микола Потоцький.
За кілька днів Потоцький уже міг бути під Жовнином. Гуня вирішив
вибрати вигідніше місце і тієї ж ночі повів військо в гирло ріки Стар-
ця (поблизу с. Градизька). Тут, на високому березі Дніпра, козаки

поставили табір. Ці позиції були набагато кращі. З двох боків їх
захищали Дніпро і Старець, з третього — болото.

22 червня, ледве козаки підійшли до Старця, як їх догнала кін-
нота Миколи Потоцького. Отже, ставити й укріплювати табір коза-
кам довелося вже під сильним вогнем ворога. Вночі до Старця пі-
дійшли зі своїми військами Станіслав Потоцький і Ярема Вишне-
вецький.

Почалася облога козацького табору. До польського війська при-
бували щодень нові сили. Патер Окольський, що й цього разу сидів
у польському таборі, писав: «Повсталі селяни щодня бачили з свого
окопу, як до нас прибувають нові полки, тоді як самі вони не мали
ніякої підмоги».

Тим часом Микола Потоцький розіслав у різні місця каральні
експедиції. Скрізь, де вони проходили, лишалися трупи замордова-
них людей і руїни спалених сіл. Даремно Гуня протестував, вима-
гаючи, щоб пани припинили ці злочини. «Хай би вже,— писав він
Потоцькому,— ви вели війну з нами, Запорозьким військом... аби
тільки дали спокій бідним неповинним і пригнобленим людям, голос
яких і безвинно пролита кров підносяться до бога і благають його
помститися».

Не сподіваючись узяти козацький табір штурмом, пани вирішили
подолати його довгою облогою. Але козаки трималися стійко. Сміли-
вими вилазками вони намагалися прорватися крізь польські шанці
і вийти з оточення. 5 липня сам Гуня повів козаків в атаку на
польські вали. Гарматним ядром було вбито козака, який ніс бун-
чук над головою козацького гетьмана. Гуня підхопив бунчук і з ним
кинувся вперед. Однак ні тоді, ні пізніше козакам не пощастило
прорвати ворожі укріплення.

10 липня після старанної підготовки Микола Потоцький віддав
наказ розпочати наступ. Польське військо з самого ранку й до піз-
нього вечора штурмувало козацькі позиції, але не мало бодай най-
меншого успіху. Тоді Потоцький вирішив розпочати переговори й
відрядив до козаків своїх представників.

Козацький гетьман чемно прийняв посланців у своїй дуже скромній ставці. Він запросив їх сісти поруч із собою на оберемку сіна й частував хлібом та вареною рибою. Посланці заявили від імені сейму, що надалі реєстр зберігатиметься в складі шести тисяч чоловік і за реєстровцями визнають їхні права й «вольності». На думку Потоцького, це могло внести розбрат у козацький табір — відколоти реєстровців од селян і привести до укладення миру. Гуня обіцяв обмірковувати умови на раді. З тим пани й повернулися назад.

На раді повстанці відкинули геть панські пункти. Вони з гнівом говорили, що взяли за зброю не ради привілеїв для купки реєстровців, а щоб визволити весь народ з-під панського ярма.

Незабаром у польський табір привезли облогові гармати. Тепер Потоцький вирішив розпочати генеральний приступ. Попереду табору спорудили високий редут, поверх нього земляний блокгауз — польове укріплення з бійницями. Звідти як на долоні було видно весь козацький табір. Поставлені на редуті гармати чинили велику шкоду козакам.

Вночі на 22 липня кілька козаків під виглядом реєстровців проникли в траншею біля редуту. Від жовніра з українських селян, що стояв тут на варті, вони дістали пароль і повернулися до своїх. Через півгодини до редуту підповзло вже кілька десятків козаків. Знаючи пароль, вони швидко винищили варту і піднялись на редут. Козаки хотіли зруйнувати блокгауз і скинути з нього гармати. Але як тільки вони досягли вершини, в польському таборі знялася тривога. Щоб не потрапити до рук ворога, козаки скочили з редуту і щасливо втекли. Ця нечувано смілива вилазка так налякала панів, що вони до самого ранку простояли наготові.

Невдовзі після цього Потоцький розпочав штурм, кинувши на козаків усі свої сили. Становище повстанців було дуже тяжке. Вони вже давно не мали харчів. «Не було чим втішатися,— писав про козаків Окоцький,— коли доводилось працювати вдень і вночі, маючи замість їжі тільки воду та трохи конини». Скінчилися і запаси пороху.

Важке становище в козацькому таборі використала та частина реєстрової старшини, яка в свій час приєдналася до повстанців. Вона почала підмовляти козаків на угоду з Потоцьким. Частина козаків ще сподівалась домовитися з панами і прислухалася до прихильників угоди. Від цієї частини козаків і була відправлена до Потоцького депутація. В народній пісні так згадується про це:

Силу панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати
Старшина козацька.

Козаки, що виступали проти угоди з панами, на чолі з Гунею тієї ж ночі залишили табір на Старці і вийшли на Запорозжя.

Потоцький щедро роздавав обіцянки. Він хотів якнайшвидше укласти мир, бо втрати польського війська були величезні. Козацька депутація погодилась на тім, що повстанці можуть спокійно розійтися по домівках, а найближчий сейм розгляне їхні претензії і подарує їм вольності.

Нарешті, 8 серпня була укладена угода, і Потоцький з усім почетом прибув у козацький табір. Формально це був «візит ввічливості», а насправді пани хотіли розвідати козацькі укріплення. Вони уважно оглядали, як писав Окоцький, всі воєнні хитрощі козаків, засідки, тайники і пастки. Все бачене справило на них велике враження й привело до висновку, що здобути козацький табір можна було тільки тривалою облогою.

Після угоди повстанці стали невеликими загонами залишати табір. Вони покладалися на слово Потоцького й розходилися по домівках. Але підступні пани й цього разу порушили свою обіцянку. На всіх дорогах, якими рухалися повстанці, вони влаштували засідки. Багато повстанців так і не побачило своїх родин.

Однак того було панам замало. Шляхетські й жовнірські загопи нападали на українські села й міста і чинили криваву розправу над мирною людністю. У такий спосіб вони сподівалися погасити хлоп-

ський «дух свавільства». Ті, кому пощастило втекти за кордон, до Росії, розповідали там, що пани і «жінок, і дітей убивають, і груди їм вирізують, насипають пороху за пазуху й підпалюють... чоловіків, жінок і дітей немилосердно ріжуть, а хати їхні грабують і руйнують»....

Невдовзі польський уряд видав так звану Ординацію. За нею число реєстрових козаків зменшувалось до шести тисяч чоловік. Крім того, відтепер начальником реєстрового війська мав бути не реєстровий гетьман, а комісар, що призначався королем із «значних» польських панів. Реєстрове військо поділялося на шість полків — Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський і Корсунський. Реєстрові козаки і їхні родини мали право проживати лише на території трьох староств — Черкаського, Канівського й Корсунського.

Одночасно польські гетьмани спішили відбудувати й укріпити Кодак. Влітку наступного 1639 року всі кріпосні роботи тут уже було закінчено. На високі вали вкотили великі гармати. Поставили пильну охорону. Перед заходом сонця ворота фортеці замикали, і ніхто вже не міг ні зайти, ні вийти навіть на випадок наглої потреби. Вночі кріпосні вали обходили дозорці й черговий офіцер. Нікого не підпускали близько до фортеці. За три кілометри від Кодака збудували високу вежу, біля якої завжди вартував загін жовнірів. Як тільки дозорці з вежі помічали на обрії людину, зараз же туди мчало кілька вершників. Крім того, кінні жовніри об'їжджали околиці і пильно оглядали всі балки, байраки й очерети.

За губернатора Кодака коронний гетьман призначив шляхтича Яна Жолтовського, а за коменданта — свого небожа Адама Конєцьпольського, який нещодавно повернувся з-за кордону, де вивчав військову справу. Губернатор повинен був наглядати за тим, щоб щороку підвищувались вали — насипалася земля не менш як на лікоть, і щоб жодна жива душа не пройшла за пороги; а коли б виявилось, що хтось пройшов водою чи берегом, то комендант мусив сповістити про це полковника реєстрової залоги на Запорозжі.

Скоро після цього в супроводі численного і блискучого почту до фортеці прибув сам коронний гетьман Станіслав Конєцьпольський. Він уважно оглянув укріплення. Задоволений усім, Конєцьпольський самовпевнено сказав, що тепер — це неприступна твердиня. Офіцери ввічливо схиляли голови на знак повної згоди. Тільки один реєстровий козацький старшина, що стояв трохи осторонь, іронічно глянув на коронного гетьмана і стиха мовив по-латині: «Manus facta — manus destruo» (Рукою створене — рукою ж і руйнується). Офіцери лякливо озирнулися. Це був Богдан Хмельницький. За участь у повстанні коронний гетьман позбавив його посади військового писаря. Але козаки Чигиринської сотні на знак поваги обрали Хмельницького на свого сотника.

«ЗАДУМ ВАШ... ЗА СЛУШНИЙ ВИЗНАЄМО
І ДАЄМО НАШУ ВІЙСЬКОВУ ВАМ ПОРАДУ,
АБИ ТІЄ СПРАВИ НЕ КИДАЛИ І ЇІ СКІНЧИЛИ
ДЛЯ НАЙКРАЩОЇ КОРИСТІ ВІТЧИЗНИ НАШОЇ
МАЛОРОСІЙСЬКОЇ І ВСЬОГО ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО».

Із листа запорожців
Б. Хмельницькому

ЗА ВИЗВОЛЕННЯ!

Після придушення народного руху 1637—1638 років протягом десятиліття на Україні не було великих повстань. Пани дуже раділи з того і прозвали ці літа «золотим спокоєм». Їм здавалося, що український народ виснажено вкрай і він уже ніколи не зможе піднести на них свою грізну руку. Але то була лише примара спокою. Насправді ж наближався новий і ще небачений за своєю силою вибух народного гніву.

Саме в цей час посилилась боротьба між королем і магнатами. Останні прагнули зовсім обмежити королівську владу й самим правити Річчю Посполитою. Король Владислав IV та канцлер Юрій Оссолінський, з свого боку, складали плани, щоб приборкати

всесильну магнате́рію. Вони вирішили скористатися з міжнародного становища. 1645 року розпочалась війна Туреччини з Венецією. Зазнавши поразки, Венеція звернулася до Польщі по допомогу. Саме за це й ухопився польський уряд.

Владислав IV погодився допомогти Венеції, але вимагав сплатити йому за це мільйон скуді¹. Його план був такий: на гроші, одержані від Венеції, наберувати велике військо і з його допомогою приборкати магнатів. Міркуючи так, король не збирався воювати з турками. Він надумав напасти на васала Туреччини — Крим і використати для цього козаків. «Досить лише пообіцяти українським хлопам козацькі права, — говорили в королівському палаці, — і зараз же можна набрати війська стільки, скільки треба, й вислати його на Крим». Владислав IV і Оссолінський сподівалися розв'язати зразу кілька питань: послабити небезпечного сусіда — кримського хана й одночасно допомогти Венеції, а також вивести козацтво з України і в такий спосіб ослабити пригноблений український народ.

Накресливши цей план, король одразу ж відрядив на Україну свою довірену людину — шляхтича Ієроніма Радзейовського. Під приводом, ніби він хоче оглянути свої маєтки, де вже давно не був, Радзейовський приїхав на Україну. Він хотів потай від магнатів зустрітися з деякими реєстровими старшинами, передусім із своїм знайомим, тодішнім військовим осавулом Іваном Барабашем. Радзейовський старався розвідати, чи не можна з допомогою старшин наберувати тут двадцять чи тридцять тисяч козаків. А щоб докладно обговорити це питання, посланець із Варшави мав запросити старшин на зустріч з королем.

Не знаємо, з ким саме бачився Радзейовський, але зараз же після його від'їзду, в квітні 1646 року, до польської столиці прибуло четверо старшин: військові осавули Іван Барабаш і Іляш Караїмович,

¹ Скуді — срібна монета вартістю приблизно півтора-два карбованці золотом.

полковий осавул Іван Нестеренко-Бут та чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Під час їхньої таємної зустрічі з королем мова йшла про набір двадцяти тисяч козаків і їхній похід на Крим. На право набору козаків Владислав IV дав Барабашу, як найдовіренішій людині, привілей, завірений особистою королівською печаткою.

Як тільки старшини повернулися на Україну, король зараз же став і собі набирати військо. Королівські вербувальники наймали жовнірів у Польщі й за кордоном. Королівський двір в Уяздові нагадував собою озброєний табір. Сюди з усіх кінців прибували загони жовнірів, в усі кінці мчали гінці з наказами.

Хоч як приховував король свої плани, але важко було обманути магнатів. Пішли чутки, що Владислав збирає військо, аби зробити державний переворот і відібрати від шляхетства його «вольності». Стривожені сенатори в категоричній формі запропонували Владиславу негайно припинити воєнні приготування і загрозували обговорити його поведінку на наступному сеймі.

Справді, коли в листопаді 1646 року зібрався сейм, магнати звинуватили короля й Оссолінського в таємних задумках, вимагали зараз же розпустити набране військо і, крім того, притягти Оссолінського, як головного призвідця, до суду. Магнати з'явилися на сейм у супроводі численних озброєних загонів залежної від них шляхти. За таких умов сейм став на бік магнатів, і король мусив удавати, що відступає перед своїми противниками. Але Владислав хотів тільки приспати пильність магнатів. Насправді він не втрачав надії здійснити свої плани з допомогою козацького війська.

Тим часом серед старшин, з якими вів переговори король, почався розкол. Коли Барабаш і Караїмович довідалися про поразку короля на сеймі, вони рішуче відмовилися від набору війська. Зовсім іншої думки був Богдан Хмельницький. Вірний син свого народу, Хмельницький бачив, що саме тепер настала слушна година збільшити реєстрове військо, але не на угоду королю, а для повстання проти Польщі.

Спочатку Хмельницький хотів схилити на свій бік Барабаша і

Караїмовича, але ті відмовились. Народна дума так переказує ці події. Богдан Хмельницький закликав до себе на хрестини Барабаша і просив того приєднатися до нього, виступити на захист знедоленого люду. Хмельницький казав:

Ей, пане куме, пане Барабашу!
Чи не могли б ми з тобою удвох
Королівських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подати.
За віру християнську одностайно стати?

На це Барабаш відповів:

Нащо нам з тобою королівські листи удвох читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?

Чи не краще нам із ляхами,
Мостивими панамі,
З упокоєм хліб-сіль повік-вічний споживати?

Побачивши, що Барабаш не хоче пристати до нього, а також віддати королівський привілей, Хмельницький вирішив здобути його хитрощами. Діждавшись хвилини, коли Барабаш сп'янів і заснув, Хмельницький зняв з його пальця перстень, вийняв з кишені ключ від скриньки, де той ховав привілей, а з під пояса шовкову хустку і з усім цим послав свого джуру до Барабашихи. Джура прибув до Черкас і сказав Барабашевій жінці: «Веліли вони тобі сії значки до рук приймати, а мені королівські листи віддати». Барабашиха повірила і віддала. В такий спосіб, за словами народної думи, Хмельницький дістав королівський привілей і взяв, отже, справу набору козацького війська до власних рук. Хмельницький потай почав вербувати козаків.

Скоро до магнатів дійшли чутки, що на Україні збирається велике козацьке військо. Щоб відкинути від себе будь-яку підозру, Барабаш і Караїмович поспішили донести на Хмельницького чигирин-

ському старості Олександру Конецпольському, синові померлого коронного гетьмана. Не гаючи часу, Конецпольський став вживати проти Хмельницького заходів. Передусім він нацькував на нього підстаросту Данила Чаплинського, який давно вже залицявся до молодой і вродливої панни Гелени, економки Хмельницького, а одночасно зазіхав і на його хутір Суботів (під Чигирином). Діждавшись часу, коли Хмельницького не було вдома, Чаплинський з юрбою озброєної челяді напав на Суботів. Панна Гелена і не думала чинити опір. А коли десятирічний син Хмельницького кинувся на Чаплинського, останній звелів вибити його так, що хлопчик незабаром помер. Коли Хмельницький повернувся додому, на місці батьківської оселі побачив одні обгорілі руїни. Степовий вітер розвіював великі купи вже холодного попелу.

Тим часом навесні 1647 року у Варшаві збирали новий сейм. Магнати хвалилися, що тепер навіки поховать королівський план війни. Саме в цей час у супроводі десяти козаків у Варшаві з'явився Хмельницький. Офіційно він пояснив свій приїзд до столиці тим, що хоче позиватися з Чаплинським за Суботів. Насправді ж Хмельницький мав на думці інше. Він хотів дізнатися, чи не зрікся король своїх планів після торішнього сейму, а коли ні, то зустрітися з ним, сповістити про поведінку Барабаша і Караїмовича і добитися матеріальної підтримки для набору козаків та їхнього озброєння. Треба було також розвідати, що постановить сейм.

Нарешті, поїздки до столиці Хмельницький хотів використати також для того, щоб ознайомитись із становищем у країні: довідатись, що думає простий люд, про що говорить у своїх убогих хатах, в корчмах, на базарах, дістати відомості про розміщення польських військ, про стан фортець тощо. Перед тим як розпочинати важливу народну справу, треба було добре знати, що діється навколо.

Король прийняв Хмельницького в своєму палаці і підтвердив намір воювати з Кримом та згоду на набір козацького війська.

Хмельницький повернувся на Україну. Слідом за ним, влітку 1647 року, під приводом огляду прикордонних укріплень приїхав

і Оссолінський. Тут він міг упевнитись, що Барабаш і Караїмович справді перейшли на бік магнатів. Отже, єдиною людиною, яка, здавалося, могла сприяти королю в його планах, був Хмельницький. Сучасники переказували, що Владислав IV відправив Хмельницькому 17 000 злотих на побудову чайок для морського походу.

Через кілька тижнів після цього в лісі під Чигирином Хмельницький і його прихильники скликали нараду. Тут було багато старшин і козаків. Звертаючись до присутніх, Хмельницький нагадав про нестерпне становище українського народу під польським гнітом. «Пройжджаючи Україною,— казав він,— я скрізь бачив страшенні утиски і тиранства». Хмельницький розповів про внутрішній стан Речі Посполитої, про намір короля спорядити похід на Туреччину і про боротьбу магнатів проти цього, а також про те, що король підбурює козаків напасти на Крим. На підтвердження останніх слів Хмельницький показав присутнім королівський привілей. На закінчення він заявив, що настав слушний момент для повстання проти Польщі і визволення українського народу.

Не всі присутні погодилися з думкою про необхідність негайного поветання. Дехто вказував на брак зброї, на польське військо, що стояло на Східній Україні, тощо. На це Хмельницький сказав: «Правда ваша. Очевидно, проти сильних ворогів самі ми нічого не зробимо, тим паче що у всіх фортецях сидять польські комісари і пильно наглядають за нами; до того ж більшість польських військ розташована в наших місцях на лежах (на постої). Як тільки вони помітять наші приготування, зараз же нас і придушать».

«Де ж та зовнішня сила, яка зможе допомогти українському народові в його боротьбі?» — думали, природно, присутні. На це Хмельницький відповів: «Не бачу іншої сили, крім Москви». «Я б запропонував,— казав він далі,— звернутися до Москви, бо вона однієї з нами віри і тому могла б поєднатися з нами».

«А якщо говорити про татар,— сказав Хмельницький,— то є дуже гарний спосіб дістати у них поміч. Це — королівський привілей. Треба лише відправити в Бахчисарай послів. Коли вони покажуть ха-

нові привілей, той побачить, що Польща хоче напасти на Крим з козаками. Хан мусить дати козакам допомогу для боротьби з Польщею, бо інакше, подумає він, козаки нападуть на нього разом з поляками». Слова Хмельницького переконали присутніх, і вони тут же обрали його на свого керівника.

Незабаром після цього польські урядники схопили Хмельницького в селі Бужині (за двадцять кілометрів на північ від Чигирини) і поставили в Крилов до Конєцпольського. Конєцпольський не наважився зараз же покінчити з Хмельницьким. Це було небезпечно. Хмельницький був уже популярна людина, і його смерть могла призвести до повстання. Конєцпольський вирішив, що зручніше буде вбити Хмельницького поза тюрмою, потай. Ось чому він удав, ніби зважає на прохання приятеля Хмельницького, чигиринського полковника Кречовського. Хмельницького відпустили «на поруки». За кілька днів, 7 грудня, він довідався від Кречовського, що його збираються вбити. Не гаючи часу, Хмельницький з сином Тимошем у супроводі загону козаків подався на Запорозжя.

Становище на Запорозжжі було дуже складне. В Кодакі стояла польська залога, а від Хортиці майже до самої Військової Скарбниці — залога реєстрових козаків і драгунів з полковником Гурським. Запорозжжі радісно зустріли Хмельницького. Наприкінці січня 1648 року на Запорозжжі вибухнуло повстання. Запорозькі козаки на чолі з Хмельницьким вигнали реєстровців і драгунів. Повстання на Запорозжжі — видатна подія: воно поклало початок визвольній війні українського народу проти панської Польщі.

3 Січі Хмельницький звернувся з універсалами до українського народу, закликаючи його повстати й скинути чужоземних поневолювачів. «Не слухайтеся більше,— писав він,— своїх урядників, як невільники, ви, чий батьки не визнавали ніяких (панських) законів і не підкорялись ніяким королям... Ви ніколи не здобудете перемоги над поляками, якщо зараз же не скинете ярма урядників і не здобудете свободи, тієї свободи, яку батьки ваші купили своєю кров'ю». «Проти всіх тих кривд,— говорилося далі,— нема іншого способу,

як тільки силою і страхом смерті зламати поляків». Універсал закликав народ йти на Запорожжя і закінчувався словами: «Було б дуже добре, якби вдарили на ляхів зараз же і разом козаки й селяни».

Спеціальні посланці розвозили універсали по всій Україні. Часто-густо, щоб відвернути увагу урядників, вони одягали шляхетський кунтуш, каптан заможного міщанина або чернечу рясу. Універсали проникали скрізь, де жив поневолений люд. Ховаючись від панів та їхніх посіпак, селяни, міщани, козаки збиралися в гаях, у байраках, у хатах, шинках, на ярмарках, читали і переказували листи з Січі. І скоро вже вся Україна знала про те, що замислили на Запорожжі. Одні готувалися до повстання вдома, інші — групами і поодиноці тікали на Січ. Уже наприкінці лютого там зібралось близько п'яти тисяч повстанців.

Весь цей час на Запорожжі йшли воєнні приготування. Січові укріплення було розширено і наново відбудовано на випадок несподіваної появи ворогів. Укріплення споруджували також на Томаківці та в інших пунктах, аж до самої Хортиці.

Тим часом Хмельницький із сином Тимошем поїхав у Бахчисарай. Там він показав хану Іслам-Гірею і мурзам королівський привілей. Хан і його радники вагалися. З одного боку, їх лякав спільний напад на Крим козаків і Польщі, з другого — вони боялися без дозволу султана зачепити Польщу і втягнути її у війну проти Туреччини, з третього — їм кортіло пограбувати Річ Посполиту, а як пощастить, то й Україну, тим більше, що в Криму був голод. Нарешті хитрий і обережний Іслам-Гірей уклав угоду з козаками і зобов'язався подати їм допомогу. Але виступив не сам, а послав на Запорожжя невеликий загін на чолі з перекопським мурзою Тугайбеєм. На випадок невдачі на війні і султанського гніву за самовільний похід Іслам-Гірей міг покласти відповідальність на свого мурзу. Хмельницький повернувся на Січ, залишивши свого сина як заложника в Бахчисарай.

19 квітня кошовий отаман Федір Лютай, колишній переяслав-

ський сотник і давній прихильник Хмельницького, зібрав у Січі раду. Ще напередодні ввечері з кріпосних валів заревіли три найбільші січові гармати. Вранці наступного дня знову дано залп. Це був сигнал до збору. Звідусіль до Січі потягли козаки. «Коли ж розсвінуло, — говорить літописець, — і сонце розлило своє огнезрачне і ясно-блискуче проміння по всій піднебесній», — усі запорожці були вже на місці. Січовий майдан ще ніколи не бачив такої сили козацтва. Козаки не тільки заповнили площу. Вони товпилися на валах, на стінах. А там, за Січчю, в неосяжному степу, стояла козацька кіннота. Довелося перенести раду на великий майдан біля Січі.

Запорожці одностайно висловилися за похід проти Польщі. Але треба було розв'язати ще одне важливе питання: хто поведе військом на цю священну війну, кого обрати на гетьмана? Почали вигукувати ім'я Хмельницького. Хмельницький вийшов на середину, і кошова старшина піднесла йому знаки гетьманської влади. За давнім звичаєм, знявши шапку, Хмельницький вклонився і двічі відмовився від високої честі. Тільки після третього запрошення він узяв булаву, подякував товариству, надів шапку і повів очима по майдану. Козак, зайшовши ззаду, високо підняв над його головою бунчук. Тепер це був уже не збіглий чигиринський сотник, а владний проводир, до рук якого віддавали долю всенародної справи. Що світилося в його карих очах з-під сивих уже брів? Розум і воля, незламна воля вести народ до переможного кінця. Пролунала команда. Козаки вишикувалися у шеренги і тричі дали залп із мушкетів. Із січової фортеці разом ударили всі п'ятдесят гармат. Військо вітало свого ватажка.

До коронного гетьмана Миколи Потоцького, в Бар, давно вже надходили уривчасті звістки про події на Запорожжі. Потоцького повідомляли про повстання на Низу, про розгром полковника Гурського, про універсали Хмельницького. Проте гордовитий магнат не надавав цьому великого значення. Однак, щоб перевірити все це і вплинути на козаків, він відрядив до Запорожжя ротмістра Хмелецького. Прибувши до Січі, Хмелецький від імені Потоцького

наказав повстанцям негайно розійтись і покинути Запорозжя. Хмельницький відповів, що це буде тільки тоді, коли сам коронний гетьман і всі польські пани покинуть Україну.

Діставши таку відповідь, Потоцький спішно вирушив із коронним військом на південь і зайняв усі дороги, що вели на Запорозжя. Сам він з передовим полком став у Черкасах, а польний гетьман Мартин Калиновський з другим полком — у Корсуні і його околицях, інші полки — в маєтностях Олександра Конєцпольського, а також у Каневі, Богуславі тощо. Коронне військо налічувало близько 15 тисяч чоловік. Коронний гетьман намислив зараз же, як тільки прийде підмога, в тому числі реєстровці, спуститися вниз по Дніпру на Запорозжя і швидко погасити це вогнище повстання. Королю він писав, що у Хмельницького поки що тільки три тисячі козаків, але тут же застерігав: «Не дай боже, щоб вони вийшли на Україну: ці три тисячі швидко перетворяться на сто тисяч».

Одержавши звістку про наміри Потоцького, Хмельницький і старшина постановили не дати ворогові заглибитись у Запорозжя. На світанку 22 квітня 1648 року двохтисячне козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким вирушило з Січі¹.

Весна цього року була дуже рання. Гаряче сонце давно вже розтопило сніг і оживило природу. Біліло тільки в балках і байраках. Але то цвіли дикі яблуні і груші. Зелений килим високих трав застилав землю до самого обрію. Під блакитним небосхилом, у хвилях прозорого повітря купалися жайворонки. Їхні голоси майже не долинали до землі. Тишу порушувало тільки стрекотіння коників у траві та бриніння бджіл, що збирали нектар на польових квітах. Іноді вгорі чувся пронизливий шум. То кілька орлят плівло низько над землею, прорізуючи густе повітря тугими крильми і виглядаючи здобич у зеленій гушавині.

Все це раптом змінилося, коли перші лави козацької кінноти

¹ Окремий козацький загін на чолі з полковником Максимом Нестеренком обложив Кодак, який за кілька місяців і капітулював.

вступили в степ. Коні безжалісно топтали стрункі стебла молодих трав. Кіннота прокладала дорогу піхоті. Слідом за нею посувалася артилерія, прикрита з боків пішими куренями. А ззаду скрипів обоз. Сірі круторогі воли, запряжені по три і чотири пари, тягли величезні, навантажені до самого верху й обтягнуті шкурами вози. На деякій відстані від обозу чабани гнали стада худоби й отари овець. Все це тупотіло, іржало, ревла, скрипіло, разганяючи птахів і лякаючи звірів.

Легенький ранковий вітерець ворухив різнобарвні козацькі прапори. Сонячне проміння вигравало на визолочених кулях високих бунчуків.

Козаки прямували на північний захід по дорозі, яка вела на Крилов і далі на Чигирин. У поході Хмельницький дістав більш докладні вісті про ворога. Виявилось, що авангард польського війська складався з двох частин: перша (близько шести тисяч чоловік) на чолі з сином коронного гетьмана Стефаном і комісаром Шембергом ішла на південь тією ж дорогою, якою на північ простували запорожці; друга — реєстровці (близько трьох тисяч чоловік) і частина жовнірів на чолі з Барабашем спускалася Дніпром на човнах.

Передусім треба було відколоти від коронного війська реєстрових козаків. З цією метою до Дніпра було відправлено дозорців. Як тільки човни Барабаша наблизились до Кам'яного Затону (тепер село Дніпрокам'янка Дніпропетровської області), дозорці запропонували реєстровцям покинути панів і перейти на бік повстанців. Незважаючи на заборону старшини, реєстровці скликали чорну раду¹. Барабаш, Караїмович та інші старшини зі зброєю в руках кинулись на козаків, але зразу ж були вбиті. Рада постановила приєднатися до запорожців. Обравши собі за старшого Філона Джалаля, реєстровці з усім військовим майном і гарматами рушили на Жовті Води — назустріч повстанцям.

¹ Чорна рада — від слова чернь, тобто простий народ; так називали ради без старшин.

4 травня козацькі розвідники затримали жовнів з авангарду Стефана Потоцького. Бранці розповіли, що їхнє військо вже перейшло Жовті Води. Запорожці спішно вирушили йому назустріч. Тим часом Стефан Потоцький, довідавшись про повстання реєстровців, повернув на правий берег Жовтих Вод, став табором і почав обкопувати його глибокими ровами. Він сподівався утримати цю позицію до підходу головних сил польського війська. На другий день, коли ще йшли роботи, запорожці з'явилися під табором і зразу пішли в атаку. В той час, як козацька піхота штурмувала табір від Жовтих Вод, Хмельницький з кіннотою і татарами напав на ворога з тилу. Втративши кілька тисяч убитими, Стефан Потоцький почав відступати. Але 6 травня рештки його війська було оточено в урочищі Княжі Байраки і розбито вщент. Наклали головою сам Стефан Потоцький і Шемберг; п'ятдесят шляхтичів і кілька тисяч жовнів було взято в полон.

В цей час коронний гетьман Микола Потоцький з головними силами повільно просувався на південь. Він мав уже близько двадцяти тисяч війська і понад сорок гармат. 3 травня польське військо зупинилося на південь від Чигирина, за сто чотирнадцять кілометрів од Жовтих Вод. Всі спроби коронного гетьмана дістати язика не мали успіху. Тоді він вирішив, що військо його сина само впорається з запорожцями, а йому треба «гасити пожежу на волості», і дав наказ відступати. На другий день його військо було вже під Чигирином. Тут розвідники донесли коронному гетьману, що чули гуркіт великого бою, який точився у Княжих Байраках. Потоцький міг догадатись, що мова йде про бій його сина з козаками. Проте він не поспішав на допомогу, а подався через Боровицю на Черкаси. Тільки 9 травня втікач з Жовтих Вод приніс йому звістку про повний розгром польського авангарду. Зарозумілий магнат не повірив і велів ув'язнити вісника. Незабаром, однак, надбігли інші втікачі і повідомили про події біля Жовтих Вод. Розлючений коронний гетьман почав мститися на мирному українському населенні. Коли польське військо 10 травня прибуло до Корсуня, він дав наказ пограбувати місто і потім спалити

його. Тут же, під Корсунем, поблизу ріки Росі, Потоцький обрав місце для табору і почав споруджувати укріплення.

Вранці 15 травня, оглядаючи в підзорну трубу околиці, польські воєначальники побачили на обрії якихось піших і кінних людей. Побілих свитках зразу впізнали повстанців. Це був загін Максима Кривоноса, посланий Хмельницьким наперед головного козацького війська. З Кривоносом було всього кілька сот козаків. Потоцький дав наказ війську бути наготові. Але козаки не поспішали. Ввечері до них підійшли загін піхоти і артилерія. Проте й тепер їхні роз'їзди лише здалека розглядали польський табір, вивчаючи його укріплення, кількість і розташування частин.

Скоро надійшли і головні козацькі сили.

Табір Потоцького стояв на високому і вигідному для оборони місці. З одного боку його захищала ріка Рось, з трьох інших — глибокі окопи. Підступи до табору охороняли артилерія і піхота. Вибити ворога з таких позицій було дуже важко. Тому Хмельницький і старшина вирішили примусити поляків залишити свій добре укріплений табір. Ввечері того ж дня жовніри «захопили» одного козака. Поставлений на тортури, він сказав, що Хмельницький прийшов із 47-тисячним військом, а за останній день до нього прибуло ще п'ятнадцять тисяч, нарешті, під Корсунем стоїть нібито і сам хан з великою ордою. Це був невідомий герой, посланий Хмельницьким, щоб ошукати ворога.

Потоцький наказав стягти голову козакові, але слова полоненого посіяли в ньому сумнів і страх. Пізно ввечері він скликав військову раду. На раді не було однастайності: Калиновський пропонував заграду. На раді не було однастайності: Калиновський пропонував заграду. На раді не було однастайності: Калиновський пропонував заграду.

Провести польське військо зголосився козак Самійло Зарудний,

який служив при Потоцькому. Тієї ж ночі він потай сповістив запорожців, якою дорогою поведе Потоцького. Діставши такі вісті, Хмельницький відрядив на чолі з Максимом Кривоносом загін, який мав випередити ворога. В урочищі Горохова Діброва, інакше Крута Балка (за 10 кілометрів од Корсуня), Кривоніс зробив засідку. Його козаки перекопали глибоким ровом те місце, де дорога, що нею мало йти польське військо, спускалася в багnistий яр; по боках дороги зробили завали з дерев і поставили в чагарнику гармати.

Вранці 16 травня польське військо залишило табір. Усередині пересувалися вози з різним майном і артилерія; по боках щільними рядами йшла піхота, драгуни і шляхта. Було тихо навколо. Ніщо не вказувало на близькість ворога. Вже частина обозу й артилерія почали спускатися в долину. «Стій, стій!» — закричали раптом передні жовніри... Дорогу перетинав глибокий і широкий рів. Спуск був такий крутий, що спинити вози годі було й думати. Вони котились, наїжджаючи один на одного, і перекидалися разом з кіннями і людьми. Зчинилася страшенна метушня. В цей час із засідки вдарили козацькі гармати, мушкети й самопали. Жовніри пробували повернути назад або розсипатись, але скрізь були окопи і завали. Артилерія зав'язла в багні. «Наші,— писав, згадуючи ці події, польський учасник,— опали в цей яр, як у мішок; іти далі було неможливо, бо дорогу перекопано і перегороджено». Несподівано в тилу польського війська з'явився Хмельницький з козацькою кіннотою і татарами. Вершники мчали лавою з високо піднятими шаблями і нахиленими списами. Татари пронизливо кричали: «Алла, алла!» Козаки Кривоноса рушили на ворога з засідки. Поляки опинилися між двома вогнями. Потоцький зовсім розгубився. Шляхта і драгуни в безладді кинулися врзнібіч. Потоцький наказав їм спішитись і взятися за мушкети. Цим скористалася челядь: вона сіла на коней і зникла з поля бою. В польському війську все змішалось. Мало кому вдалося врятуватися. Козаки захопили в полон обох гетьманів — Потоцького і Калиновського, вісімдесят чоловік «знаменитої шляхти високого роду», сто двадцять сім офіцерів, п'ятсот вісімдесят слуг, шістдесят три сурмачі, вісім

тисяч п'ятсот двадцять чоловік рядових жовнірів. Величезні були і трофеї. Козаки взяли сорок одну гармату, дев'яносто чотири корогви, намети, вози з провіантом, бойовими запасами, зброєю, багато коней тощо. Потоцького, Калиновського і частину інших панів Хмельницький наказав відправити до Криму — «в подарунок ханові». Козаки ж зазнали мізерних втрат — сімдесят чоловік убитими і дев'яносто п'ять пораненими.

Грім козацьких гармат на Жовтих Водах і під Корсунем збудив весь український народ і став сигналом до повсюдного повстання селян, міщан і козаків проти польсько-шляхетського панування. Доповстанців пристали також козацька старшина, частина дрібної української шляхти і православного духовенства, що були незадоволені національним і релігійним гнітом. Старшина й українське шляхетство прагнули захопити землі польського панства і перетворитися на правлячий клас на Україні. Разом з тим вони намагалися стримати поривання поневолених мас народу знищити кріпосницькі порядки. Невання поневолених мас народу визвольної війни становило селянство, керівництво нею захопили старшина й українське шляхетство.

З-під Корсуня козацьке військо рушило на Білу Церкву. Людність усюди радісно зустрічала своїх визволителів. Повсталі селяни й міщани оголошували себе козаками, обирали отаманів і запроваджували козацькі порядки. До козацького війська приставали нові й нові повстанські загони. Незабаром розгорілося повстання на Волині, в Галичині й Буковині. Майже вся Україна покозачилась. Повстання перекинулось також у Білорусію і Польщу. Там повстанці теж називали себе козаками.

Шляхта в нестямі бігла світ за очі. Своїми заячими вухами, як глузував український літописець, вона ловила все, що нагадувало небезпеку. Всюди їй привиджувались козаки і Хмельницький. Ледве почує хто, як десь трісне сухе дерево, зараз ладен з переляку тікати хоч до Гданська. Не один шляхтич, прокинувшись зі сну, кричав з жаху: «Хмельницький!!!»

Народ висунув із свого середовища безліч самовідданих і талано-

витих ватажків. Усім відомі імена славного керівника селянських загонів Максима Кривоноса і таких героїв визвольної війни, як колишній кріпак, чернігівський полковник Мартин Небаба, полковник Данило Нечай, Іван Богун тощо. Всі вони полягли в боротьбі за визволення українського народу з польсько-шляхетського ярма. Народ увічнив їхню пам'ять у своїх зворушливих, прекрасних думах, піснях, переказах...

Ой Морозе-Морозенку,
Славний ти козаче!
Ой по тобі, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче,—

співали в народі про одного з улюблених героїв, полковника Морозенка.

Зазнавши поразки на Жовтих Водах і під Корсунем, Річ Посполита нагромаджувала сили проти повсталого українського народу. Подолати польських панів можна було лише з допомогою Російської держави. Тому Хмельницький вже 8 червня, зараз же після перших перемог, звернувся з листом до російського царя. Український гетьман висловив бажання всього українського народу віддатися під владу Росії. Але ні внутрішнє, ні зовнішнє становище Російської держави не дозволило російському урядові здійснити тоді це бажання.

На початку вересня велике польське військо, йдучи з заходу, наблизилося до села Пилявців¹ і стало табором. Тут були гусарські і драгунські полки, наймана німецька піхота, двірські магнатські частини і сила-силенна шляхетських загонів.

У польському таборі зібралося багато знатного панства: сім воевод, п'ять каштелянів, шістнадцять старост. Ніхто не бажав коритися старшому. Між командирів не припинялися суперечки і чвари.

На чолі численного польського війська стояли три воєначальники-магнати: князь Доменик Заславський, Микола Остророг і Олександр

¹ Пилявці розташовані між Литином і Старокостянтиновом, на Поділлі.

Конецпольський. Жоден із них не був ні знавець військової справи, ані завзятий вояк. Навпаки, Заславського всі знали як розпеченого пана, котрий над усе ставив розкішне й солодке життя. Остророга вважали за людину, обізнану не в військових порядках, а в старих латинських книгах. Що ж до Конецпольського, то це був хоч і спритний, але недосвідчений вояк.

Глузуючи з польських воєначальників, Хмельницький назвав Заславського «периною», Остророга — «латиною», а Конецпольського — «дитиною».

Козацьке військо підійшло до Пилявців зі сходу. Супротивників розділяла тільки річка Пилявка. Поляки розташувалися на її лівому березі, козаки — на правому. Посівши вигідні позиції, козаки добре укріпили їх шанцями і возами, поставленими в шість рядів: перед шанцями на високих валах розмістили гармати. Греблю через річку також зайняв один із козацьких загонів.

Розвідавши ворога, Хмельницький вирішив розколоти його сили — заманити частину шляхти на правий берег. Увечері 11 вересня козацький загін покинув греблю.

Поляки зараз же переправили через неї кілька полків на правий берег, створивши тут плацдарм.

Через день козаки почали наступ. Вийшовши із табору, вони напали на польський плацдарм, вибили ворога з позицій і погнали на греблю. Одночасно почався обстріл греблі козацькою артилерією. Щоб припинити відступ, польські воєначальники кинули в контратаку нові частини.

Але на греблі утворилася пробка. В неймовірній тісноті польські частини напірали одна на одну, ламали ряди. В цей критичний момент Кривоніс перейшов на лівий берег ріки й атакував польський табір з тилу. Зчинилась паніка. Безталанні польські воеводи ледве самі втекли. Заславський навіть загубив знак влади — булаву. Не добитки, або «пилявчики», як їх глузливо звали козаки, тікали так швидко, що деякі за три доби пробігли близько трьохсот кілометрів і опинилися аж у Львові. Інші, як пише очевидець, «зупинилися тільки

коло самої Вісли, аби втерти піт з чола і заспокоїти серце, що било в груди, немов важкий молот».

Козаки захопили польський табір і взяли величезні трофеї.

Переслідуючи ворога, козацьке військо підступило до Львова, а потім обложило Замостя. В цей час у Польщі обирали нового короля, бо Владислав IV помер на початку травня. Магнати і католицьке духовенство висунули кандидатуру єпископа Карла, брата померлого короля. А шляхта центральної Польщі стояла за Яна Казимира, другого брата Владислава IV.

Щоб посилити розбрат і ворожнечу між польського панства і в такий спосіб послабити супротивника, Хмельницький заявив, що буде підтримувати кандидатуру Яна Казимира. Останній, з свого боку, оголосив, що хоче укласти з козаками мир.

Провадити успішну боротьбу з панською Польщею можна було тільки після перепочинку й серйозної підготовки. Магнати і шляхта ще мали в своїх руках велику силу. Ось чому Хмельницький і старшина вирішили укласти з Яном Казимиром перемир'я. Пізньої осені козацьке військо з-під Замостя рушило назад і наприкінці грудня 1648 року вступило в Київ.

Далеко за місто вийшли кияни зустрічати своїх визволителів. Коли передні лави козацтва на чолі з Хмельницьким з'явилися біля Золотих воріт, їх привітали духівництво й учні Могилянської колегії. Буреаки славили козацького гетьмана і декламували на його честь латинські вірші.

З Києва Хмельницький відрядив до Москви свого представника, полковника Мужилівського, з проханням подати Україні військову допомогу. А сам невдовзі поїхав у Переяслав, куди повинні були прибути королівські комісари.

В лютому 1649 року в Переяславі почалися переговори. Вже в перші дні стало ясно, чого хочуть комісари. Їхній голова, український магнат Адам Кисіль, заявив, що Польща помириться з козаками і забуде всі їхні «провини», коли вони згодяться на 15-тисячний реєстр, зірвуть союз із ханом і вирушать у похід на Крим. Інакше кажучи,

польські дипломати хотіли відколоти реєстрових козаків від повсталого народу і вивести їх у Крим, щоб потім навалитись на Україну всіма силами.

Але Хмельницький рішуче відкинув ці підступні умови. «Від черні не відступлю,— заявив він,— бо то — права рука наша. Щоб ви, винищивши хлопів, не вдарили на козаків». А на пропозицію вирушити на Крим сказав: «За кордон на війну не піду, шаблю на турків і татар не підніму; доволі нам діла і на Україні». Комісари покинули Переяслав з порожніми руками.

Навесні 1649 року король вирядив на Україну нове військо. На чолі його стояли магнати Фірлей і Лянцкоронський. Хмельницький вирушив йому назустріч. За козаками ішов і хан з ордою. Коли українське військо вступило на Волинь, Фірлей і Лянцкоронський засіли в містечку Збаражі. Почалась облога укріплення. Під самими його стінами козаки насипали високий вал, витягли на нього гармати і стали засипати ворога ядрами й кулями.

Становище обложених щодень гіршало. Але в цей час козаки дізналися, що на Волинь вступило і вже підходить до Зборова друге польське військо на чолі з Яном Казимиром. Хмельницький зараз же непомітно вирушив з-під Збаража назустріч королеві. На місці лишився тільки невеликий загін, щоб продовжувати облогу.

Зборів стоїть на тому місці, де річка Стрипа, що тече з півночі на південь, виходить із вузького озера в низьку та багнисту долину. Під час дощів ця місцевість ставала непрохідна. В трясовині тонули вози, воли, коні й люди. Поодинокі стежки, якими вдавалося пройти через це море грязюки, були відомі тільки небагатьом місцевим жителям.

Підійшовши до Зборова, Хмельницький розташував козаків і татар у діброві та глибоких ярах на лівому березі Стрипи.

Одночасно біля села Млиновці, з протилежного боку Зборова, зупинилось королівське військо. Напередодні пройшла злива, і вода зірвала мости, що сполучали у Зборові обидва береги Стрипи. Тому король звелів 4 серпня навести мости, щоб п'ятого розпочати

переправу війська на лівий берег. Звідси він думав вирушити через Озерне далі — на Тернопіль.

Вранці 5 серпня, коли польське військо почало переправу, над Стрипою стояв густий туман. Невдовзі піхота, кіннота, частина артилерії і обозу вже були на лівому боці.

Місцева людність всіма засобами підтримувала козаків. Селяни непомітно провели частину козацького війська через Стрипу, в тил полякам. Саме в той час, коли майже все польське військо з королем переправилось на лівий берег, у місті задзвонили в дзвони. Це був умовний знак. Його подали козакам зборівські міщани. Козацька і татарська кіннота, як хмара, котру гонить вітер, двома величезними лавами рушила на королівське військо. Польські воєначальники зовсім не догадувались, що козаки так близько. Жовнірів охопив жах. Зчинилася паніка. Обозні слуги повернули назад і разом із возами застрягли на мостах. Шляхта із посполитого рушення кинулась урозтіч. Дарма король робив спроби зупинити її. Він хапався за держал-на прапорів, за уздечки коней, погрожував, благав: «Не кидайте мене, панове, не забувайте вітчизни, пам'ятайте славу предків ваших». Ніщо не допомогло. Першої ж ночі із табору втекло шляхетство цілих семи повітів.

Наближалась катастрофа. «Вже кілька століть, — писав королівський секретар, — Польща не була в такій небезпеці, як 5 серпня». Ян Казимир під тим приводом, начебто хоче очолити посполите рушення, яке посувалось до Збаража, готувався до втечі. Наступний день мав остаточно вирішити долю королівського війська. В цих умовах Оссолінський, що був у польському таборі, спробував будь-якою ціною відірвати від козаків татар. До хана було відправлено листа. Того ж дня потай од Хмельницького хан послав у польський табір своїх мурз на переговори.

6 серпня вранці битва відновилася. Козаки безперервно штурмували польський табір і вже завдали ворогові величезних втрат. Наближалась остання хвилина. Але саме в цей час Хмельницький дістав звістку про зраду татар. Хан уклав перемир'я з королем. За зраду

козаків йому обіцяли сплатити двісті тисяч талерів і відновити «упоминки» — данину. Крім того, король дозволив татарам грабувати Україну й брати в неволю її людність.

Підписавши угоду з королем, хан заявив Хмельницькому, що зараз же з'єднається з поляками, якщо козаки не укладуть миру з Польщею. В таких скрутних умовах неможливо було вести війну далі, і Хмельницький мусив розпочати переговори з Яном Казимиром. 8 серпня укладено так званий Зборівський трактат. За цим трактатом у козацькому реєстровому війську мало бути вже сорок тисяч чоловік, польські війська позбавлялися права вступати на територію трьох воєводств — Київського, Брацлавського і Чернігівського, тобто в Східну Україну. Влада тут лишилась у руках Хмельницького.

Зборівський трактат не задовольнив ні український, ні польський бік. Не того домагалися українські селяни. Вони всі хотіли бути козаками. Нарешті, після укладення миру в Східну Україну посунула шляхта, вигнана звідти своїми підданими. Шляхтич повертався до свого розореного маєтку і, зрозуміло, починав мститися на селянах, свого розореного маєтку і, зрозуміло, починав мститися на селянах, вимагав від них повинності. Але тепер селяни вважали себе за козаків. Повсюди на Україні почали вибухати повстання проти панів і козацької старшини.

Польща, із свого боку, прагнула повністю придушити повстання й відновити довоєнні порядки. Особливо лютували магнати Вишневецькі, Потоцькі, Конєцпольські, яких козацтво не впустило в їхні українські маєтки.

В ході визвольної війни формувалася українська національна державність. На Україні було створено свою систему управління: військо, суд, фінанси. Всю звільнену від ворога територію поділено на шістнадцять великих округ — полків. Центром полку було місто або містечко. На чолі полку стояв полковник із підпорядкованою йому полковою старшиною (обозний — начальник артилерії, суддя, осавул, писар). Полки поділилися на сотні. Сотнею керував сотник разом із сотенною старшиною. Козаки, що проживали на території сотні — по містах, селах і хуторах, — складали громади та обирали громадських

отаманів. Отже, полк, як і сотня, становив не тільки військову, але й адміністративно-територіальну одиницю.

Міщани об'єднувались у міські громади. Вони обирали війта й інших старшин.

Над усіма цими установами стояв гетьман. Він керував військом і правив краєм разом із генеральною старшиною. Гетьман же призначав на посади полкову і сотенну старшину. Обговорювати найважливіші питання військового й політичного характеру збирали військові ради.

Політичним центром України став Чигирин. Там була резиденція гетьмана і вищої військової адміністрації. В Чигирині з наказу гетьмана заснували монетний двір. Тут же була державна скарбниця. Невеличке місто, яке раніше поза межами України мало хто й знав, тепер стало цікавити політиків усіх країн. До Чигирини приїздили дипломати з Польщі, Росії, Криму, Туреччини, Молдавії, Австрії, Семиграддя, Венеції, Англії.

В цей час великої уваги надавалось організації війська, виготовленню зброї, пороху тощо. Добре була налагоджена українська розвідка. Сміливим козацьким розвідникам вдалося проникнути навіть у королівський палац у Варшаві.

Державний апарат, створений на Україні, захищав передусім інтереси феодалів — козацької старшини і шляхетства. Але в той же час він відігравав велику роль у боротьбі українського народу за своє визволення з-під влади Польщі.

На початку 1651 року Польща, зібравши свіжі сили, знову розпочала наступ на Україну.

Вночі проти 10 лютого польські загони, очолювані М. Калиновським і С. Лянцкоронським, вдерлися на Брацлавщину й захопили містечко Красне. Під час жорстокого бою наклав головою славний Данило Нечай, брацлавський полковник. Смерть Нечая була тяжкою втратою для українського народу. Із Красного панське військо рушило на Шаргород, Мурахву, Стіну, Ямполь і наприкінці лютого було вже під Вінницею.

Вірломний напад панів викликав велике піднесення народно-визвольного руху. Польський сучасник, шляхтич Освенцім, писав, що проти Польщі повстала вся Україна: «дорослі й малі, молоді і старі рушили, думаючи не про що інше, як тільки про нашу загибель».

Хмельницький став збирати військо і покликав на допомогу хана Іслам-Гірея.

Під Вінницею панам не пощастило. Місцеві козаки й міщани під керівництвом полковника Івана Богуна відкинули ворога. Калиновський і Лянцкоронський мусили повернути на Бар, а потім на Кам'янець-Подільський і, нарешті, почали відступати на захід, назустріч головному коронному війську.

Польські пани пестили надію справити криваву тризну на Україну — придушити народно-визвольний рух. На чолі головного війська ні — придушити народно-визвольний рух. На чолі головного війська збирався стати сам Ян Казимир. 20 квітня він приїхав із столиці до Любліна і тут був зустрінутий папським нунцієм¹. Під час відправи нунцій від імені «святого отця» урочисто благословив польське воїнство «винищити схизматиків»² і відпустив йому всі гріхи. Потім нунцій проголосив короля «оборонцем святої віри» і вручив йому подарунок папи — освячений золотий меч. Отже, проти українського народу було оголошено «хрестовий похід».

У червні головне польське військо на чолі з королем підійшло до Берестечка (на Волині). В цей момент король дістав тривожні вісті: в глибокому тилу, під Краковом, спалахнуло повстання польського селянства, на чолі якого став Костка-Наперський.

Повстанці громили шляхетські маєтки й винищували панів. Ходили також поголоски, що Костка-Наперський відрядив своїх представників до Хмельницького і буде діяти спільно з козаками. Ці вісті так налякали короля, що він зараз же послав під Краків дві тисячі чоловік із свого війська.

Саме тоді під Берестечко підійшли козаки й татари. Українське

¹ Нунцій — представник римського папи.

² Схизматиками називали православних, тобто українців.

військо разом із ордою налічувало близько двохсот тисяч чоловік, польське — близько ста п'ятдесяти тисяч, але поляки були далеко краще озброєні й мали численну артилерію.

20 червня почалася вирішальна битва. Польські гетьмани кинули в бій всі свої сили. Але їхня спроба прорвати правий фланг, де стояли козаки, зазнала невдачі. Тоді польські воєначальники змінили тактику і спрямували головний удар на лівий фланг, де займала позиції орда. Проти татар було зосереджено і всю польську артилерію. Орда не витримала удару, покинула табір і почала панічно тікати.

Хмельницький кинувся доганяти хана, щоб умовити його повернутися. Але той наказав схопити Хмельницького. Зрада хана завдала великої шкоди українському війську. Польські воєначальники, скориставшись з відсутності Хмельницького і втечі орди, оточили козацький табір з трьох боків. З четвертого козаків захищало болото. Настали тяжкі дні облоги. Козаки мужньо і самовіддано відбивали безперервні штурми ворога.

Одного дня на острові серед багна невеличкий козацький загін було оточено численною польською частиною. В знак того, що вони вже не думають про порятунок, козаки викинули в болото все своє майно і мужньо зустріли ворога. В нерівному бою всі вони невдовзі полягли.

Сміливий, ініціативний полковник Іван Богун взявся вивести військо з оточення. Козаки заходились робити переправу. Оскільки не було ніякого будівельного матеріалу, в болото кидали все, що мали під рукою: вози, сідла, кожухи тощо. 30 червня, коли «гребля» була вже майже закінчена, польське військо з усією силою вдарило на козаків і вдерлось до їхнього табору. Багато мужніх борців загинуло в запеклому бою. Козаки втратили також майже всю артилерію. Однак значна частина війська разом із Богунем вирвалася з оточення.

В цей час, коли козаки билися з польським військом під Берестечком, на Лівобережну Україну вдерлося велике литовське військо на чолі з Радзивілом. 28 червня біля міста Ріпки, під Черніговом,

Радзивіл розбив невеликий загін полковника Мартина Небаби. В бою загинув і сам славний Небаба. За місяць литовці зайняли Київ. З усіх сторін надходили також смутні вісті про татар. Повертаючись у Крим, орда палила українські села і містечка й гнала людину у неволю.

Здобувши козацький табір під Берестечком, польське військо розділилося на дві частини. Шляхта із посполитого рушення так була налякана повстанням польських селян, що зараз же повернула у Польщу. З нею пішов і король. Але магнати Микола Потоцький, Мартин Калиновський¹ і Ярема Вишневецький зі своїми двірськими командами й коронним військом рушили на схід, слідом за відступаючими козаками.

Селяни, почувши про наближення ворога, тікали з родинами і майном у ліс, а все, що лишалося, палили. 4 серпня шляхтич Мясковський, оповіщаючи короля про становище на Україні, писав: «Ні міст, ні сіл — саме поле і попіл. Не видно нікого живого: ні людей, ні звірів, тільки птахи в повітрі». Другий очевидець двома тижнями пізніше повідомляв із Фастова: «Не лишилося жодного хлопа, всі як із міст, так і з сіл пішли разом з козаками, відправивши наперед все своє добро й худобу і не думаючи про мир».

Великі повстанські загони приступили до Києва і обложили його. Радзивіл мусив здати місто і пробиватися на з'єднання з коронним військом.

На чолі українського війська знову став Богдан Хмельницький, якому вдалося вирватися з ханського полону. Козацький гетьман звернувся до народу з закликом рятувати вітчизну. І тепер, як і раніше, з усіх сторін удень і вночі до головного козацького війська йшли повстанці.

Коронне військо хоч і з'єдналося з Радзивілом, але втратило надію на розгром козацтва. 18 вересня 1651 року в Білій Церкві

¹ Миколу Потоцького і Мартина Калиновського незабаром після Корсунської битви повернено з Криму за викуп, і вони знову зайняли свої посади.

між Хмельницьким і польськими гетьманами укладено новий трактат: тепер реєстрових козаків мало бути не сорок, а двадцять тисяч, і проживати вони могли тільки в Київському воєводстві. Окрім того, на Східну Україну мало прийти «на лежи» коронне військо.

Хоч і тяжкий був Білоцерківський мир, але, як бачимо, польським панам не вдалося повністю підкорити Україну.

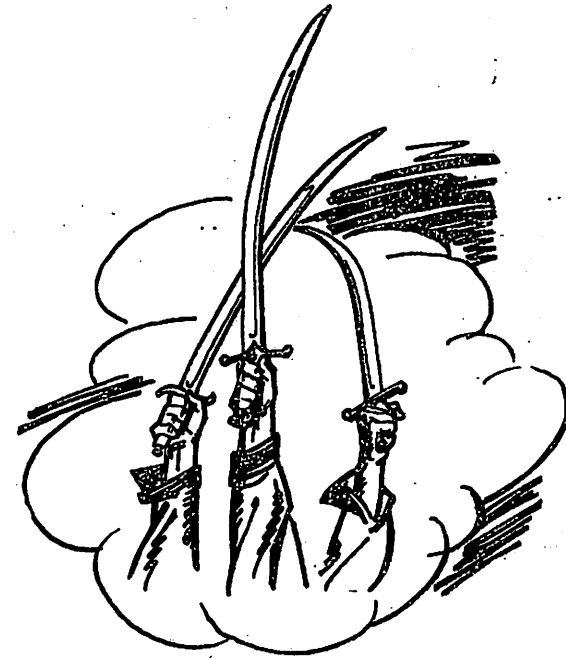
У своїй кривавій боротьбі з Польщею український народ покладав надії на братню Росію. І російський народ увесь час допомагав йому. На Україну, де лютували голод і розруха, із Росії везли хліб, сінь і інше продовольство, а також селітру, порох, зброю, в тому числі гармати. Багато селян, городян і донських козаків переходило з Росії на Україну і вступало до козацького війська. Ці росіяни пліч-о-пліч з українцями проливали свою кров за визволення України. Під час війни багато українських селян і міщан, рятуючись від оскаженого ворога, переходило до Росії. Російський уряд давав їм землі й дозволяв селитися поблизу українського кордону. На річках Тихій Сосні, Дінці українські переселенці заснували чимало слобід. У межах Російської держави з'явився залюднений українцями цілий новий край — Слобожанщина. Тут також виникло козацтво.

Прагнення українського народу возз'єднатися з братнім російським народом в одній державі було зумовлене не тільки спільністю їхнього походження, спорідненістю мови, культури. В Росії на той час кріпацтво набуло меншого розвитку, ніж у Польщі. Крім того, там існували великі території — майже вся Північ, Сибір, Дон, Яїк, Терек, — де кріпацтва не було взагалі. Нарешті, в козацьких краях, передусім на Дону і Яїку, населення мало самоврядування. Отже, борючись за возз'єднання, простий український люд сподівався посісти в межах Росії становище, яке займало там козацтво.

У своїй героїчній боротьбі з панською Польщею український народ уславив себе великими перемогами над ворогом, але в той же час зазнав і найтяжчих втрат. Наближався критичний момент. В кінці 1653 року магнати і шляхетство напружили всі сили, готуючись покінчити з визвольним рухом на Україні. Підступний хан, невірний

союзник Хмельницького, чекав тільки слушної години, аби вчинити нову зраду. Саме в цей час, 1 жовтня 1653 року, Земський Собор у Москві ухвалив возз'єднати Україну з Росією й оголосити Польщі війну. 8 (18) січня 1654 року знаменита Переяславська Рада одноставно схвалила цю постанову.

Возз'єднання України з Росією мало велике історичне значення. Воно передусім зміцнило дружбу трударів України й Росії, об'єднало їх у тривалій героїчній боротьбі проти спільних соціальних ворогів — поміщиків, царизму, буржуазії.

ТО НЕ ВІТЕР В ПОЛІ ГРАЄ,
НЕ ОРЕЛ ЛІТАЄ —
ОТО СІРКО З ТОВАРИСТВОМ
ПО СТЕПУ ГУЛЯЄ.

Народна дума

НА ВАРТІ

Після Переяславської ради російське військо разом з українськими козаками вирушило в похід на Польщу.

Могутніми спільними ударами росіяни й українці відкинули польське військо далеко на захід. Польща втратила Західну Україну, всю Білорусію і вже збиралася відмовитись від цих земель. Аж тут у російсько-польські справи поспішила втрутитися Швеція. Скориставшись із поразки Польщі, Швеція швидко захопила Варшаву і зайняла польські землі. Король Ян Казимир утік у Сілезію і ладен був зректися престолу.

Виступ Швеції змінив ситуацію. Росія прагнула здобути східне узбережжя Балтійського моря, захоплене Швецією, і не могла

допустити посилення своєї північної сусідки. Ось чому російський уряд, не припиняючи війни з Польщею, розпочав воєнні дії проти Швеції. Але скоро виявилось, що Росія не може одночасно воювати на два фронти. В зв'язку з цим цар уклав мир із Швецією, а потім, 1667 року, — в селі Андрусові перемир'я з Польщею. За Андрусівським перемир'ям Росія повернула Польщі всю Правобережну Україну, крім Києва, залишивши за собою тільки Лівобережну Україну. Дніпро став межею між двома державами.

Укладаючи перемир'я, а пізніше, 1686 року, і мир з Польщею, Росія хотіла також укріпити свої південні кордони, забезпечити себе з боку Криму і Туреччини. Справді, кримський хан і турецький султан почали довгу, криваву боротьбу за Україну. Майже щороку татарсько-турецькі орди вдиралися в українські землі, палили села і міста, грабували, вбивали і брали в полон людей.

Одночасно Польща, здобувши Правобережжя, почала винищувати там козацтво. Знову повернулися на старі місця пани і заходились обертати людей на кріпаків. Магнати і шляхта мстилися на своїх колишніх підданих.

Український народ вів самовіддану боротьбу з польськими, турецькими і татарськими загарбниками. І в цій тяжкій боротьбі незмінну допомогу йому подавало запорозьке козацтво. Після возз'єднання України з Росією помітно змінилося становище Запорозжя. Царський уряд визнав за запорозьким військом ті права, якими користувалися в Російській державі інші козацькі війська: право на самоврядування і прийняття (хоч і неофіційно) втікачів. Згодом уряд почав посилати на Запорозжя платню грішми, зброєю, свинцем, порохом, хлібом.

Межі запорозьких вольностей розширилися на північ, дійшли до рік Самари і Орелі.

Як і раніше, на Запорозжя тікали всі скривджені. Особливо багато було тут вихідців з Правобережжя, де у народі відбирали все, що було здобуто ним під час визвольної війни. Запорозьке козацтво уважно прислухалося до всього, що діялось на Україні, і завжди при-

ходило на допомогу поневоленому люду. Запорожці то з'являлися на Правобережжі, то виходили на Лівобережжя, то споряджали походи на Крим і Туреччину.

Коли на Полтавщині під керівництвом Мартина Пушкаря спалахнуло народне повстання проти польського прибічника гетьмана Виговського, запорожці зараз же вирушили на Лівобережжя. Під проводом кошового отамана Яцька Барабаша вони з'явилися під Полтавою і взяли участь у боях проти Виговського.

Навесні 1663 року польський король Ян Казимир вирішив вдертися на Лівобережну Україну. Король мав намір вогнем і мечем пройти весь край аж до Новгород-Сіверського, з'єднатися там з литовським військом і звідти вирушити на Москву. За королем тягнувся і польський прихвостень, правобережний гетьман Павло Тетеря із своїми поплічниками.

Готуючись до походу на Лівобережжя, Ян Казимир попросив у Криму допомоги. Хан почав збирати велике військо. Татарські мурзи вже заздалегідь ділили ту здобич, яку сподівалися захопити на Україні. Але всі ці задуми було зруйновано запорожцями, на чолі яких стояв кошовий отаман Іван Сірко.

Діставши звістку про наміри хана, запорозькі козаки і загін російського війська, що стояв тоді на Січі, 2 жовтня рушили на південь. За дев'ять днів вони вже були під Перекопом. Їхні передові загони наблизились до міста саме тоді, коли на землю вже спустилася вечірня імла. Осіннє небо запнуло густі хмари. Йшов дрібний дощ. Військо поділилося на дві частини. Піхота з Сірком обійшла Перекоп зліва, переправилась через Сиваш і з півдня увійшла в перекопське передмістя. Кіннота з начальником загону російського війська Коса-говым кинулась на Перекоп з півночі й захопила першу лінію мурів — «Великий кам'яний город». Численну татарську залогу було винищено. Але Перекоп ще стояв, бо лишився незайнятим так званий «Малый город» — головна фортеця, яку охороняли турецькі яничари. Коли й російські воїни вже збиралися йти на штурм «Малого города», заки й російські воїни вже збиралися йти на штурм «Малого города», коли несподівано, — це було вже на світанку, — під Перекоп прийшло

п'ятитисячне татарське військо. Почався бій. Опівдні, зруйнувавши споруди «Великого города», козаки й російський загін з великими трофеями вийшли на Запорожжя.

Зимою король вдерся на Лівобережжя. Руйнуючи все на своєму шляху, пани поволі просувалися на північ. Їм доводилося брати штурмом кожне місто і містечко. Російське військо, лівобережне козацтво і вся місцева людність боронили кожен клапоть землі. Тільки в грудні король дійшов до Глухова. Поріділе польське військо, виснажене безперервними боями, очікувало татарської підмоги. Але підмога не надходила.

На початку грудня Сірко і Косагов з невеликим загоном знову з'явилися під Перекопом. Не вступаючи в Крим, козаки громили татарські кочовища, наганяючи жах на ворога, і з великою здобиччю щасливо повернулися на Січ.

Як бачимо, двома походами на Крим запорожці позбавили Яна Казимира ханської допомоги.

В січні 1664 року під Глуховом, а в лютому під Новгородом-Сіверським польське військо зазнало тяжкого удару і відступило на правий берег Дніпра. З поразки панів скористалася українська людність Правобережжя. Тут почалося народне повстання. І знову на допомогу повстанцям прибуло запорозьке військо на чолі з Сірком. Польські пани на деякий час залишили Правобережжя. Слідом за ними втік і Павло Тетеря.

Один з найбільших походів запорожців на Крим відбувся восени 1667 року. В цей час велика кримська орда Ширин-бея вийшла на Правобережну Україну, щоб допомогти турецькому прихильникові гетьману Дорошенку. Слідом за Ширин-беєм готувався виступити з головними силами і хан. Щодня з Бахчисарая мчали в різні кінці десятки гінців. Кримський володар розсилав останні накази до походу. Але раптом у Північному Криму над татарськими аулами знялися стовпи диму і полум'я. Вмить усе змінилося, в страшенному безладді татари кинулись тікати на південь. Вони мчали верхи на конях, їхали на двоколісних скрипучих гарбах, запряжених волами, ішли пішки,

гнали худобу й овець. Затопивши всі дороги, цей бурхливий потік котився в Кримські гори.

Скоро в Бахчисарай довідалися, що в Крим вступило два запорозькі загани. На чолі одного з них стояв Іван Сірко, на чолі другого — Іван Ріг. Сірко мчав на Кафу. Спустошивши околиці Кафи і виволопивши багато невільників, козаки повернули на улус Ширин-бея. Незабаром і тут, як розповідали сучасники, лишилися тільки коти та пси. Сам хан з почтом і гаремом нашвидку переправився на азіатський берег.

Майже цілий тиждень діяли козаки в Криму, аж поки не повернулася орда Ширин-бея, а ханські недобитки, потроху отямившись, не почали скупчуватись біля Перекопу. Татари хотіли заступити козацьким загонам дорогу під час повернення на Запорожжя. Однак козаки і цього разу щасливо повернулись на Січ із великою здобиччю. Окрім того, вони привели з собою кілька тисяч визволених невільників.

Влітку 1672 року на Поділля вдерлося велике турецьке військо на чолі з султаном Магометом IV. До нього зараз же приєднався Дорошенко. Разом з Дорошенком турки розбили польське військо, зайняли Кам'янець-Подільський і рушили на Львів. Розгублені польські пани поспішили укласти з султаном ганебний мир, заплативши за нього Правобережною Україною. Султан узяв собі Поділля, а Брацлавщину і Південну Київщину віддав своєму васалу Дорошенку.

На Правобережжі почалися часи турецького панування. Те, чого не встигли спалити і зруйнувати польські пани, тепер спустошували турки і татари. Турки зруйнували майже всі міста, в тому числі Умань, Білу Церкву, Брацлав, Лодижин. Чимало населення було вивезено, забрано в неволю. Декому вдалося перейти на Лівобережжя. Літописець Самійло Величко, відвідавши трохи пізніше ці місця, так описував свої враження: «Поглянувши навколо, бачив просторі... поля і розлогі долини, ліси і великі сади, і прекрасні діброви, ріки, стави і озера запустілі, непотрібною лядиною зарослі. Бачив до того ж на

різних там місцях багато кісток людських, сухих і натих, тільки небо собі за покрив маючих». На безлюдних просторах можна було тільки де-не-де зустріти спустілі замки, високі вали яких перетворилися на сховисько для звірів, а напівзруйновані мури, вкриті мохом і бур'яном, — на притулок для гадюк.

Туреччина і Крим готувалися до нових походів, мріючи спочатку захопити Чигирин і Київ, а потім рушити на Росію. Передусім, щоб усунути перешкоди з боку запорожців, вирішено було зруйнувати Січ і винищити дощенту всіх її мешканців. Як оповідали пізніше, восени 1674 року Магомет IV звелів хану перевезти в Крим п'ятнадцять тисяч яничарів, які допомогли б його орді покінчити з Січчю.

Настали різдвяні свята. Степи нагадували безкраю пустелю. Здавалось, усе вимерло під товстим сніговим саваном. Але, придивившись уважніше, то тут, то там можна було помітити ознаки життя. З балок і байраків здіймалися до неба струмочки диму. Це на зимівниках козаки стерегли коней і худобу. Тягнуло приємним хатнім теплом і з дніпровських островів.

Од самої Січі до Тавані стояли вартові козацькі курені, приховані густим чагарником.

І вдень і вночі кінні запорозькі дозори чатували в степах, заходячи далеко на південь.

Тому хан, вирушивши з яничарами і ордою на Січ напередодні нового 1679 року, мусив іти дуже обережно. Кочовики прекрасно знали цю місцевість. Їм була відома кожна балка, не кажучи вже про річки, високі схили Дніпра і острови. Ханське військо вели найкращі провідники, старі татари, що вміли орієнтуватися по таких прикметах, на які не всяка людина звернула б увагу. Орда йшла, тримаючись осторонь Дніпра.

Правду сказати, козаки, з огляду на великі морози, не думали про небезпеку і безжурно проводили свята. Отож ханові вдалося непомітно вночі підійти до Базавлука і навіть захопити найближчу від Січі козацьку варту. Переказували, що серед вартових знайшовся

зрадник. Він і показав ворогові ворітця під січовим валом. Цим потайним ходом козаки носили під час облоги воду.

Залишивши орду в степу, хан наказав яничарам зайняти Січ і вирізати всіх козаків. Тихо, як злодії, яничари заповнили всі вузькі і криві вулички та проходи між куренями, майстернями, пушкарнею, будинками старшин. А ззаду все налягали. Стало так тісно, що не можна було й рукою поворухнути, а не те що вишикуватись до бою.

В Січі все спало. Аж ось з-за хмар повільно вплив молодий місяць. Його сріблясте проміння проникло крізь тьмяну слюдяну шибку куреня і розбудило одного козака. Той мимохіть поглянув у вікно й остовпів, побачивши на вулиці яничарів. За кілька хвилин уся Січ скопилась на ноги. Почався запеклий бій. Яничари навмання стріляли у вікна і поривались підпалювати очеретяні стріхи куренів. Козаки без промаху били з вікон просто у ворожий натовп, часто вражаючи однією кулею двох-трох яничарів.

Боронячи свою матір-Січ, запорожці, як леви, кидались на лютого ворога.

Ранкове сонце освітило незвичайну, страшну картину. Весь січовий простір був залитий кров'ю і завалений трупами яничарів. Козаки врятували своє гніздо. А хан все ще стояв у степу, чекаючи добрих вістей.

Коли він довідався про загибель султанських яничарів, то кинувся щодуху тікати назад у Крим.

На січовій раді козаки ухвалили дати ханові такого прочухана, щоб той назавжди забув дорогу на Січ. Влітку наступного року двадцять тисяч козаків під проводом Сірка вирушило на Крим. Козаки йшли швидко, сподіваючись захопити ворога зненацька. Залишивши Перекоп з правої руки, запорожці перебрали добре знайомий їм Сиваш і вступили в Крим. Тут Сірко поділив військо на дві частини. З чотирма тисячами піхоти він залишився в засідці над Сивашем, а кінноту відрядив уперед, з наказом «струхнути» весь півострів і на п'ятий день повернутися назад.

Кіннота, розпавшись на кілька загонів, кожен з яких обрав певний район, рушила на південь. Запалали палаци мурз і беїв; невільники, охоплені радістю, збивали з ніг колодки, бігли назустріч своїм визволителям.

Козаки підпалили передмістя Бахчисарая. Хан ледве встиг утекти в гори.

Одержавши докладні відомості про козаків і довідавшись, якою дорогою вони пройшли, хан з 15-тисячним військом рушив на Сиваш. Він задумав зробити тут засідку і перебити всіх, хто повертатиметься з Криму. Ханське військо наблизилось до Сиваша якраз у той день, коли козаки мали повернутися до Сірка. Зіткнувшись тут несподівано з Сірком, хан почав готуватися до бою, щоб знищити запорозьку засідку раніше, ніж надійде козацька кіннота. Тим часом кіннотники, що поверталися до Сиваша, довідавшись про наміри хана, вдалися до хитрощів. Щоб ошукати ворога, вони підняли над головою захоплені в татар мусульманські значки. Хан, упевнений, що ззаду йде підмога, кинувся на Сірка і... опинився між двома вогнями. Татар було вщент розбито.

Переказували, що Магомет IV надіслав запорожцям листа. Розлючений султан наказував козакам добровільно піддатися йому як непереможному лицареві, а ні, то він ущент зруйнує Січ.

Зберігся переказ про лист, яким нібито запорожці відповіли султанові.

Козаки писали:

«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, самого люципера секретар! Який ти в біса лицар?.. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати: твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, ерусалимський броварник, олександрійський козолуп. Великого і Малого Єгипту свинар... татарський сагайдак, кам'янецький кат, подільський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобилячий зад, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт!

Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Не годен еси вірних християн під собою мати. Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй же за це ось куди нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким».

НЕ СВІТАЛО, НЕ ПАЛАЛО,
А ПАНІВ ЯК НЕ БУВАЛО.

Народна пісня

ПО ТІМ БОЦІ

Хоч як намагалися польські пани викорінити козацтво на Правобережній Україні, повернути людність у старе, кріпосницьке ярмо, це їм не завжди вдавалося. Козацтво не складало зброї. Навпаки, козацький рух помітно посилювався. На початку 80-х років XVII ст. майже вся Київщина й Брацлавщина знов стали козацьким краєм. Одним козакам пощастило врятуватися від каральних польських експедицій і турецько-татарських нападів дома, не кидаючи рідних осель; іншим довелося шукати порятунку на Запорозжі, і вони, перебувши там злигодні, повернулися тепер на старі місця. Чимало було й таких, що втекли свого часу на Лівобережну Україну й тепер повернулися на Правобережжя.

Не одна родина, прибувши на батьківщину, знаходила там руїни й запустіння: колись квітучу ниву вкривали рясні бур'яни; город синів від реп'яхів; на дворищі, де стояла раніше хата, жовтіла купа битої цегли з печі; за спаленим селом, на цвинтарі, де-не-де сіріли схилені, немов у жалобі, дерев'яні хрести.

Витирала людина буйні сльози, що мимохіть котилися з опалених степовим вітром очей, й ставала до роботи. І незабаром вже колосилася нива; на лузі виростили копиці запашного сіна; зеленіла городина; перед вікнами нової хати, оплетений хмизом, червонів півоніями і маком квітничок, опоряджений дбайливими дівочими руками...

Козацтво не тільки відроджувало край, живою стіною стало воно на великій території між Дніпром і Дністром, стримуючи турків і татар. Оце саме й хотів використати польський уряд, коли королем став Ян Собеський (1674—1696). За часів його правління Польща енергійно боролася проти наступу Туреччини й Криму й відчувала гостру потребу в дешевому й доброму військові, яке боронило б її східні кордони. Крім того, Ян Собеський прагнув приборкати магнатів, й тому не надто завдавав собі клопоту їхніми правобережними володіннями. Все це й спонукало короля визнати правобережне козацтво, його права.

1683 року велике турецьке військо обложило столицю Австрії Відень. Усій Європі загрожувала страшна турецька навала. Ян Собеський звернувся до козацтва з закликом приєднатися до польського війська, яке вирудалося на захист Відня. Загони правобережного козацтва на чолі з своїми ватажками Семеном Палієм, Самусем (Самійлом Івановичем) і Захаром Іскрою рушили на турків. Спільними силами ворога було розбито, Європу врятовано.

На другий рік після цієї події (1684) Ян Собеський видав універсал, у якому оголосив про повернення козацтву його прав. Козацькі права, однак, визнавалися тільки за тими, хто проживав на території семи колишніх козацьких полків, створених ще за Богдана Хмельницького, — Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Уманського, Білоцерківського й Кальницького. Поза цією

смугою на захід і північ, де усім верховодила шляхта, відновлюючи кріпацтво, козакам не дозволялось оселятися. Наступного року сейм схвалив королівський універсал. «Приймаємо під батьківську протекцію усіх козаків низових і українних, — оповіщав сейм, — ...стверджуємо всі (їхні) вольності, свободи і привілеї». Одночасно сейм призначив комісарів, які повинні були наглядати за тим, як і хто заселятиме відведені козацтву землі.

З цього часу польський уряд став видавати окремим особам так звані приповідні листи. Кожен, хто дістав такий лист, здобував право вербувати й оселяти козаків. Здебільшого приповідні листи видавали шляхтичам. Останні набирали в козацькі загони всяких заброд, часто-густо пройдисвітів і гультіпак. Із них намагалися сформувати часто-густо прикордонних фортець. Не один раз такі «козаки» нападали на місцеве населення, грабували й навіть убивали людей. Вони не мали нічого спільного, крім назви, з козацтвом.

Проте дозвіл вербувати козаків одержали також і Палій, Самусь, Іскра, Абазин. Козацькі діячі, на відміну від шляхетських авантюристів, використали приповідні листи для організації козацтва на Правобережній Україні, розгортання визвольного руху в цім поневоленім Польщею краї.

Семен Палій (по батькові Гурко) був родом з Лівобережжя, з міста Борзни, яке тоді належало до Ніжинського полку. Палій здобув неабияку на той час освіту в Києві й ще замолоду вийшов на Закарпаття. В Січі завзятий козак зажив слави відважного ватажка. Переїшовши на Правобережжя, Палій організував великий козацький полк з осередком у Фастові. Подібні полки створили і його товариші: Самусь — у Богуславі, Іскра — у Корсуні, Абазин — у Брацлаві.

На козацькій території не було кріпацтва, а отже й пов'язаних з ним насильств. Тому сюди тікали ті, хто хотів збутися старого або недавно накинутого панського ярма. Тікали з різних кінців, в тому числі і з Лівобережжя, де козацька старшина почала повертати кріпосницькі порядки. Дарма лівобережний гетьман Самойлович, а пізніше Мазепа забороняли людям переходити на правий берег Дніпра.

Переселення з Гетьманщини не припинялося. Проте найчастіше тікали селяни з північної Київщини, Волині й Галичини, звідти, де найбільше лютувало панство, отямившись після удару, якого зазнало воно в часи Хмельниччини.

Зрозуміло, що магнати й шляхта з ненавистю ставилися до козацтва і раз у раз з озброєними юрбами вдиралися в козацькі слободи й містечка. Звичайно, і козаки не дарували панам. Козацькі полковники посилали проти панів цілі загони, виганяли шляхту з маєтків, руйнували панські замки.

У грудні 1688 року, наприклад, Палій напав на містечко Іванків, маєток відомого кріпосника, польського полковника Данила Федоровича.

Козаки обложили замок і дуже жалкували, коли довідалися, що Федорович втік.

Пам'ять про запеклу боротьбу правобережного козацтва з панами зберегла не одна народна пісня.

Годі, коню, в стайні спати,
Ходім ляшків полякати.
Швидше мчи, хай з-під копита
Летить іскра, з камню бита.

Склич, Палію, склич дружину,
Та й поїдем в Ляхівщину!

Мчить козак той з України,
Наче вітер з верховини:
Чи яр, чи ліс, чи долина —
Козаків не припина.

Склич, Палію, склич дружину,
Та й поїдем в Ляхівщину!

Ще треті півні не співали,
А панські замки вже палали,
Де був замок — кладовище,
Де маєток — попелище.
Не світало, не палало,
А панів як не бувало...

Одночасно козаки боролися з татарами і турками: відбивали їхні напади й споряджали походи на Крим і турецькі провінції. В таких умовах не можна було вистояти без допомоги з боку великої сусідки — Росії. В 1689 році Палій звернувся до Петра I з проханням прийняти його з військом під свою владу. Але російський уряд, з огляду на мирний договір з Польщею (1686 року), не міг ні приєднати Правобережжя, ні навіть допустити, щоб Палій з козаками перейшов на Лівобережну Україну. Прохання правобережного козацтва було відхилене.

В тому ж році невдоволені зносинами Палія з Росією польські урядники схопили його в Немирові й кинули в тюрму. Пани погрожу вали фастівському полковникові смертю. Того ж жадав і кримський хан. Довідавшись про арешт Палія, він прислав до Варшави своїх мурз з проханням видати козацького ватажка йому на розправу. Та Палієві пощастило вирватися з ворожих рук: йому допомогли друзі, і він утік із в'язниці.

Палій по цьому не раз просив царя, щоб той прийняв під свою руку правобережне козацтво. Нарешті, в 1691 році цар дозволив козакам поселитись на Лівобережжі. Але тепер на заваді став Мазепа. Лівобережний гетьман звинувачував Палія у зносинах із поляками й татарами, а головне — побоювався впливу його на простий люд. Мазепа страшився, що перехід Палія на Гетьманщину посилить боротьбу лівобережних козаків і селян проти кріпосників. Від Палія, писав Мазепа цареві, «малоросійським порядкам учинитца помешка», бо він «заведе меж народом смущение». Правду сказати, цього боявся й цар.

Тому питання про правобережне козацтво так і не було розв'язане в Москві.

В 1696 р. помер Ян Собеський і на польський престол було обрано одного з саксонських князів.

За нового короля Августа II магнати підвели голову й посилили наступ на козацтво.

Невдовзі закінчилася й війна з Туреччиною. Тепер, на думку польського уряду, відпала потреба в козаках як захисниках східних кордонів держави. В червні 1699 року польський сейм ухвалив розпустити козацтво.

У вересні 1700 року чотиритисячне коронне військо вирушило на Правобережжя виконувати сеймову постанову. Вдершись у Київщину, поляки обложили осередок козацтва — Фастів. Але козаки розбили польські полки. Козацтво боронило свої права й нехтувало сеймовими та королівськими наказами. Коли в 1702 році, на початку Північної війни¹, коронне військо знову з'явилося на Київщині і на Правобережжі в містах та селах почалися масові заворушення, козацька рада, яку спішно зібрали у Фастові Палій, Іскра, Абазин, Самусь та інші старшини, ухвалила закликати народ до повстання.

Повстання охопило всю Київщину.

Восени 1702 року козаки здобули Немирів, Бердичів, Білу Церкву, Бар, Меджибіж, Хмільник та багато інших міст і сіл Правобережної України.

Селяни й міщани виганяли шляхту з маєтків й оголошували себе вільними козаками.

Погано озброєні повстанці мали велику надію розгромити численне й сильне вороже військо з допомогою Росії. Ось чому керівники повстанців і на цей раз знову звернулися до Петра I з проханням прийняти Правобережну Україну під свою владу. Хоч російський уряд і не міг задовольнити цього прохання, бо Росія на той час була союзницею Польщі у війні проти Швеції, однак Петро I наказав Мазепі таємно допомагати правобережному козацтву в його боротьбі проти польського панування. Мазепа, однак, і на цей раз не виконав царського наказу. На початок 1703 року польський гетьман Адам Сенявський розбив правобережних повстанців.

Та тільки-но наступного 1704 року на Правобережжя ступило

¹ У Північній війні (1700—1721) Росія в союзі з Польщею боролася проти Швеції за вихід до Балтійського моря.

виряджене проти шведів російське військо, там знову спалахнуло повстання. Правобережне козацтво з своїми полковниками приєдналося до лівобережних козацьких полків, що були в складі російського війська. Але слідом за тим, 31 липня 1704 року, Мазепа наказав схопити Палія.

Славний керівник правобережного козацтва був звинувачений у зраді, кинутий спочатку в Батуринську тюрму, а потім, за указом царя, засланий на Сибір¹. Скоро після того правобережне козацтво перестало існувати.

¹ Палія повернуто з Сибіру перед Полтавською битвою, в якій він взяв участь.

ЩО БУДЕ, ТО БУДЕ, А КОЗАК
ПАНЩИНИ РОБИТИ НЕ БУДЕ.

Народне прислів'я

БУРХЛИВІ ЧАСИ

Після визвольної війни козацька старшина перетворилася на панівний клас України. Посівши місце колишніх панів, старшина, при допомозі царського уряду, захоплювала селянські й козацькі землі, а їхніх господарів примушувала працювати на себе. Отже, кріпосницькі порядки, послаблені під час визвольної війни, стали поширюватися й на Лівобережній Україні — Гетьманщині. Наступ панів на народ особливо посилювався за гетьмана Мазепи.

Український шляхтич з-під Білої Церкви Мазепа замолоду служив при дворі польського короля Яна Казимира. Пізніше він вступив до козацького війська, став відігравати помітну роль між старшиною і зайняв посаду генерального осавула.

Мазепа вміло користувався обставинами і 1687 року домігся гетьманської булави.

Запеклий кріпосник, він захопив собі великі маєтності. Тільки на Лівобережжі йому належало сто тисяч селян. Щоб легше було закріпачувати селян, Мазепа 1701 року заборонив їм вступати до козацтва. Того ж року він видав універсал, яким зобов'язав селян відбувати дводенну панщину. Посполиті повинні були також сплачувати своїм панам різні данини грішми, льоном, курми, яйцями, горіхами. Крім різних повинностей на користь панові, посполиті сплачували також різні мита на гетьманський скарб.

Визиск і знущання панів над селянами дедалі прибирали жахливих форм. Пани наказували виганяти селян на панщину, бити киями, всіляко катували і навіть убивали своїх підлеглих. Рятуючись від такого лиха, селяни часто кидали свої оселі й тікали в інші, незалюднені місця. Але гетьманська адміністрація переслідувала їх і там. 1707 року Мазепа видав універсал, у якому звелів, щоб кожен полковник у своєму полку втікачів «переймав, грабував, забирав, ув'язненням мордував, киями бив, без жодного пощадження вішати наказував». Наступного року Мазепа оголосив, що всі землі втікачів переходять до їхніх панів.

Народ з обуренням зустрічав кріпосницькі заходи Мазепа. В різних місцевостях країни вибухали повстання селян і козаків. «Повбиваймо старшину і орендарів,— казали вони,— і зробимо по-давньому, щоб усе було козацтво, а панів би не було».

Ненависть народу лякала Мазепу. Не покладаючись на звичайну козацьку варту, він охороняв себе найманими компанійськими і сердюцькими полками. Але й цього йому здавалося замало. Вже в перший рік свого гетьманування Мазепа просив царський уряд прислати на Україну нові військові частини для втихомирення народу.

Велика частина скривджених, незадоволених селян і козаків тікала на Січ. Але і в запорозьких степах уже було не так, як колись. Остерігаючись запорожців, царський уряд побудував на Запорожжі

фортеці. Одна з них — Кам'яний Затон — стояла поблизу самої Січі. Царські залоги, розташовані в цих кріпостях, повинні були наглядати за козаками.

1692 року на Запорожжі вибухнуло повстання, на чолі якого став Петро Іваненко — Петрик. Петрик був син жебрака і, як зневажливо писав про нього Мазепа, за молодих літ «валявся між старцями на вулиці». З великими труднощами Петрик здобув деяку освіту і згодом став канцеляристом у гетьманській канцелярії в Батурині¹. На початку 1692 року Петрик втік на Січ і почав закликати козаків об'єднатися з селянами і виступити проти панів. «Поможуть нам,— казав він,— браття наші голоколінчики з бідними людьми, котрих сердюки, орендарі та ті дуки, що їм царі вольностей надавали, ледве живцем не їдять. Як тільки посполиті почують про виступ запорожців,— вів Петрик далі,— вони самі чортів-панів подавлять».

Про себе Петрик казав: «Я стою за посполитий народ, за найбідніших і найпростіших людей. Богдан Хмельницький визволив народ із неволі лядської, а я хочу визволити його із нової неволі москалів (тобто російських поміщиків) і своїх панів».

Від «дозорців» Мазепа скоро довідався про події на Запорожжі і почав вимагати від січової старшини видачі Петрика. Старшина, яка жорстоко експлуатувала запорозьку сірому, не співчувала Петрикові. Але вона боялась козацтва і відмовилась виконати наказ гетьмана. В Січі «споковіку так ведеться,— виправдуючись, писала вона Мазепі,— що всім сюди прихід вільний, і якщо видати Петрика, то в Січ ніхто ходити не буде».

Тим часом запорожці обрали Петрика на гетьмана і вирушили на Лівобережжя. Петрик звернувся до народу з універсалами. Він писав, що Мазепа і старшина з допомогою царя поділили «між собою наших братів, позаписували їх собі... у неволю і тільки що в плуг не запря-

¹ Скоро після смерті Богдана Хмельницького гетьманську резиденцію перенесено з Чигирина до Батурина.

гають». Універсали закликали народ скинути панське ярмо: «Запровадите у себе такий порядок, якого самі захочете, і станете користуватись такою вольністю, яку мали предки ваші за Богдана Хмельницького». Заклики повстанців зустрічали палке співчуття серед населення Гетьманщини.

Повстання швидко охопило правий берег ріки Ворскли, і Мазепа поспішив його придушити. З п'ятьма найманими, трьома городовими полками і з допомогою царського війська на чолі з князем Барятинським йому вдалося завдати поразки повстанцям під містечком Маяки. Повстанці відступили на Запорозжя.

Після повстання на Січі ненависть Мазепи і його прибічників до запорожців і страх перед ними ще більше посилились. Гетьман усіма засобами намагався запламувати запорозьких козаків в очах царського уряду і намовляв його розгромити Січ. Він запевняв, що запорожці хочуть об'єднатися з татарами, щоб виступити проти Росії. У відповідь на це цар наказав збільшити залоги на Запорозжі.

Одночасно Мазепа, як ми бачили, прагнув придушити козацтво і на Правобережжі.

Становище народу особливо погіршало під час довголітньої війни Росії з Швецією (1700—1721). Помітно збільшились різні податки і повинності. Все це загострило класові суперечності в Росії і призвело до нових народних заворушень. 1707 року спалахнуло велике повстання на Дону. Царський уряд намагався реформувати донське козацьке військо: назавжди заборонити приймати до козацтва збіглих селян і повернути їх поміщикам, виключити з козацького війська бідноту, запровадити на Дону кріпацтво і ліквідувати козацьке самоврядування. З цією метою 1707 року на Дон було відправлено великий загін війська на чолі з князем Юрієм Долгоруким. Царський сатрап варварськи поводився в донських станицях: палив оселі, хапав козаків і ставив на тортури. Карателі відрізували козакам губи і носи, вішали на деревах немовлят. Вони хотіли дізнатися, хто з козаків є колишній кріпак і від якого поміщика втік.

Злочини кріпосників викликали обурення козацтва. 9 жовтня великий загін донських козаків на чолі з бахмутським отаманом Кіндратом Булавіним напав на карателів біля станиці Урюпинської. В кривавій сутичці царське військо було розбите. Наклав головою і Долгорукий. Повстання швидко розгорталось. Але заможне козацтво, згуртувавшись навколо донського отамана Максимова, завдало повстанцям поразки. Булавін із загоном козаків перейшов на Запорозжя і прибув до Січі.

На Січі давно вже знали про події на Дону. Коли скликали раду і Булавін звернувся до запорожців з закликом виступити спільно з донцями проти бояр і поміщиків, сірома з радістю відгукнулася на це. Козаки радили «йти спершу на Орельські городки (на Гетьманщину), забрати там гармати і побити панів та орендарів за їхню кривду — за те, що Україною заволоділи, а нам, козакам, чинять утиски».

Проте старшина дивилася на це іншими очима. Кошовий отаман Тиміш Фіненко спробував стримати сірому. Але козаки скинули його з посади і обрали Костя Гордієнка.

Гордієнко належав до заможного козацтва і був таємний прихильник Мазепи, але вдавав захисника інтересів бідноти. Тому він і близька до нього старшина заявили, що не будуть заважати «охочим» козакам допомагати Булавіну. Проте, як тільки Булавін з загоном запорожців пішов до Кодака, Гордієнко наказав кодацькому полковнику розігнати «гультайство, яке почав набирати Булавін». Одночасно Гордієнко повідомив Мазепу, що навколо Булавина і запорожців у Кодаку збирається багато збіглих з України селян і козаків.

Одержавши в січні 1708 року цю звістку, Мазепа негайно звернувся до запорожців з універсалом. Він наказував схопити Булавина і його однопумців і в кайданах приставити до Батурина. За це гетьман обіцяв козакам щедрі винагороди. Прочитавши універсал, запорожці з гніву подерли його на шматки.

Навесні 1708 року висока хвиля повстання, прокотившись по

Дону і Хопру, почала стрімко насуватися на Південне Поволжя, а також на Слобідську Україну. Повстанці розбили загони отамана Максимова і здобули центр донського козацтва — Черкаськ. Булавина було обрано на військового отамана, і влада на Дону перейшла до рук повстанців.

Царський уряд заходився душити повстання. На Дон спішно вирушило велике військо на чолі з Василем Долгоруким, братом убитого Юрія. Йому наказано було «палити все дощенту, а людей рубати, призвідників садовити на колеса і палі, вішати». Василь Долгорукий розбив кілька повстанських загонів. Скориставшись з цього, заможні козаки організували заколот і захопили Черкаськ. Булавін, щоб не датися ворогові, покінчив самогубством. Незабаром повстання майже цілком було придушене. Рятуючись від карателів, повстанці тікали на Запорозжя.

Цілі їхні загони і довгі валки з пораненими і хворими переходили на запорозькі степи, шукаючи сховища.

У вересні 1708 року, коли царське військо чинило розправи над повстанцями, шведський король Карл XII із своєю армією вдерся на Україну. Мазепа вирішив скористатися з ситуації і здійснити свої плани. В кінці жовтня, коли Карл XII підійшов до Десни, Мазепа з купкою старшин і невеликим загonom козаків вночі потай залишив Батурин, переправився через Десну і приєднався до шведського короля.

Український народ не тільки не підтримав Мазепу, а й піднявся на боротьбу з ним та його союзниками — шведськими загарбниками. На Україні розгорнувся партизанський рух. Озброєні загони селян і міщан разом із козаками й російським військом завдавали ворогові жорстоких ударів. Вони переслідували загарбників на кожному кроці і мужньо відбивали всі їхні напади. Тільки під час спроби взяти містечко Веприк на Полтавщині шведи втратили тисячу двісті чоловік.

Шведи і мазепівці опинилися в скрутному становищі. Російські війська і партизани загрожували звідусіль. Треба було дістати допо-

могу від кримського хана. Але від Криму їх відділяло Запорозжя. І той самий Мазепа, що ще вчора намовляв царя ліквідувати Запорозьку Січ, тепер почав підбурювати запорожців проти Росії і закликав їх стати на бік шведів. Але в Січі ще наприкінці 1708 року одержали грамоту від царя: Петро I писав, що всі його заходи проти запорожців були викликані зрадницькими підступами Мазепи, і обіцяв козакам не чинити жодних утисків.

На Січі скликали раду. Гордієнко і військовий писар Рогуля з частиною старшини наполягали на приєднанні до Мазепи. Але запорожці не тільки не прийняли пропозиції старшини, а, навпаки, вимагали виступити всім військом на допомогу російській армії проти шведів і Мазепи.

Тоді Гордієнко і його прибічники вирішили обманути козаків. Вони оголосили, що Запорозьке військо піде на з'єднання з росіянами, і під цим приводом відправили до Переволочної близько чотирьох тисяч козаків. Сам Гордієнко поки що лишився в Січі, щоб згуртувати навколо себе заможних козаків. Останні з допомогою Мазепи сподівалися зміцнити свою владу на Запорозжі. Тим часом козаки, що вже прибули до Переволочної, вимагали негайного об'єднання з російською армією.

На початку березня 1709 року Гордієнко з тисячею своїх прихильників прибув до Переволочної. Сюди приїхали і посланці Мазепи. 12 березня в Переволочній скликали раду. Коли Гордієнко почав говорити про свій намір перейти до шведів, у козацькому війську спалахнуло заворушення. Козаки кинулись на Гордієнка й його прибічників і хотіли їх утопити. Справа кінчилась на тому, що запорожці відправили до царя шість чоловік посланців, а самі повернулися на Січ.

Різними заходами — обіцянками, погрозами і підкупом — Гордієнкові вдалося затримати біля себе тільки тисячу козаків.

У той день, коли відбувалася рада в Переволочній, до Січі приїхав посланець Мазепи. В довгому і веломовному універсалі Мазепа нагадував запорожцям про їхню участь у повстанні Булавина і заявив,

що цар не помилує їх за це. Більше того, він нібито сам чув, як Петро I казав: «Треба винищити цих злодіїв запорожців». Далі Мазепа писав, що цар уже відправив на Запорожжя генерала Меншикова з військом і що тільки перехід на бік шведів може врятувати запорозьке козацтво.

Але запорожці не пристали до мазепівців. До Гордієнка з Січі було відправлено листа. Козаки писали: «Як ти робив, так і відповідай, а ми вірні слуги його царської величності, оберемо собі іншого кошового».

Справді, замість Гордієнка запорожці обрали нового кошового — Петра Сорочинського.

Сорочинський наказав гордієнківським козакам негайно повернутися до Січі.

26 березня Гордієнко із своїм загоном прибув у Диканьку до Мазепа. На другий день в Будищах він запрягнув Карлу XII. Але Гордієнко не міг подати шведам і Мазепі якоїсь реальної допомоги. Навіть ті козаки, які були з ним, скоро переконалися, що Гордієнко і Мазепа ошукали їх. Уже на початку квітня 1709 року вони скаржилися кобеляцькому сотникові, що «їх до такого нещастя призвів кошовий». Козаки почали тікати від Гордієнка. Про те, як ці козаки ставилися до Росії, Меншиков писав цареві: «Про запорожців доповідаю... всі схиляються на наш бік, про що вже не одну звістку маємо». Як переказували пізніше шведські офіцери, напередодні Полтавської битви запорожці пробували вирватися з шведського табору. Тому, мабуть, у день битви їх поставили позаду шведського війська. Учасності в битві вони не брали.

Полтавська битва закінчилася повним розгромом шведів і втечею недобитків за кордон. Український народ відіграв велику роль у визволенні країни від чужоземних загарбників. Сам Петро I визнав це. В одному із своїх маніфестів він писав, що разом з російським військом «і вірні наші піддані малоросійського народу жителі багато солдатів Карла XII побили і в полон забрали, від чого той опинився в такому становищі, що намірявся тікати до Польщі».

Проте жертви, що їх принесли народні маси в боротьбі з ворогом, не змінили політики царизму. Царський уряд намічав уже нові заходи щодо посилення кріпосницького гніту на Україні. Великою перешкодою для його планів було запорозьке козацтво. Січ, як і раніше, приймала збіглих кріпаків і допомагала всім, хто виступав проти кріпосницького та національного гніту. Ось чому царський уряд вирішив зруйнувати Січ. Найбільш сприятливий момент для цього настав перед Полтавською битвою, коли уряд зосередив на Україні великі збройні сили.

Під приводом боротьби із зрадниками наприкінці березня 1709 року на Запорожжя було відправлено велику військову силу — три полки на чолі з полковником Яковлевим.

Але про яких зрадників могла йти мова? Адже до Мазепа приєдналася тільки невелика частина старшини і козаків. Головна маса козацтва, яка лишилася на Січі, вороже ставилася до мазепівців і шведів. Про це свідчило те, що, за винятком купки козаків, ніхто не пішов за Гордієнком. Однак царський уряд не хотів на це зважити.

На початку квітня 1709 року полки Яковлева почали спускатися на човнах униз по Дніпру до Січі. На з'єднання з ними йшов Г. Галаган з компанійським полком і драгунами. Поява такого великого війська не могла не стурбувати запорожців. Ще зовсім свіжі були спогади про криваву розправу царських карателів на Дону. Прибуття такого численного царського війська можна було витлумачити не інакше, як спробу покінчити з Запорожжям. Запорозьке козацтво, давній оплот українського народу в боротьбі проти кріпацтва і національного гніту, не могло без опору допустити цього. Почалися криваві сутички. 7 травня Яковлев оточив Січ. Спроби умовити запорожців здатися не мали ніякого успіху. 9 травня було розпочато штурм Січі. Але взяти фортецю не вдалося. Стояла повинь, і досягнути до Січі можна було тільки на човнах. Яковлев втратив триста чоловік убитими і пораненими. Лише 14 травня, при допомозі Галагана, Яковлев здобув Січ. Виявилося, однак, що там залишилося не

більше трьохсот козаків. Решта спустилася вниз по Дніпру, до лиманів.

Карателі стратили майже всіх, кого захопили в Січі. Царське військо забрало також гармати, прапори, литаври і зруйнувало січові укріплення. Після цього Яковлев і Галаган пішли вниз по Дніпру розправлятися з козаками, що проживали на промислах. Із Старою, або Базавлуцькою, Січчю було покінчено. Північну частину запорозьких земель роздали старшині Миргородського полку. І «зостало Запорожжя пусто», — каже літописець.

Запорожці не хотіли лишати батьківщину і заснували нову Січ на ріці Кам'янці. Але незабаром уряд примусив їх кинути і це місце. Тоді козаки перейшли на землі, захоплені Кримським ханством, і заснували Січ в Олешках (поблизу сучасного Херсона).

На чужині запорозьке козацтво опинилося в дуже скрутних умовах.

Позбавлені права споруджувати укріплення, мати гармати, козаки були беззахисні від свавілля кримських мурз. Грабунки, вбивства, полон стали тепер звичайним явищем. Окрім того, за наказом хана запорожці змушені були насипати земляні вали на Перекопі, а до ханської скарбниці з них стягували великі збори. Запорожці цілком були відірвані від рідного краю: вони не могли збувати на батьківщину продукти свого господарства й купувати там усе потрібне, майже зовсім припинився приплив утікачів, які завжди поповнювали козацтво.

Становище було нестерпне, і запорожці поривалися повернутися на батьківщину.

В травні 1728 року на Січі спалахнуло повстання. Козаки скинули Гордієнка, якого тут було обрано на кошового, і розгромили шинки, крамниці і господи його прихильників. Забравши військові клейноди, повстанці вирушили вгору по Дніпру, до російського державного кордону. Однак тільки 1734 року, почавши підготовку до нової війни з Кримом і Туреччиною, російський уряд дозволив запорожцям повернутися на свої «Вольності». В березні того ж року

запорожці заснували на одному з рукавів Дніпра — річці Підпільній, за кілька кілометрів од колишньої Старої Січі, так звану Нову Січ.

Згадка про Олешки, про перебування під владою ненависного хана, довго зберігалася серед запорожців. Відгук її чуємо в народній думі:

Ой Олешки, будем довго ми вас знати,—
І той лихий день, і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личину, споминати.

А КОЛИ ХОЧЕШ, СИНУ, ЗНАТЬ,
ДЕ ЛУЧЧЕ ЛИХОМ ТОРГУВАТЬ,
ІДИ ТИ В СІЧ.

Тарас Шевченко

НОВА СІЧ

За часів Нової Січі на Запорозжжі швидко розвивалося господарство. Оживали дикі степи, заселялися людом. Із численних балок і байраків виглядали білі хатки. Це були козацькі хутори. В просторих, розлугах степах, особливо в північній частині «Вольностей», суміжній з Полтавщиною, з'явилося багато слобід. На Бузі, в так званому Гарді, зосередились великі рибні промисли. На дніпровських лиманах, в Прогноях, видобували сіль. В степах паслися отари овець, стада великої рогатої худоби, кінські табуни, жовтіли великі лани пшениці, ячменю, зеленіли сади, городи, баштани.

Багато дечого змінилося на Запорозжжі. Змінилося, наприклад, управління краєм. Тепер уже «Вольності» поділялися на округи —

паланки. На правому березі Дніпра були Кодацька, Бугогардівська та Ігульська паланки, на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська і Калміуська, нарешті, в дніпровських гирлах — Прогноїнська.

Центром паланки була одна із слобід. У такій слободі перебувала місцева адміністрація; тут же, в невеликому укріпленні, стояла козацька зала. Отже, центр паланки одночасно становив і опорний, оборонний пункт. На чолі паланки стояв полковник. Йому була підпорядкована місцева старшина — писар і підписарій, а також слобідські отамани. Старшина відала судом, стягувала податки, провадила мобілізацію козаків, організовувала оборону паланки від нападу татар, виконувала поліцейські обов'язки.

Паланкову старшину призначала кошова старшина. Останню, як і раніше, обирали раз на рік на рада. Але вибори знову-таки були простою формальністю: усім верховодили багаті козаки. Старшина користувалася своїм становищем для власного збагачення. Зловживанням її не було меж. Старшина забирала собі найкращі місця для рибальства і водяних млинів, найвигідніші землі під зимівники і пасовиська, привласнювала грошові збори з людності, брала левову пайку з царської платні війську. Тоді, наприклад, як на один курінь, де було кілька сот козаків, припадало всього 140 карбованців платні, кошовий отаман брав собі 70, суддя — 60, писар — 50 карбованців... Те ж саме було і з хлібом, який надсилали війську з царських житниць. Як казав сам кошовий отаман, після розподілу простому козакові не діставалося і жмені борошна.

В руках старшини були суд і право, які захищали інтереси заможних власників. За найменшу крадіжку винного приковували до стовпа на майдані і тримали доти, поки він сам або хтось за нього не сплачував відповідної суми. За крадіжку коней вішали і садили на палю...

За часів Нової Січі відбулися великі зміни в становищі Запорозького війська. Внаслідок політики царизму, який всіляко намагався обмежити козацьке самоврядування, Запорозжя поступово втратило свою автономію. Спочатку, після повернення з Криму, військо було

підпорядковане київському генерал-губернатору й мало неухильно виконувати всі його накази. Пізніше, коли на Лівобережній Україні уряд відновив гетьманство, Січ стала безпосередньо підлягати владі гетьмана. Це призвело до того, що царські урядовці і гетьманська адміністрація почали втручатися у всі внутрішні справи Запорозького війська. Гетьман звелів провести реєстрацію всіх козаків і подати списки до його канцелярії в Батурині. Крім того, кожен козак мусив дістати паспорт і без відома старшини не мав права вийти за межі Запорозжя.

Щоб позбавити козацтво усіх прав і перетворити його на слухняне знаряддя царизму, уряд став будувати на запорозьких кордонах і в самих «Вольностях» укріплення і ставити там залоги. Вже 1735 року на території Запорозжя було збудовано чимало фортець, споруджено Новосіченський ретраншемент і поставлено залогу з двох піших рот та артилерійської команди. Комендант ретраншементу мав наглядати за Січчю і надсилати київському генерал-губернатору докладну інформацію про становище на Запорозжі. На випадок будь-якого виступу з боку козацтва проти уряду або своєї старшини ново-січенська залага зобов'язана було жорстоко розправитися з ним.

В 40—60 роках XVIII століття уряд розпочав заселення північних і північно-західних околиць Запорозжя військовими поселенцями. Це мало призвести до відмежування, ізоляції «Вольностей» від Правобережної і Лівобережної України, покласти край втечам селян від своїх панів. Біля гирла ріки Тясмину побудували Криловський шанець, біля міста Торговиці — Орловський, а також шанець на річці Синюсі. 1751 року Івану Хорвату, колишньому австрійському офіцерові, було доручено заснувати так звану Ново-Сербію — заселити сербськими поселенцями землі на правому березі Дніпра, якраз у північно-західній частині Запорозжя. Тут же, в верхів'ях ріки Ігулу, засновано укріплення св. Єлизавети (сучасний Кіровоград).

На північно-східному кордоні Запорозжя засновано так звану Слов'яно-Сербію. Отже, тепер «Вольності» були відрізані і від Гетьманщини.

Після цього, як висловився один сучасник, Запорозьке військо опинилось у мішку, який лишалося тільки зав'язати. Захоплені козацькі землі стали роздавати різним офіцерам, поміщикам, урядовцям і впроваджувати там кріпацтво.

Нарешті уряд повів політику на ліквідацію військової ради й заміну виборних старшин царськими ставлениками. За часів Нової Січі військова рада втратила своє колишнє значення.

У XVIII столітті посилюється керівництво і національне гноблення на Україні. Тому на Запорозжя, як і в давнину, тікали люди з усіх країн. Тікали з Правобережжя від польських і українських панів, з Гетьманщини, з Слобідської України. Між утікачів чимало було і волохів з сусідньої Молдавії, підкореної турками. Були й росіяни, здебільшого солдати. Вони тікали з команд, розташованих на запорозьких кордонах, від тяжкої армійської служби. Зустрічалися навіть втікачі з далекої Грузії. Вони осіли на Запорозжжі невеличкою слобідкою Грузинівкою.

Час від часу втечі набували масового характеру. Од відомого на Гетьманщині українського магната Кочубея в 70 роках XVIII ст. втекло кілька сот селян. Від пана Бутовича одночасно збігло ціле село. Звичайно, тікати було дуже тяжко і небезпечно, далеко гірше, ніж колись. Тепер утікачів переслідувала не тільки панська челядь. За ними гналась поліція, переймали військові команди, поставлені на кордонах. Тому селяни ретельно готувалися до втечі. Іноді, щоб примусити легкодухих приєднатись до себе, вони, зібравшись у дорогу, палили оселі. В такому разі вже не було вороття — і всі виходили назавжди з рідного села. Бувало й так, як з селянами пана Бутовича. Задумавши втекти від свого поміщика, вони потай відправили гінця в козацьку слободу на Запорозжя просити допомоги. Запорозжці зараз же вирядили невеличкий загін. Під його охороною селянська валка щасливо пододала всі перешкоди.

Але й на Запорозжжі пани не давали втікачам спокою. Лівобережна старшина скаржилася на них своїм сотникам, полковникам і гетьману, а ті писали в кіш і в паланки, домагаючись розшуку і повернен-

ня втікачів. Часто пани посилали на Запорозжя своїх шпиків і прикажчиків. Ті розвідували, де і хто з утікачів переховується, і потім вимагали від запорозької старшини видати їх. Траплялося, що й самі пани їздили на Запорозжя розшукувати своїх селян. Звичайно, такий пан їхав не з порожніми руками. Військовій старшині багато дечого перепадало «з панської ласки».

Але повернути селян із Запорозжя було важко. Трудяща запорозька людність зустрічала втікачів як своїх братів: давала їм притулок, переховувала, захищала. Не раз козаки нападали не тільки на юрби панської челяді, але й на військові загоны, які вели спійманих втікачів. Заможне козацтво також охоче переховувало селян, хоч, звичайно, з інших причин. Багаті господарі мали велику потребу в робочій силі. До того ж праця бідного втікача, за яким ганялись, як за звіром, переслідувачі, коштувала дуже дешево. Старшинам теж не вигідно було видавати втікачів. Вони були великі власники і мали ще більшу, ніж заможні козаки, потребу в робітниках. Тому старшина брала панські подарунки, дякувала, писала про людське око в паланки накази про розшук і повернення селян, а насправді потурала втечам. Ось чому втікачів дуже рідко повертали із Запорозжя.

Звичайно, доля втікачів на Запорозжжі була неоднакова. Той, хто мав якесь майно — воли, коні тощо, — сідав на землю і брався господарювати. Що ж до бідноти, то їй не лишалось нічого іншого, як іти в найми. Сірома наймалася в забродчики на рибальські промисли, в погоничі до багатих чумаків, а найчастіше — в робітники до заможних зимівничан. У Січі, в залозі, лишалось дуже мало козаків. Колишній запорожець Недоступа, згадуючи Нову Січ, розповідав: «Прибійжить було (такий втікач) на зимівник (до заможного козака): «Прийміть, батьку!...» В Січ мало хто тоді приставав».

Верхівка запорозького козацтва володіла великими багатствами. Особливо виділялася своєю заможністю старшина. Останній кошовий отаман Петро Калнишевський, наприклад, мав у своїх зимівниках понад шістьсот коней, тисячу голів великої рогатої худоби, чотирнадцять тисяч овець тощо. Такі ж багаті були військовий писар Іван Глоба,

суддя Павло Головатий, полковники Опанас Ковпак, Гараджа та ін. 1775 року майно Калнишевського оцінювали в тридцять тисяч сімсот вісімнадцять карбованців, Глоби — в тридцять одну тисячу двісті шістьдесят сім і Гараджі — в п'ять тисяч вісімсот тридцять. На той час це були дуже великі суми. Досить сказати, що на Лівобережжі і в російських губерніях тридцять тисяч карбованців коштував великий панський маєток із селянами.

Крім скотарства, в старшинських зимівниках великою мірою займалися і хліборобством. 1775 року в зимівниках Калнишевського зібрали понад п'ять тисяч пудів зерна і не набагато менше у Головатого і Глоби.

Зимівники заможного козацтва мало чим відрізнялися від старшинських. Інколи вони були навіть більшими. В зимівнику козака Онопрія Лати, наприклад, під час російсько-турецької війни 1768—1774 років татари спалили близько дев'яти тисяч пудів зерна; в зимівнику козака Самійла Носа було понад сто сорок коней, майже півтори сотні голів великої рогатої худоби і дев'ять тисяч овець.

Звичайно, старшина і заможне козацтво продавали продукцію свого господарства за великі гроші. Калнишевський тільки за один раз продав чотирнадцять тисяч овець по два карбованці за голову. Хліб, тютюн і худобу продавали татарам, добрих, «під сідло», коней — російським військовим частинам і навіть за кордон — у Пруссію, для королівської кавалерії. Худобу й коней гнали також на продаж у Лівобережну і Правобережну Україну, Слобожанщину тощо. Туди ж везли шкіри, смушки, бараняче і свиняче сало, масло, шинку.

Багатим зимівником керував звичайно не господар, а його управитель. Він наглядав за найманими робітниками-молодиками. В зимівнику Калнишевського на річці Кам'янці було тридцять робітників, не рахуючи сезонних, яких наймали на косовицю; у Головатого — двадцять два робітники, у Глоби — вісімнадцять.

В зимівниках зосереджувалось переважно заможне козацтво.

Інші козаки-господарі проживали в слободах. У цей час уже не вся запорозька людність вважалася козаками. До козацтва належали тільки ті, хто відбував службу у війську. Решту називали посполитими — селянами. Найбідніша частина посполитих, тобто та, що не мала навіть своїх дворів і жила в чужих хатах, відробляючи за це господарям, звалася підсусідками. Посполиті і підсусідки сплачували податки у військовий скарб і відбували різні натуральні повинності. Отже, людність у слободі поділялась на дві групи — на козаків і на посполитих. Кожна частина складала громаду і обирала громадського отамана.

Були на Запорожжі і монастирські селяни: п'ятдесят родин в Самарському Миколаївському військовому монастирі і стільки ж у Нехворощанському. Вони відбували різні повинності на монастирську братію.

Як бачимо, за часів Нової Січі помітно виросла різниця між багатими і бідними, а значить, посилилась і експлуатація бідноти заможною верхівкою. Дуки кохалися в розкошах, голода скніла в злиднях. Ось як жив, наприклад, кошовий отаман Петро Калнишевський. В його зимівнику на річці Кам'янці, за п'ятдесят кілометрів од Січі, був панський будинок із скляною верандою і дві хати. В першій хаті жило тридцять робітників. Це була довга низенька будівля з п'ятьма вікнами і очеретяною стріхою — казарма. В другій містилася майстерня; тут проживали кравці. На дворі стояли дві великі клуні, де було чотирнадцять волових і тридцять два кінських вози, дві великі стайні, два льохи, пташник, кузня, вітряк.

Панські кімнати були добре умебльовані. Навколо довгого стола стояли м'які, обтягнуті кольоровою шкірою стільці, на столі — підсвічники з срібними і мармуровими прикрасами; трохи далі, біля стіни, — буфет з різним скляним і порцеляновим посудом, срібним підносом, цукорницею, самоваром. На стінах висіли портрети, канделябри, дзигарі. Тут же була розвішана зброя: рушниці роботи місцевих, російських і французьких майстрів, пістолі, шаблі в дорогій оправі з коштовним камінням, канчуки, підзорна труба.

В спальні, за завісою з дорогої тканини, на ліжку лежало дороге

укривало, підбите лисячими хвостами, стояли олов'яна умивальниця і кипарисові скрині з різним добром.

Чого тільки не було в цих скринях, у комірках, сінях і присінках отаманського будинку: кожухи вовчі і лисячі, криті червоним оксамитом, свити з дорогого блакитного сукна, жупани, червоні та блакитні суكونні шаровари, ремінні і шовкові пояси з золотими прикрасами, шапки з дорогих кримських смушків, позолочені дзигарики (кишенькові годинники) з золотими печатками, венеціанської роботи ножі, ванна, аптечка...

Комірчини при будинку були заповнені кухвами з горілкою і вином, різними закусками, баликами, свинячими тушами, шинкою, маслинами, прованською олією, рисом, горіхами тощо.

А ось як жила козацька голота, що служила в січовій залозі, — славне січове товариство. Кілька тисяч січовиків тіснилося в 38 низеньких дерев'яних казармах, обмазаних глиною і критих очеретом куренях. Посеред убогого з маленькими віконцями куреня на долівці стояв довгий нефарбований стіл з вузькими ослонами. Вздовж стін тягнувся дерев'яний піл. На ньому покотом спало кілька десятків козаків.

В куренях годували раз на день і дуже бідно. Повсякденною стравою була соломаха. Її варили з житнього борошна на воді або на риб'ячій юшці. Щоб покуштувати риби або м'яса, козаки мусили скидатися по копійці і посилати кухаря на базар. Сучасник, російський офіцер Мишецький, що перебував деякий час на Січі, писав пізніше: «Печеного звичайного хліба в куренях ніколи не буває». Коли настав час обіду, курінний кухар з двома підлітками-помічниками ставив на стіл страву у великих дерев'яних мисках — ваганках. Кожен козак виймав свою ложку і сідав за стіл. Ніяких тарілок, відома річ, не було. «Та й нащо вони?» — глузує Мишецький. В довгу холодну зиму вільні від служби козаки розважали себе співами, грали на кобзах, скрипках і дудках, палили люльки. Були в куренях і товариські люльки. Вони нагадували великі глиняні макітри, вицяцьковані мідними гудзиками. Кожна така люлька мала кілька дірочок для виходу

димув, заткнутих чопиками на шворках. Присівши біля люльки навпочіпки, козаки виймали чопики, встромляли в дірки довгі чубуки і курили собі досхочу.

Страшенні злидні гнали козаків з куреня на волю. Але воля для голоти — це робота в багатіїв. Козаки йшли найматися на рибальські промисли, в зимівники, до багатих чумаків, крамарів, шинкарів. Проте й тут було не легше. В зимівнику, на хазяйських харчах та одязі, робітникові сплачували пересічно три з половиною карбованці на рік, тобто приблизно одну копійку на день. Що міг заробити бідний козак, коли в той час кінь коштував сім-вісім карбованців. Іноді робітникам і зовсім не платили грошей. Натомість господар за кілька років роботи давав молодика корову, вола або кілька овець. Сезонним робітникам, наприклад, на косовиці платили ще менше. Сіромаха Микита Безверхий розповідав, що працював на косовиці у одного заможного зимівничанина тільки за косу і сорочку, а такий же сіромаха Мовчан — за одні лише харчі.

«Ой фортуно, фортунонько, де до тебе стежка?» — говориться в одній козацькій пісні. Але стежка для козака-бідолахи завжди була одна: вона вела від одного господаря до іншого — з зимівника на рибальський промисел, а звідти іноді за кордон. На Запорозжжі було чимало таких сіромах, що ходили на заробітки, здебільшого гromадити сіль і на рибальство, у Крим, а також в Очаків і Акерман (Білгород), до Туреччини.

Часто козак-бідолаха, не маючи ніякого просвітку, бив, як то кажуть, лихом об землю — пропивав зароблені тяжкою працею копійки. Восени, коли нетяги поверталися з рибальства та інших заробітків, у шинках стояв гамір, чулися співи, музика і танці. Тоді багато голоти збиралося в передмісті Січі — Гасан-баші. Тут, на просторі, стояло безліч великих і малих крамниць, яток з полотняним верхом, будок, майстерень, шинків, пивниць. Усюди торгували різним крамом, одягом, взуттям, зброєю, харчами, всякою мізерією. На базарі завжди булолюдно. Все гомоніло, вигукувало, кричало, співало. В натовпі, між людьми, сновигали продавці квасу, меду і різного манаття.

На цьому торжищі спритні шинкарі часто-густо і відбирали у сіромахи все, що той заробив поза Січчю.

Ой Січ — мати, ой Січ — мати,
А ти, Луже — батьку!
Ой що в Лузі заробляю,
То у Січі пропиваю!

Хоч як тяжко жилося трудовому люду на Запорожжі, але все ж таки тут було краще, ніж під паном, поміщиком. На Запорожжі не було кріпацтва. Незаможна людина, робітник, могла вільно перейти від одного господаря до іншого. Так само з місця на місце міг перейти посполитий і підсусідок. Тут не можна було продати людину, як коня або собаку, виміняти, розлучити з панської примхи з батьками, родиною, дітьми. А про тих, хто мав якесь майно і міг завести господарство, нема вже чого й казати. Ці плекали серйозну надію знайти на запорозьких «Вольностях» більш-менш сприятливі умови для життя. Цим і треба пояснити той беззаперечний факт, що навіть за часів Нової Січі Запорожжя лишалося краєм, який незмінно вабив до себе покріпачений люд.

Своєю невсипущою працею трудове козацтво створювало всі багатства краю. Воно ж і охороняло його, проливало кров у боротьбі з чужоземними загарбниками. Звичайно, бідна людина не могла своїм коштом відбувати військову службу — стояти на кордонах, служити в паланкових командах тощо. Тому біднота, як уже відзначалося, служила на військовий кошт у січовій залозі, а також наймалася на службу за окремих козаків. Наймаючи за себе козака-сіромаху, зможний козак платив йому кілька карбованців на рік, давав коня, зброю, все спорядження й харчі.

Звичайно, на цього наймита господар дивився так само, як і на всякого робітника, і старався всіляко обманути: давав поганого коня, стару зброю, негодящі взуття та одяг.

За часів Нової Січі запорозьке козацтво брало участь у двох війнах Росії проти Туреччини. 1736 року запорожці в складі російської

армії мужньо билися під Перекопом, Євпаторією, Бахчисараєм і Кінбурном. Як нагороду за відвагу і героїзм уряд відправив на Січ п'ять писаних золотом прапорів, обвитий золотою парчею бунчук, а також срібні, позолочені і прикрашені коштовним камінням булаву і пернач. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 років запорозьке козацтво самовіддано билось з ворогом на суші і морі, уславивши себе численними подвигами. Тому багато російських бойових офіцерів вважало за честь для себе належати, ясна річ номінально, до славного запорозького товариства. Вони подавали заяви до коша і просили військову старшину прийняти їх до козацтва. Старшина, зважаючи на воєнні заслуги таких просителів, записувала їх у курінні компути і видавала відповідні атестати. Такі козаки були «почесними товаришами» Війська Запорозького. 10 січня 1773 року, наприклад, до товариства Криловського куреня був прийнятий і дістав почесний атестат Михайло Кутузов.

СИНИ МОЇ, ГАЙДАМАКИ!
СВІТ ШИРОКИЙ, ВОЛЯ!
ІДІТЬ, СИНИ, ПОГУЛЯЙТЕ,
ПОШУКАЙТЕ ДОЛІ.

Тарас Шевченко

ГАЙДАМАКИ

Трудове запорозьке козацтво ніколи не мирилося із своєю тяжкою долею. Воно завжди боролось, як уміло і як могло, з жорстокими гнобителями. Козаки, передусім сіромахи, часто об'єднувались у загони і нападали на запорозьких багатіїв. Таких козаків називали гайдамаками. Віднімаючи добро у багатіїв, гайдамаки роздавали його бідним і нужденним. Ось чому всі покривджені завжди вбачали в гайдамаках своїх братів і захисників.

Гайдамаки були справжні страховиська для заможного козацтва та старшини. Вони переховувались у безкраїх запорозьких степах, у численних балках і байраках, на дніпровських островах, порослих лісом і чагарником, нарешті, в багnistих, непрохідних плавнях. В

таких місцях гайдамаки ставили свої табори. Найбільший гайдамацький табір був на Мигійському острові, на Дніпрі. Там були навіть гармати.

В таборах формувалися нові гайдамацькі загони. Тут заготовляли продовольство, виробляли порох і кулі, лагодили зброю. Гайдамаки завзято боронили свої табори і залишали їх тільки тоді, коли вже не мали ніякої надії відбитися.

Гайдамаки боролись не тільки з запорозькими багатіями, а й з усіма гнобителями — українськими, польськими, російськими панамі, турецькими та татарськими загарбниками. Найчастіше йшли гайдамаки на Правобережну Україну, що страждала під владою Польщі від жахливого кріпосницького й національного гніту. На Правобережжі не вщухала боротьба народних мас за своє визволення та возз'єднання з Росією. Всіх, хто виступав проти панів, на Правобережжі також називали гайдамаками.

Правобережна пригноблена людність була тісно зв'язана з запорозькими гайдамаками і часто закликала їх на допомогу. В темні ночі маловідомими стежками поспішали тоді гайдамаки на Правобережну Україну. Вони з'являлися завжди несподівано, як сніг на голову. Польська прикордонна варта ніяк не могла устерегти їх.

Гайдамаки мчали, як степовий вітер. Одягнені в сорочки, вишмаровані від паразитів дьогтем, в убогі каптани або кунтуші з телячої шкіри, взуті в постоли чи ходаки, вони молодецьки тримались на конях, спираючись на дерев'яні стремена. Озброєння кінного гайдамаки становили довгий спис, шабля і самопал, пішого — найчастіше короткий спис із залізним жалом на обох кінцях, який можна було влучно кидати на далеку відстань, і рушниця.

До гайдамацьких загонів входило не більше двохсот-трьохсот чоловік, найчастіше піших. Але, незважаючи на це, гайдамаки безстрашно нападали на незрівнянно більше вороже військо.

Сучасник поляк Китович розповідав, що навіть один гайдамака, опинившись між ворогів, «міг в одну мить розігнати близько сорока поляків... а щоб протистояти п'ятдесяти гайдамакам, треба було на-

ших двісті—триста чоловік і більше». Піші гайдамаки дуже вміло ховалися в степовій траві, у щонайменшій балочці і обстрілювали звідти ворога. Якщо панам і траплялося оточити їх, вони завзято боронились і часто-густо, діждавши ночі, спритно зникали з-під самого носа переслідувачів. У народі ходили чутки, що гайдамаки — характерники, тобто замовлені від кулі й шаблі. Не один раз, переказує марновірний Китович, жовніри бачили, як гайдамаки збирали з себе кулі, які попадали їм у груди або обличчя, і кидали їх назад, у ворога. Тому поляки, вирушаючи на гайдамаків, святили кулі.

Якщо гайдамаки попадали до ворожих рук, — а це, між іншим, випадало дуже рідко, — вони виявляли незвичайну мужність і з презирством ставились до смерті. Той же Китович розповідає, що коли садовили на палю спійманих гайдамаків, то вже майже наскрізь пройняті, вони глузливо, немовби зовсім не відчуваючи болю, кричали катові: «Криво йде паля, пане майстре!»

Навесні 1768 року правобережні магнати організували заколот проти короля Станіслава Августа Понятовського, який хотів їх трохи приборкати. Оскаженілі шляхетські загони палили українські села і містечка, винищували населення.

Король звернувся до Катерини II по допомогу, і цариця відрядила на Правобережжя своє військо.

Поява росіян була з великою радістю зустрінуто правобережною людністю, яка сподівалася визволитися нарешті з польської неволі. На Правобережжі в різних місцях почалися повстання.

Як тільки чутка про події на Правобережній Україні облетіла запорозькі степи, в лісі біля Мотронинського монастиря почали збиратися гайдамаки.

На чолі їх став запорозький козак Максим Залізняк.

Залізняк був син кріпака з села Медведівки, що біля Чигирини. Тринадцятирічного хлопця спіткало велике нещастя — померли його батьки. І Максиму довелося тинятись між людей. Ще в дитинстві він багато чув про Січ, про відважних козаків. Скоро хлопець утік на Запорозжя. Тут, правда, багато що було не таке, як у розповідях.

Максимові довелося випробувати на собі тяжку долю запорозького сіромахи. Як тільки його прийняли до Тимошівського куреня, він найнявся в зимівник до заможного козака. Очевидно, Максимові не дуже добре жилося в робітниках на зимівнику, бо скоро він перейшов у погоничі до багатого чумака. З чумацькою валкою Залізняк побував і в Польщі, і в Криму, і в Молдавії. На власні очі побачив він, як скрізь тяжко живеться трудовому народові. Деякий час Залізняк служив у запорозькій артилерії і був добре обізнаний з пушкарською і взагалі військовою справою. Після цього він працював на рибальських промислах у пониззі Дніпра, був за наймита в шинкаря.

Ніде і ніколи Залізняк не забував своєї батьківщини — Правобережної України. Тільки-но російські війська прийшли на Правобережжя, він вирішив, що настав слушний час скинути ненависне панське ярмо. Влаштувавши в Мотронинському лісі невеликий табір, Залізняк відрядив у різні місця Правобережжя посланців закликати народ до себе. По селах почали ширитися чутки, ніби сама цариця Катерина доручила Залізнятку покінчити з шляхтою і надіслала йому «Золоту грамоту».

З усіх сторін — з Правобережжя, Лівобережжя, Запорожжя потягли до табору Залізняка повстанці. Вони йшли і вдень і вночі, озброєні рушницями, шаблями, а іноді косами, вилами, сокирами і просто ножами або кілками. Загін Залізняка швидко зростав і вже наприкінці травня вирушив у похід.

Скоро повстанці здобули Жаботин, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, захопивши тут великі запаси зброї і продовольства. Успіхи гайдамаків були поштовхом до великого селянського повстання на Правобережжі. Повстанські загони на чолі з відважними отаманами Семеном Неживим, Микитою Швачкою, Журбою та іншими рішуче розправлялися з панами. Гнобителям не було пощади. Панів вигнали з Черкас, Медведівки, Сміли, Фастова, Білої Церкви.

Перелякана шляхта стрімголов тікала на Лівобережжя, під захист царського війська. Дехто дременув до Умані, до магната Потоцько-

го. Умань являла собою велике і добре укріплене місто. Уманська фортеця мала дві вежі і чотири бастіони з тридцятьма двома великими гарматами. Місто охороняв надвірний козацький полк. Надвірні козаки були з кріпаків Потоцького. Замість панщини вони мали відбувати при панському дворі військову службу. За наказом пана їх одягли в жовті жупани і голубі кунтуші, озброїли рушницями, шаблями, списами і муштрували, як і польських жовнірів. Щороку козаків примушували записуватися на вірність своєму панові. Начальником надвірних козаків був шляхтич Обух.

Уманський губернатор (правитель округи) Младанович покладав тепер великі надії на цих козаків, особливо на сотника Івана Гонту, колишнього кріпака із села Розсошки. Призначивши Гонту за сотника, Потоцький гадав мати в його особі вірного слугу. Але Гонта лишився відданим своєму народові. Коли до Умані почали надходити вісті про наближення Залізняка, Гонта потай відрядив до нього довірену людину. Вона повідомила, що козаки Потоцького перейдуть на бік повстанців зразу ж, як тільки ті наблизяться до Умані.

Настав ранок 18 червня. Нестерпно пекло сонце. На одній з уманських веж стояли губернатор Младанович і шляхтич Шафранський. Шафранський у підзорну трубу пильно оглядав околиці. Внизу на валах і мурах фортеці зі зброєю в руках розташувалося все шляхетство, що збіглося до міста, і навіть учні базиліянської школи. Над величезними казанами з гарячою смолою і окропом здіймалася густа пара. Погрозово висунули свої чорні жерла кріпосні гармати.

Було тихо. Раптом Шафранський вигукнув: «На допомогу нам ідуть надвірні козаки пана Гонти!» Але зараз же змовк. На обличчі в нього промайнула спочатку тінь подиву, а потім страху — Шафранський побачив, що з Грекового лісу виступає велике кінне та піше військо назустріч козакам Гонти. Шляхтич одразу впізнав у ньому повстанців і з жахом обернувся до Младановича. Той гарячково схопив трубу і націлив її на ліс. Він завмер, сподіваючись, що ось-ось почнеться бій.

Але біля Грекового лісу сталося те, чого пани зовсім не чекали. Гонта рушив назустріч Залізняку, який їхав попереду свого війська, і сердечно привітався. Почалося братання козаків з повстанцями.

Звістка про об'єднання Гонти з Залізняком в одну мить облетіла Умань. Серед шляхти почалося страшенне замішання. Вона знала, що міщани палко співчують повстанцям.

Підійшовши до Умані, Залізняк і Гонта запропонували Младановичу здати місто.

Але той рішуче відмовив, покладаючись на свої сили і «божу поміч». Тоді повстанці пішли на штурм. О сьомій годині вечора, коли їхні лави наблизились до кріпосних валів, на стінах почалася шалена стрілянина з гармат і рушниць. Повстанці мусили відступити, залишивши на місці декілька вбитих.

Проте перша невдача не похитнула їх. Знову і знову протягом цілої ночі штурмували фортецю. Вранці наступного дня гайдамаки вступили до міста.

З Умані Залізняк і Гонта звернулися з відозвою до українського і польського селянства, закликаючи повстати проти панів і назавжди звільнитися від кріпацтва. «Коли винищите ви, — писали вони, — гадюче кодро панів своїх, то самі станете панами вільними».

Після взяття Умані повстання на Правобережжі розгорнулося з новою силою. Селяни винищували і виганяли панів, оголошували себе вільними, запроваджували козацькі порядки і йшли в повстанці.

Хвиля народного гніву налякала польських правителів, і вони почали збирати сили під керівництвом коронного гетьмана Ксаверія Браницького. Одночасно шляхта звернулася по допомогу до Катерини II. Царський уряд добре знав, що коліям — так звали правобережних повстанців — співчуває весь поневолений люд не тільки на Україні, а і в Росії. Тому він поспішив подати допомогу польським гнобителям, незважаючи на те, що колії боролися за возз'єднання Правобережжя з Росією. Генералу Кречетникову було наказано зараз же вирушити на захист панів.

Діставши наказ, Кречетников удався до хитрощів. Він скористався довір'ям повстанців до російського війська, яке саме в цей час боролось з польськими магнатами під Баром. Знявши облогу Бара, Кречетников відправив посланця до Залізняка з повідомленням, що йде йому на допомогу, аби спільними силами вирушити на Волинь і покінчити з польськими панами. Повстанці радісно зустріли цю звістку. Вони не здогадувались про підступні наміри царського генерала.

Незабаром царське військо прибуло до Умані і розташувалося під містом. Кречетников розпочав «переговори» з керівниками коліїв про майбутні «спільні дії», а тим часом непомітно оточив повстанський табір. Ухвалено було на світанку 27 червня разом вирушити на Волинь. Але цієї ж ночі до Залізняка і Гонти з'явився посланець і запросив до штабу Кречетникова. Там нібито їх хотіли оповістити про важливі вісті.

Тільки-но Залізняк і Гонта вступили до штабного намету, як їх зараз же схопили і закували в кайдани. Після цього царське військо за сигналом рушило на повстанський табір. Повстанці кинулися до зброї, але було вже пізно. Вони дорого заплатили за свою довірливість. До рук Кречетникова попало багато полонених, тридцять прапорів, п'ятнадцять гармат тощо. Залізняка і Гонту кинули в яму. За кілька днів до Умані прийшло військо Браницького. Кречетников передав йому всіх захоплених повстанців родом із Правобережжя. Лівобережних же і запорозьких гайдамаків, а також тих росіян, які були між ними, відправили в Київ до російського губернатора.

На Правобережжі почалася кривава розправа з повстанцями. Сам Браницький писав королю, що «місцеві пани без упину приходять до мене і радять немилосердно четвертувати, палити, садовити на палю, вішати гайдамаків». У містечку Кодні зібрався спеціальний трибунал. За його вирокom кати в червоних ковпаках ставили засуджених на тортури, потім підводили до глибокої ями і стинали голови. Коли одна яма наповнювалася трупами, копали другу.

Особливо страшну смерть вигадали для Гонти. Суд ухвалив стратити його в селі Сербях (сучасна Гонтівка, на Поділлі); страта мала тривати цілих два тижні.

Був ясний і теплий день. У повітрі плавали білі пасма бабиного літа. Великий вигін за селом чорнів людьми. Посередині його височів дерев'яний поміст. Було видно, як кат у червоній шапці розкладав на ньому свої страхітливі знаряддя: щипці, щоб здирати шкіру, ножі, шила, жаровню з гарячим вугіллям. Навколо помосту з чотирьох боків стояли гусарські і панцирні корогви; за ними — карети і коляски з околишнім панством, а далі — зігнані на незвичайне видовище з найближчих маєтків селяни.

Попереду гусарської корогви, під гетьманським прапором, Браницький давав останні накази. Раптом почувся крик: «Дорогу!» Натовп розступився, створюючи вузький прохід, куди в'їхав старий селянський віз, запряжений шкапою. На возі, оточеному цілою півсотнею кінних жовнірів, без шапки, із закутими руками й ногами сидів Гонта. Минуло кілька хвилин, і Гонта ступив на поміст. Все затихло. Тисячі очей звернулися до славного гайдамацького ватажка. Не один пан думав, що Гонта, знесилений попередніми тортурами, злякається нових двотижневих нелюдських мук, впаде на коліна і благатиме пощади.

Але марні були надії тих, хто хотів побачити народного героя зламаним, з очима, сповненими смертельної туги й розпачу. Шляхтич Дуклан-Охотський, що стояв поблизу помосту, пізніше згадував: «Обличчя Гонти було спокійне й веселе, ніби він ішов до кума на родини. Кат зірвав йому клапоть шкіри, але обличчя козака не здригнулося. Коли кат зідрав другий клапоть, Гонта, глузуючи, сказав: «От, казали, що болітиме, але насправді анітрішечки не болить». Сила духу Гонти зворушила і схилила присутніх. Занепокоєний цим, Браницький наказав катові негайно стати Гонті голову.

Кривавий терор, масові прилюдні вбивства не залякали коліїв. У багатьох місцях між ними й карателями відбувалися запеклі сутички. Великого удару, як розповідає народна пісня, завдали колії на чолі

з отаманами Бондаренком і Нечаєнком панському війську під містечком Грузькою.

Наїхали ті гусари та Грузьку палити,
Бондаренко з Нечаєнком стали боронити:
Нечаєнко на дзвіницю пороку міх втягає,
Бондаренко в правій руці рушницю тримає.
Ой як стрелив Нечаєнко — коника підстрелив,
Ой як стрелив Бондаренко — гусарика встрілив.
Ой як рушили гусари з Грузької тікати,
Бондаренко з Нечаєнком стали доганяти.

Нарешті панам вдалося все-таки придушити повстання на Правобережжі. Одночасно розправлялися з коліями і царські генерали. Залізняка та інших керівників повстання засуджено було на довічне ув'язнення в Сибіру і відправлено на каторгу в Нерчинські копальні.

БУЛО КОЛИСЬ В УКРАЇНІ —
РЕВІЛИ ГАРМАТИ;
БУЛО КОЛИСЬ — ЗАПОРОЖЦІ
ВМІЛИ ПАНУВАТИ.
ПАНУВАЛИ, ДОБУВАЛИ
І СЛАВУ, І ВОЛЮ,—
МИНУЛОСЯ: ОСТАЛИСЯ
МОГИЛИ ПО ПОЛЮ.

Тарас Шевченко

ЕПІЛОГ

Коліївщина мала великий вплив на посилення боротьби також серед запорозького козацтва — 26 грудня почалося повстання в самій Січі. Вночі сіромахи ввірвалися у військову пушкарню, захопили литаври і вдарили на сполох. Збіглися козаки і почали громити будинки старшини й інших багатіїв. Сам кошовий Петро Калнишевський, похапцем переодягнувшись у чернецьку рясу, ледве втік через горіще свого будинку в Новосіченський ретраншемент, укріплення за три кілометри від Січі, де стояла залога царського війська. Решта старшин шукала порятунку в дніпровських плавнях та луках. Січ опинилася в руках козаків. Прибігши до ретраншементу, Калнишевський запевнив коменданта, що сіромахи хочуть винищити всю старшину.

Зібравши навколо себе заможних козаків і діставши від коменданта підмогу, Калнишевський почав обстрілювати Січ з гармати. Тільки з великими труднощами йому вдалося вдертися в Січ. Повстанці, зазнавши великих втрат, відступили в плавні. Вони не склали зброї і ще довго боролись із своїми ворогами. Перелякані старшини просили царський уряд відрядити на Запорожжя постійну залогу з двох армійських полків, щоб втихомирить козаків.

Тим часом почалася війна Росії проти Туреччини (1768—1774 рр.). Становище трудящого люду в країні у зв'язку з війною дуже погіршало. Посилився кріпосницький і національний гніт, зросла дорожнеча, злидні, а разом з тим і незадоволення народу. Селяни, як і раніше, тікали в козацькі краї. 1773 року на далекому Яїку почалася селянська війна під проводом донського козака Омеляна Пугачова. До повсталих селян і козаків приєдналися пригноблені народи окраїн — башкири, татари, мордва. Селянське військо прямувало на Москву. До смерті налякані правителі і сама цариця збиралися тікати за кордон.

Селянська війна знайшла неабиякий відгук і на Україні, зокрема на Запорожжі, де знову почалися заворушення. Довідавшись про це, російські селяни говорили: «Помагай їм, боже, українські козаки люди добрі і, напевно, з теперішніми поміщиками зроблять те ж саме, що колись зробили з польськими панами». Справді, запорозькі козаки почали зганяти з своїх земель поміщиків, які туди вдиралися, і різних військових поселенців. Вони руйнували царські укріплення, нападали на армійські команди, що йшли з фронту на придушення селянської війни, вбивали офіцерів. Гнів козаків обернувся і проти своїх старшин.

Щоб розв'язати собі руки для боротьби з повсталим селянством, цариця поспішила укласти мир з Туреччиною. Війська з турецького фронту наказано було негайно перекинути на придушення повстання. Наприкінці літа 1774 року з селянською війною було в основному покінчено. Почалася кривава розправа з народом. Тисячам селян стяли голову без суду. Трупів страчених довго гойдалися на шибени-

цях, поставлених на роздоріжжях. Такі ж шибениці пливали на плотах униз по Волзі. В країні ще більше посилювався кріпосницький і національний гніт.

Жорстокої помсти від кріпосників зазнало і трудове козацтво. Особливо суворо розправився царизм із запорозькими козаками. Запорожжя понад два століття було вогнищем боротьби проти кріпацтва. Запорозькі козаки завжди підтримували своїх братів — повсталих російських селян і козаків. Так було під час повстань і Болотникова, і Разіна, і Булавіна, і Пугачова.

Ось чому, як тільки скінчилася війна з Туреччиною і царське військо почало повертатися з фронту, генералу Текелію було наказано несподівано зайняти Січ і розігнати запорозьке козацтво. Наприкінці травня 1775 року царське військо вступило на Запорожжя і рушило на Січ.

Чутка про намір цариці зруйнувати Січ викликала страшенне обурення серед козацтва. Сіромахи пропонували стати на захист Запорожжя — дати відсіч війську Текелія. В пісні, яку склали незабаром після цих подій, говориться про те, що сірома звернулася до кошового отамана із словами:

Благослови ти, наш батьку, нам на башти стати,
Щоб не впустити москалів¹ та Січ руйнувати.
Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками;
Нехай слава не загине поміж козаками!

Але заможне козацтво сподівалося, що за послух перед урядом воно здобуде царську ласку і збереже, а може й збільшить свої маєтки. Тому кошовий, за словами пісні, так відповів сіромахам:

Не дозволю, милі браття, вам на башти стати:
Однакове християнство — грішно вигубляти.

¹ Йдеться про царське військо.

5 червня частини генерала Текелія зайняли Січ. Запорозьке козацьке військо оголосили розпущеним, а козакам наказали залишити Січ. Військові клейноди було відібрано, а січові укріплення було зруйновано. Запорозькі землі, густо політі кров'ю і потом трудового козацтва, уряд почав щедро роздавати російським і українським поміщикам. Поміщики заходилися обертати козаків і посполитих на своїх кріпаків.

Рятуючись від кріпацтва, багато запорожців утекло на Дунай і незабаром заснувало там так звану Задунайську Січ.

3 серпня 1775 року було видано царський маніфест. Катерина II сповіщала, що «Запорозьку Січ уже вщент зруйновано, а з нею навіки знищується й сама назва запорозьких козаків». З болем і гнівом зустрів народ цю смутну звістку. Зруйнування Січі віщувало нове посилення кріпосницького й національного гноблення. Народ проклинав царицю й поміщиків:

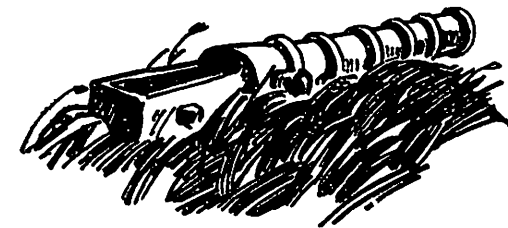
Катерино, вража мати, що ти наробила?
Край веселий, степ широкий та й занастила...

Пізніше наш Великий Кобзар передав тугу поневоленого українського народу за тими, хто так довго й щиро боровся за його свободу, такими зворушливими словами:

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Що всім верховодив.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питають:
— Де то наші діти ділись?
Де вони гуляють? —
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім...

* * *

Вже минуло майже два століття, як не стало Запорозької Січі. Та пам'ять про неї живе й вічно житиме в серці нашого народу. Запорозьке козацтво протягом віків самовіддано боролосся проти кріпосників і чужоземних загарбників. Його непримиренність до поневолювачів і героїзм будили й підтримували в народі надію на визволення й запалювали наступні покоління на боротьбу за кращу долю трудового народу.

ЗМІСТ

У ПАНСЬКОМУ ЯРМІ	6
ПОЯВА КОЗАЦТВА	23
ЗАПОРІЗЬКА СІЧ	35
ПОВСТАННЯ	45
КОЗАКИ НА СІЧІ	55
СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО	69
НА СУШІ І МОРІ	83
ТАРАС ТРЯСИЛО	101
КОДАЦЬКА ФОРТЕЦЯ	113
ПРОВІСНИК БУРІ	123
ЗА ВИЗВОЛЕННЯ!	139
НА ВАРТІ	167
ПО ТІМ БОЦІ	177
БУРХЛИВІ ЧАСИ	185
НОВА СІЧ	197
ГАЙДАМАКИ	209
ЕПІЛОГ	219

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ТА СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Голобуцький Володимир Алексеевич
ГОМОН, ГОМОН ПО ДУБРАВЕ

Редактор Л. Т. Василенко. Художній редактор В. Ю. Тернавський. Технічний редактор Х. М. Романчикова. Коректори В. Л. Ніколенко, А. А. Підвишинська.

Здано на виробництво 24. XII. 1967 р.
Підписано до друку 9. IV. 1968 р.
Формат 70×90¹/₁₆. Папір № 1. Фіз.
друк. арк. 14. Умовн. друк. арк. 16,38.
Обл.-вид. арк. 10,84. БФ 00214. Ти-
раж 30 000. Зам. № 1701. Ціна 63 коп.
Друкоофсетна фабрика «Атлас» Комі-
тету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Львів, Зелена, 20. Видавництво «Весел-
ка», Київ, Кірова, 34.